म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय
नं.
३-१४
१८८ शेल्फ
म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय इतिहास
संग्रहालय क्रमांक २१८
लेखक प्र. काशिनाथ ना. साने
सन १८८६
पुस्तकाचें नांव होळकरांची कैफियत

कैलासवासी
राजाराम निळकंठ पटवर्धन
यांचे स्मरणार्थ,
मराठी ग्रंथसंग्रहालय ठाणें,
या संस्थेस नजर.
ग. रा. पटवर्धन
९-१०-१२.

[काव्येतिहास-संग्रह.]

[१८.]

होळकरांची कैफियत.

ही

अनेक प्रतींवरून शुद्ध करून अर्थ-निर्णायक व अवांतर माहितीच्या

विपुल टीपांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणीं

प्रकाशित केली.

अनादरो होड इति प्रसिद्धो रिपोर्विषस्ते यदसौ नितान्तम् ।
ततोऽयं होळकरोपनामा पताकिनीनामधिपस्तवास्ते ॥

शिवकाव्ये–१८–१७.

शालिवाहन शके–१८०८—राज्याभिषेक शके २१२.

स्थान १८८६

महाराष्ट्राच्याभाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक

अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ अर्पण करितों.

ग्रंथप्रकाशक.

होळकरांची कैफियत.

कैफियत[1] कैलासवासी मल्हारजी होळकर यांनी स्वपराक्रमें करून दौलत[2] उभी केली, त्याचा इतिहास ईस्तकबिल तागाईत[3] अखेर येणेंप्रमाणें:--

मौजे होळ मुरूम नीरेचे[4] कांठीं जेजुरीजवळ आहे. तेथें खंडूजी वीरकर[5] खुटेकर धनगर चौगुले[6] राहत होते. त्याजला मौजे तळोदें[7] परगणें सुलतान-पूर येथील भोजराजजी बारगळ यानें आपली बहीण दिल्ही होती. तिचें पोटीं पुत्र जाहला. त्याचें नांव मल्हारजी होळकर. तो कांहीं दिवस त्या गांवींच होता. त्याचा पिता मृत्यु पावला. मल्हारजी होळकर मूल, तीन वर्षांचे असतां, भाऊबंद मुलाची हेळसांड करूं लागले. बाईचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. वतन वांटा आपणच दाबून वहिवाट चालविली. बाईस नित्य-कृत्याचाही आधार नाहीं. मुलास कांहीं अपाय होईल असें समजून चिरंजिवा-सुद्धां माहेरीं भावापाशीं येऊन राहिली. मल्हारजी होळकर मूळचे होळचे राहणारे म्हणून 'होळकर' नांव चाललें. कांहीं मोठे झाल्यावर बारगळ यांणीं भाच्यास घरचीं मेंढरें चारावयास लाविलें. दररोज रानांत जाऊन मेंढ्या चारून सायंकाळीं घरास यावें. हा क्रम चालत असतां कोणे एके दिवशीं अरण्यांत दोन प्रहरां झाडाखालीं मल्हारजी निद्रिस्त झाल्यावर वारूळांतून नाग निघून [त्यानें] मुलावर फणीची छाया केली. तितक्यांत मातुश्री घरींहून भाकरी घेऊन आली. तिनें पाहिलें. भयभीत होऊन माघारी जाऊन भावास वगैरे वर्तमान कळवून त्यांजसुद्धां तेथें आली. तो भुजंग सर्वांनीं तसाच पाहिला. मनुष्याची भीड[8] नागाचे दृष्टीस पडल्यावर नाग वारूळांत गेला. नंतर मुलास सावध करून पाहिलें असतां अन्य विचार दृष्टीस न पडला. तेथेंच मुलास भोजन घालून घरास घेऊन आले. अभ्यंग स्नान घालून दूधभात खाऊ घातला. या गोष्टीचें मातुश्रीस आश्चर्य होऊन चौघे म्हातारे ममतेचे धनगर त्यांस विचारिलें. त्यास त्यांच्या उपमा अन्यत्रांस; ते तर

१. कैफियत=वृत्तांत, इतिहास.

२. दौलत=संपत्ति, राज्य.

३. इस्तकबिल=पासून. तागायत=पर्यंत.

४. नीरानदी सचिवांच्या मुलखांत उत्पन्न होऊन पुणें जिल्ह्याची दक्षिण सीमा झाली आहे. ती नरसिंगपूर येथें भीमा नदीस मिळते.

५. वीर व जेजुरी दोन्ही सासवड तालुक्यांत आहेत. जेजुरीस खंडोबा व वीरास म्हसोबा हीं देवस्थानें आहेत.

६. चौगुला=पाटलाच्या हाता खालचा एक ग्रामाधिकारी.

७. तळोदें खानदेशांत.

८. भीड=दाटी, गर्दी.

प्रत्यक्षच ! त्यांतही एकानें सांगितलें कीं, "बाई, ब्राम्हणास पूस. तो सांगेल." मग ब्राम्हणास एकांतीं विचारिलें. ब्राम्हणानें सांगितलें कीं, " बाई, हा मूल पृथ्वीपती होईल. त्यास दहा वर्षांचा होई तावत्काल फार संभाळावें. पुढें हा पृथ्वीस संभाळून तुला पृथ्वीपतीची आई म्हणवील." त्या दिवसा पासोन [मामानें] रानांत जावयाचें मना करून घरचे घोड्यांची देखरेख सांगितली. यानंतर मातोश्रीचा काळ सत्वरच झाला.

त्या दिवसांत बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांजला सातारकर राजे यांनीं दौलतीची सोंप करून गिरासपणा[10] करूं लागले. प्रथम स्वारी गोदावरी* पर्यंत जाहली. ' गंगेस घोडे न्हाले[11] ' अशी म्हण आहे. नंतर पेशवे यांनीं पवार धनगर वगैरे अवघे मराठे मंडळी जमा करून गंगेपुढें चाल केली. त्यांत पांढरे[12] सरदार यांचे पथकांत[13] बारगळ यांणीं मल्हारजी होळकर याचे जिम्मेस पांच पंचवीस घोडे होते ते करून पांढरे यांचे पथकाबरोबर रवाना केले. चाकरीत तैनात कांहीं एक नाहीं. लुटींत जें ज्यास प्राप्त होईल तें त्याचें. हुकूम पेशवे मशारनिल्हे यांचा. अशा चालीनें नर्मदा दक्षणतीरपर्यंत स्वारी केली. ते पेंढारियाप्रमाणें दौडीच्या चालीनें दिल्लीपर्यंत गेले. पातशाई सलतन[14] मोठी, फौज आली गेली हें कोणाचे गांवींही नाहीं. दिल्लीचे आसपास पोंहचल्यावर एक्या महालचे खंडणीचा जाब ठरला. तेथें हारी[15] बिघडूं नये असा करार. त्यांत मल्हारजी होळकर यांनीं आपल्या स्वारांनिशीं हारी कापून आणून घोड्यापुढें टाकिली. याचा बोभाट पेशवे यांपर्यंत गेला. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचे चिरंजीव बाजीराव हे जातीनीं हातांत काठी घेऊन ताकिदीस निघाले. तों पाहत पाहत मल्हारजी होळकर यांचे गोठांत घोड्यापुढें हारी पाहून एका बारगिरावर बाजीराव यांनीं काठी टाकिली. तों मल्हारजी होळकर राहुटीचे तोंडीं

---

९. " धनगरांची उपमा इतर निर्बुद्ध, निरक्षर पुरुषांस देतात; हे तर प्रत्यक्षच धनगर ! " असा अर्थ.

१०. गिरासपणा=लुटारूपणा.

* 'श्रीगोत्री' पाठभेद.

११. ' गंगेस घोडे न्हाले ' हें महासिद्धि-बोधक वाक्य राजारामाच्या धामधुमीच्या कारकीर्दीपासून प्रचारांत आलें असावें. कारण औरंगजेबाच्या फौजेचे सात कोट ओलांडून गंगथडींतील मुलुख मारणें ही गोष्ट त्यावेळीं सामान्य नव्हती. या कैफियतींत हें वाक्य बाळाजी विश्वनाथाच्या स्वारीस अनुलक्षून घातलें आहे. असो. थोड्याच वर्षांनीं पुढें आपल्या मुलाचे घोडे यमुनेंत व नातवाचे घोडे सिंधुनदांत न्हाले हें पहाण्यास बाळाजी राहिला नाहीं !

१२. ' पांढरे ' या बद्दल एका प्रतींत ' पेंढरी, पेंढारी ' असा पाठ आहे.

१३. पथक=सुमारें शभर स्वारांचें एक पथक.

१४. सलतनत=ताबा, राज्य.

१५. हारी=तयार झालेली शेतें. ' हरोफी घडूं नये ' असाही पाठ आहे. हरोफी=दांडगेपणा.

चव्हाट वळीत बसले होते तेथून शिव्या देऊन मातीचें ढेकूळ बाजीराव यांस मारिलें. " आम्हांस काय रोजमुरे देऊन भागलास म्हणून काड्या मारितोस?"[16] याप्रमाणें शिपाईभाषणें केलीं. ते समयीं बाजीराव यांणीं खामोशी[17] करून आपले खाजगत डेऱ्यांत गेले. तेथें जाऊन वडिलांपाशीं बहुत निर्ग्रह[18] केला. " असे विदेशांत बेहुकुमी होऊं लागली असतां परिणाम काय ? " मग बाळाजी विश्वनाथ यांणीं विचार करून उदईक मल्हारजी होळकरास लुटून घ्यावें असा विचार केला. हें वर्तमान मल्हारजी होळकर यांस समजतांच यांणीं आपले बारगिरास बोलावून ऐका[19] केला. " जो माझ्या मरणाचा सोबती असेल त्याणें राहावें. जो सोबती नसेल त्याणें यावेळेस निघून जाऊन आपला बचाव करावा. " मग जावयाचे ते निघून गेले. वीस बावीस असाम्या मरणोन्मुख[20] होऊन घोडीं लष्करांत सोडून दिलीं. खोगरें राहुटी वगैरे अजबाबें[21] जाळून, अंगास राख लावून, ढाल तरवारेनिशीं मागें टेंकडी होती त्या टेंकडीवर जाऊन बसले. हें वर्तमान फौजेंत कोणी हाटकर धनगर, बाराशें रावताचा जमाव, मुस्तकीम[22] होता, त्याजला समजलें. त्यांनीं मल्हारजी होळकर याजला सांगून पाठविलें कीं, " हिंमत सोडूं नको ! हाटकर खुटेकर धनगराचें बीज [ज्याचें] असेल तो तुजला सामील आहे. तुझी वाट ती[23] आमची वाट. " असें सांगून आपण जातीनें पेशवे यांजकडे जाऊन बहुत निषेध केला कीं, " सरदारी करूं म्हणतां, आणि शिपाई यांची बरदास्त या प्रकारची ! अशानें वेल मांडवास कसे जातील ? तुम्हांस ढेकुळ मारिलें तो तुमचे हरिफांचा[24] प्राण घ्यावयास कसा चुकेल ? हें पहाणें एकीकडे ठेवून पंचवीस स्वार लुटून घेतल्यांत लौकिकी, [किंवा] फौजेस हामराई किंवा बरदास्त केल्यांत, यांतील विचार पाहवा. बाकी तो तर मरणें संकल्पून बसलाच आहे. कदाचित् धनगर मात्र त्याजला सामील झाल्यास कसें पडेल ? " अशा भावें बोलणें बोलून, लुटून घेणें महकूब करून, घोडीं लष्करांत जिकडे गेलीं असतील तीं जमा करून त्यांचीं त्यांस देऊन अजबाब पंचवीस हजार रुपये नक्त द्यावे, असें ठरावांत आणून आपले गोटांत गेला. प्रातःकाळीं पुनः येऊन बाळाजी विश्वनाथ व चिरंजीव बाजीराव उभयतां आणखी सरदार बरोबर घेऊन मल्हारजी होळकर टेंकडीवर बसले होते त्यांजपाशीं आले. बहुतां

---

१६. " भागला म्हणून काठी मारतो ?" असा तृतीय पुरुषीं एका प्रतीचा पाठ आहे.

१७. खामोश=क्षमा.

१८. निग्रह=हट्ट, आग्रहपूर्वक तक्रार.

१९. एका=कट, एकी, या अर्थी. 'पक्का' असा एका प्रतीचा पाठ आहे.

२०. मरणोन्मुख=मरायास तयार.

२१. अजबाब=चीजवस्त.

२२. मुस्तकीम=मजबूत, खंबीर.

२३. ' तीच माझी वाट ' पाठांतर.

२४. हरीफ=शत्रू, वैरी.

प्रकारें दीलजमाई करून, आंगास राख लाऊन बसले होते तितक्यांस वस्त्रें देऊन, अजबाबाकरितां वीस हजार रुपये नक्त पदरीं घालून, घोडीं ज्या ज्या गोठांत गेलीं होतीं तितकीं जमा करून यांचे स्वाधीन केलीं.

याप्रमाणें किस्सा[२५] निर्गत होऊन स्वारी माघारी फिरली. लोक आबाद जाहले. मल्हारजी होळकर यांणीं पंचवीस घोड्यांचीं सव्वाशें घोडीं केलीं. माघारीं फिरतांना सिपरी कोल्हारास या मैदानांत आले. तेथें नाल्याचे कांठीं झाडझुडका होता. त्या छायेंत बाजीराव जातीनें स्नान करून भोजन करीत होते. मुक्काम जवळपासच होता. दहा वीस स्वार बरोबर. तितक्यांत मल्हारजी होळकर लबार[२६] भरून पांचशें स्वार कैंडाचूर[२७] आडरानानें आले. बाजीरावास पाहून गराडा घातला. रायाचे छातीस भाला आणून भाषण केलें कीं, "ते दिवशीं ढेकुळच मारलें, आतां भाला पार करितों. तुझा वाली[२८] कोण ?" याप्रमाणें आडव्या तिडव्या गोष्टी बोलोन मग रायांनीं उठोन घोड्याखालीं उतरवून मल्हारजी होळकर यांचा स्तुतिवाद फार केला कीं, "ज्या ठिकाणीं कामकाज पडलें तेथें तरवार तुझीच पाहण्यांत आली. भोजन करावें" यांनीं उत्तर केलें कीं, "तुझे मनांत आम्हांविषयीं खैत्रा[२९], तेव्हां तुझे पंक्तीस आम्हीं कशास बेऊं ?" मग बाजीराव बोलले, "तुमची आमची या अन्नाची क्रिया. पुनः स्वारी करण्याचे समयीं तुम्हांकडे पांच हजार फौजेची सरदारी सांगूं." असें बोलून अन्नावर हात ठेविला. इतःपर मागील संशय एकरूप उभयपक्षीं ठेवूं नये असें खचीत बोलण्यांत येऊन श्रीमंत दरमजल पुण्यास गेले. फौज आपले आपले जागीं गेली.

मल्हारजी होळकर तळोद्यांस आपले सरंजामानिशीं आले. मामाची भेट घेतली. वित्त विषय अप्रतरणीक[३०] मामास समजून दिलें. घोडे, माणूस, सरंजाम हशार पाहून मामा प्रसन्न जाहला. मग आपली कन्या गौतमाबाई होती ती याजला द्यावी हें मनांत वागवून बायकोस विचारिलें. बायकोनें कांहीं नाक मुरडिलें. तें कांहीं एक मनांत न आणितां आपली मूल गौतमाबाई मल्हारजीस दिली. समयीं समर्पक लग्नाचा उत्साह होऊन पुढें घोड्याचे निर्वाहाचें कठीण पडलें. मामी मागें पुढें कुरकूर करूं लागली. हें मल्हारजी होळकर यांस न सोसवे. सबब श्रीमंतांची फौज बढवणीस[३१] येऊन लागली

२५. किस्सा=कज्जा, तंटा.
२६. लबार, लबर=टोळी.
२७. कडाचूर=थकलेले.
२८. वाली=संरक्षक.
२९. खत्रा=अंदेशा, संशय.
३०. अप्रतरणिक=प्रतारणा न करतां, सरळ मनानें.
३१. "बढोषणीस येऊं लागली होती" पाठांतर.

होती. त्यापुर्वी मल्हारजी होळकर आपल्या घोड्यांनिशीं चढवणीस चाकरीस राहिले होते. बाहेरील फौजेची मोर्चेबंदी झाल्यावर मल्हारजी होळकर यांणीं चौदाशें माणसांनीं बाहेर निघून मोर्च्याचा कट्टा करून वारापाणी[32] करावें. अशी तीन महिने लढाई घेतली. फौज त्रासरूप होऊन श्रीमंतांस पत्रें लिहिलीं कीं, " रांगडे यांची बाबत ती काय? परंतु मल्हारजी होळकर त्यांत सामील, तो दाद लागूं देत नाहीं." मग श्रीमंतांनीं मल्हारजी होळकर यांस पत्रें लिहून " उभयपक्षीं तुम्हांकडे मुखत्यारी, खंडणीचा जाब ठराव करून फौजेची रवानगी करावी." हें पत्र आलियावर मल्हारजी होळकर दरम्यान पडून, श्रीमंतांचें वर्चस्व ठेवून, फौजखर्ची बाहेर काढून खंडणीचा ऐवज अक्रेश जामदारखान्यांत पावता केला. याजवर श्रीमंतांची आस्था होळकर यांचे ठायीं बहुत बसून असे माणूस दौलतींत असावे हें मनांत वागून किंचित काळांतरें स्वारी मोहीमशीर होण्याचा बेत ठरला.

त्या स्वारीस कैलमी[33] फौज ठेवावी असा इरादा. तेव्हां उदाजी पवार हे राजे यांचे चाकर, चाकरी कबूल करीनात. " तुम्हीं आम्हीं एक्या धन्याचे चाकर तुम्हांस हजेरी देऊन रोजमुरा आम्हीं कां घेऊं?" त्यांत उदाजी पवार शिपाई, मारती तरवार,[34] त्यांचें म्हणणें पडलें कीं, "आम्हांस बरोबर हिस्सा द्याल तर आम्हीं स्वारीस येऊं." यांत श्रीमंत कौयल[35] झाले. निमे हिस्सा कबूल करून न्यावें तर आपलें वर्चस्व तें काय? न नेल्यास नांवाचें माणूस, तरवारबहादर, टाकून जावें हें ही ठीक नाहीं. मग बाजीराव साहेब यांनीं विचार केला कीं, मल्हारजी होळकर आपलेसे करून मग याचा विचार करूं. ऐसा विचार करून मल्हारजी होळकर यांजला पत्रें लिहिलीं कीं, " तुम्हांकडील मुकत्यार कारकून बोलावयास पाठवावे." या भावीं पत्रें आलीं. यावर यांनींही विचार केला कीं, मुग्ध कारकून पाठवून एकादा करार ठरण्यांत आल्यास मालकी बारगळाची ठरली, आपण आपले मजूरचे मेंजूर[36] राहूं. ऐसा विचार मनांत येऊन श्रीमंतांस उत्तर लिहिलें कीं, " आम्हीं चाकर बारगळाचे, त्याजपासून आपण मागून घेतल्यास हजरच आहोंत." या भावीं उत्तरें पाठविलीं. मग त्यांनीं मोठा माणूस बाळोजी बावा म्हणून परभू कारकून होता त्याजला बारगळाकडे पाठवून मल्हारजी होळकर यांस मागून घेतलें. यास खटपट बरीच लागली. शेवटीं बारगळांनीं मल्हारजींस आज्ञा दिल्यावर

---

३२. वारा पाणी करणें=(मोरचा) नाहींसा करणें.

३३. कलमी=पगारी (?)

३४. मारती तरवार=उगाच भोजन गणतीचे शिपाई नव्हत, तर खरोखरी तरवार मारणारे.

३५. कायल=गप, निरुत्तर.

३६. ' दाइकेचे दाइके ' ' पाठांतर. '

स्वच्छ उत्तर केलें, " आपले आज्ञेवरून चाकर पेशवे यांचा झालों. आपला हुकूम मजवर राहिला नाहीं." बारगळानींही रुकार दिल्हा. नंतर रामाजीपंत पळसकर कारकून श्रीमंतांकडे पाठविले. त्यांची व श्रीमंतांची भेट जवळें मुक्कामीं झाली. भोजनाचे समयीं जाऊन पोहोचले. श्रीमंतांस समजल्यावर पंगत खोळंबून स्नान यांजला घालून आपले शेजारीं पाट ताट मांडून भोजनास घातलें. भोजनोत्तर एकांतीं घेऊन तीन लक्ष रुपयांच्या हुंड्या त्यांचे स्वाधीन करून आज्ञा केली कीं, पांच हजार फौजेनिशीं गोदातीरीं सामील व्हावें. तत्क्षणीं रवाना केले. इकडे होळकर फौजेचे संचणींत[१७] होतेच. रामाजीपंत येऊन पोहोचल्यावर पैका फौजेस देऊन कलमजारी[१८] सुरू करून पांच हजार फौज, कट्टा सरंजाम, नवी उमेद, श्रीमंत गंगातीरास आले तों दाखल झाले. कांहीं दिवसांचे अंतरानें श्रीमंतही आले. भेटी होऊन प्रथम मसलत पवार प्रकरणीं होळकर यांनीं खात्री केली. शेदवें मुक्कामीं पवार आहेत तेथें आपण उभयतां जाऊन त्यांची दीलजमाई करून बरावर घेऊं. असा इरादा करून दरकूच शेदवें मुक्कामीं आले. उदाजी पवार यांची भेट झाली. त्रिवर्ग एकांतीं बसून पवार यांची दिलजमाई बहुतां प्रकारें केली. परंतु पवार मार्गावर न येत. यास तरवारीचा व जमयतीचा आँ[१९] ज म. आम्हां वांचून ब्राम्हणाच्यानें काय करावयाचें आहे हा फंद. शेवटीं बाजीराव यांणीं पागोटें काढून उदाजी पवार यांचे पुढें ठेविलें. तथापि त्यांचें बोलणें तेंच. तेव्हां मल्हारजी होळकर यांजला त्वेष येऊन बाजीरावाचा हात धरून वोढलें. " इतकें मनावीत[२०] असतां ध्यानास न ये. एक कुळंबट न आलें तर काय चिंता आहे! आपलें नशीब आपले बरावर आहे." असें बोलून बाजीराव यांस हात धरून उठविलें. पानसुपारी न घेतां आपले गोटांत येऊन नौबत दिली. कूच करून नर्मदेचे कांठीं यावें हा इरादा. तों मागें पवाराचे कारभारी कवठेकर यांनीं उदाजी पवार याशीं बुद्धिवाद ठेवून[२१] कायल केलें. कीं, " तुम्हीं फार चुकलां. या प्रसंगीं श्रीमंतांनीं बहुत ग्लानी केली. तुम्हीं रुकार न दिल्हा. यांत आपले पायावर धोंडा पाडून घेतला. त्याचे हातीं मल्हारजी होळकर निधी लागला आहे. हा पाहिजे तें करील. कमजोर झाल्यावर कोणीस[२२] तरी आपलें करून ठेवावें यांत माणूस जेंव[२३] खात नाहीं. असे सिद्धांत आहेत." हें दिवाणाचें

१७. संचणी=जमाव करणें, मिळवामिळव.

१८. कलमजारी=हजेरीपटींव नांव नोंदणें, नोंदणी.

१९. आजम ? अजमाव ? ताठा ?

२०. मनावणें=मन वळविणें.

२१. 'बुद्धि देऊन' पाठांतर.

२२. " कोणाचें तरी होऊन रहावें व तशीच ईश्वरें कृपा केल्यास कोणास तरी आपलें करून ठेवावें " पाठांतर.

२३. जव खाणें=नाशपावणें, सफाई बुडणें ?

सांगणें पवार यास सोईकर वाटून दिवाणासि उत्तर केलें कीं; "पुढें मेळ कसा करावा?" तेव्हां कवठेकरांनीं सांगितलें कीं, मल्हारजी होळकर बाजीराव यास नर्मदा उतरवीत नाहींत. सडे आपण उतरतील. ही बातमी ठेवून मागोमाग आपले सरंजामानिशीं जाऊन मल्हारजीस सामल व्हावें. तो अनादर करणार नाहीं.

तों इकडे जयपूरवाले जोतपूरवाले वगैरे रजवाडे यांजवर पातशाई कर तिसरे वर्षांत डोकेदेणें[४४] लागत होता. या त्रासानें आपले जागां दिक्के[४५]. मनांतील धर्म, कसेंही करून बादशाहीस धक्का द्यावा हा इरादा. परंतु पातशाई सलतानाचा[४६] प्रसार मोठा. राजेरजवाडे खातरेंत नाहींत. तेव्हां सर्वांनीं एकदील बादशाहीस धक्का द्यावा हा इरादा करून, जयपूरवाले राजे सवाई जयसिंग यांस पुढें करून, दक्षणी घोडीवाले यांस बगलेंत घेऊन गिरास[४७] करावे हा मनसुबा सिद्ध करून उज्जनीस देवदर्शनाचे मिसें करून आले. तेव्हां एकाएकीं उघाड होतां नये सबब इंदूरकर मंडलोई[४८] मल्हारजी होळकर यांजकडे पाठविले. कारण तुम्हीं जवामर्दीचा इरादा धरला आहे त्या पक्षीं तुम्हांस तमाम रजवाडे जयपूर, जोतपूर आदीकरून लहान मोठे सामल करून देऊं. परंतु तुम्ही दयाबहादर सुभा उज्जन बातशाई आहेत, त्या बराबर सरंजाम साठ हजार पठाण व चाळीस हजार आ लि गो ल व तीनशें तोफा चालू या प्रमाणें आहे, याचें पारपत्य करून धारा उज्जन येथें अमला-फैलीं[४९] तुमचा होऊन पुढें चाल चालू झाली म्हणजे एक समयावछिन्न लहान मोठे रजवाडे यांचे वकील तुम्हांपाशीं आणितों. या भावीं बोलाऊन फौज हंमरा[५०] करून सुभा पातशाई याजवर आणून घालावें. तेथें घोडीवाल्यांकडून सुभ्याचें पारपत्य झाल्यास पुढें आठ दहा रोजांत रजवाडयांशीं व घोडीवाल्याशीं मेळ घालून हिंदुस्थान पोंहावें[५२]. कदाचित् सुभ्यानें यांचें पारिपत्य केलें तर 'आग फसे बंदी हुशार[५३], अशी मसलत करून इंदूरचे जमीदार मल्हारजी होळकर यांजकडे पाठविले. मल्हारजी होळकर व बाजीराव पेशवे यांनीं मसलत करून बाजीराव यास माघारे पुण्यास रवाना करून आपण सडा घोडा राऊत, त्यांत पालपडदा[५४] बायको जातें इत्यादि पडदळाचें[५५] नांव नाहीं. असा बेत करून नर्मदा उतरावी. याचा माहितगार वाट घाटाचा कोणी तरी असावा

४४. डोकेंदेणें=जिझिया नांवाचा हिंदूवरील कर.

४५. दिक्क=कंटाळलेले, त्रासलेल.

४६. सलतनत=अंमल, राज्य.

४७. गिरास=लुटारू.

४८. मंडलोई=देसाई ?

४९. अमलाफैला=अंमल, ताबा.

५०. हमरा=योग्य, कामकरील अशी. 'हामशाहा' असाही पाठ आहे.

५१. घोडीवाले=मराठी स्वार, मराठे.

५२. 'हिंदुस्थानांत पहावें' पाठांतर.

५३. 'आग फसे बंदा हुशार' पुढल्यास ठेंच मागला शहाणा ह्या अर्थी. 'अगला फसले बंदे हुशार' असे एका प्रतींत आहे.

५४. पाल पडदा=तंबू वगैरे सामान.

५५. पडदळ=स्वारीचें सामान.

या उद्देशांत. तों नंदलाल मंडलोई दोनशें स्वारानिशीं येऊन दाखल झाले; मल्हारजी होळकर यांच्या त्यांच्या भेटी झाल्या. राजे सवाई जयसिंग यांणीं खानगी केली त्या समयीं जे पर्याय बोलण्यांत आणले ते सर्व बोलून आशा दुराशाही विशेष दाखविली. परंतु सुभा बुंडविल्याचे पोटीं इतक्याही गोष्टी नमुदांस आणून देऊं. मल्हारजी होळकर यांणीं श्रवण करून उत्तर केलें कीं, "आम्हांस ही सुभ्याशींच काम आहे. सुभा पाहून घेतल्यावर राजे रजवाडे व हिंदुस्थान पातशाई सलतन पाहून घेऊं. राजकारण प्रकरणीं हा दम देऊन जमीदार याची खातरतसलीम करून पगडीबदल भाईचारा करून त्यांस आज्ञा केली कीं, तुम्हीं आम्हांस घाटावाट निटोप्याची दाखऊन दोन प्रहराचे संधींस त्याजवर आम्हांस नेऊन सोडावें. मग श्रीमार्तंड काय करील तें अवघ्यांचे दृष्टीस पडेल." या प्रमाणें इंदूरकर जमादाराशीं सफाईचें बोलणें होऊन घांट पाडण्याचा जिमा त्यानें केला.

इकडे घोडीवाले पार उतरोन दंगा करतील यास्तव फौज सरंजामसुद्धां कूच करून दयाबहादूर धारचे मुक्कामीं येऊन नाक्या घाटाचा बंदोबस्त करून होते. तेव्हां इंदूरकर जमीदार व कांहीं सामल पूर्व स्नेहावर बढवाणीकर यां उभयताचें विचारें घाट वाट अनोळखी काढून, सुभ्याकडील बंदोबस्त जागचे जागींच राहोन, नर्मदा पार उतरोन सूर्योदयापूर्वी घाट चढोन गेले. ही बातमी उदाजीं पवार यांनीं ठेऊन ज्या वाटेनें मल्हारजी होळकर उतरून गेले त्याच वाटेनें हेही आपल्या सरंजामानिशीं उतरून घाटावर सामल जहाले. मल्हारजी बाबास कळलें कीं, उदाजी पवार आले. ते क्षणीं त्यांचे मंडळांत जाऊन, भेट घेऊन, बहुत खातरी केली. हमराहा करून तेथें घोड्याचे खोगीर तोबरे घालून दोन प्रहराचे संधींस जमीदारानीं कोश अदकोशाच्या छटानें गांठ घालून दिली. चैत्राचा महिना, उष्ण अति तीव्र, यावनी सलतान जागां जागां तहखानें सामसूम होते. अदकोशावरून 'हर हर महादेव!' करून घोडे घातले. त्यांत भेसळ होऊन निजला त्यास उठूं दिला नाहीं, बसला त्यास उभें राहूं दिलें नाहीं, उभा त्यास घोड्यास हात लावूं दिला नाहीं. याप्रमाणें तहखान्याचे तहखान्यांत व

५६. 'मंडोई' पाठ.

५७. नमुदास आणूं=करून दाखवूं प्रत्ययास आणूं.

५८. पगडीबदल भाईचारा=पागोट्या-ची अदलाबदल करून भाऊपणा मानण्याची चाल हिंदुस्थानांत आहे. भाऊसाहेबांची बखर पृ० १०।११ पहा.

५९. घाट पाडणें=घाटांतून वाट काढणें, वाट काढून पार करणें.

६०. घोडीवाले=मराठे.

६१. 'पयाव' पाठांतर.

६२. 'सूर्योदयीं' पाठांतर.

६३. हमराहा=तयारी.

६४. 'हलवून' पाठांतर.

बाहेरचे बाहेर एकसा कत्तल जाहली. तोफखाना आपलासा केला. पायदळ कडब्यासारखें कापलें. इतक्या अवसरांत दयाबहादर जातीनें अवसानें धरून पांच चार हजार पठाण हमराहा करून लढाई सुरू झाली. एक प्रहर धुमसाधुमसी होऊन शेवटीं प्रहर दिवस राहतांना घोडे घातले. पांच हजार स्वार नाहींसे करून दयाबहादूर याचें डोकें हत्तीवर कापलें. नंतर धारेंत पेशवे यांची द्वाही फिरवून, सलतन आटपावयास विठोजी बुळे इतलाखी[६५] बोलीनें होते त्याजपाशीं दोन हजार स्वार ठेवून जातीनें आठ हजार स्वारांनिशीं उज्जनीस येऊन आमलफैला केला. कांहीं एक अवघड पडलें नाहीं. एवढा सुभा बुडवावयास वर्षांचीं वर्षें लागावीं तो एक छाप्यांत गा ं ब ख़ु द जाहला. हा दक्षण्यांचा बेत, काळ श्रीमंतांचा, प्रताप मल्हारजी होळकर याचे तलवारीचा, ज ळू स वर्षोगणती परिश्रम एक दिवसांत सिद्ध जाहले. उज्जन इंदूर वगैरे माळव्यांत अमलाफैला करून सोंदवाड्यांत ज्या गढीवाल्यानें गोळी वाजविली त्या गढीचा कट्टा करून तिनशें तिनशें पांच पांचशें माणूस मेकसूखालीं मारिले. नारळ फोडीत गेले. असा निग्रह र बा बा पडण्याप्रीत्यर्थ करून माळव्यांत अमलफैला केला. तों रजवाड्यांचे जाब आले. त्यास बरोबर घेऊन नर्मदा उतरून पुण्यास आले. पुण्यास रजवाड्यांचे वकिलांचीं बोलणीं चालणीं खात्रीचीं होऊन बाजीराव साहेब पेशवे यांजला समागमें घेऊन माळव्यांत आले. माळव्या पावेतों अमलफैला आपलाच जाहला होता. पुढें रजवाड्यांपैकीं सवाई जयसिंग जयपूरवाले यांचे विचारें रजवाडा पार होऊन दिल्लीचे आसपास खूब धुमा चौकडे केली. जाळपोळ अशी केली कीं, दिल्लीचे बाहेर चाळीस चाळीस कोस दिवा ना बत्ती. कुंजपुरा लुटला. त्यानें फौजेंत अन्यत्र धातूंचा परित्याग होऊन सुवर्णाचा संग्रह जाहला. पातशाई हालवून माघारे फिरले. जयपुरावर येऊन सवाई जयसिंग यांच्या व श्रीमंतांच्या व मल्हारजी होळकर यांच्या भेटी जाहल्या. त्या दिवसापासून मल्हारजी होळकराचा पगडीबदल भाईचारा [झाला.] पांच चार रोज लोटल्यावर राजास खर्चाचे अडचणीची निकट लाविली. तेव्हां राजाचें उत्तर पडलें कीं, आमची विद्या आम्हांसच प्रत्ययास येऊं म्हणते कीं काय ! यांनीं उत्तर केलें कीं, "हा विषय आपण मनांत आणूं नये. खर्चाची सरबरा[६६] करावी." तेव्हां जबरीचा जाब पाहोन जयपूरवाले छद्मी यांणीं विचार केला, पैकादेणें सुटत नाहीं. तथापि कांहीं वर्चस्व ठेवून देणें तें द्यावें. अशा भावें मुद्दा घातला कीं, आम्हीं देणें तें तुळशीपत्र ठेवून देऊं. पेशवे यांणीं

६५. इतलाखी=स्वतंत्र, पगार देऊन ठेविलेला.

६६. सरबरा=पुरवठा.

कबूल केले. " आम्हीं ब्राम्हण आहों, म्हणाल तर तुम्हांस तीर्थही देऊं, परंतु खर्चीस पाहिजे." तेव्हां तीस लाख रुपये तुळशीपत्रासह घेतले. तेथून निघोन देशांत आले.

त्याजवर मल्हारजी होळकर पुण्याचे मुक्कामीं होते. त्यांजला दुवक्ता थाळा राणोजी शिंदा चांभारगोंदेकर श्रीमंतांपाशीं खिजमतगार होता, तो घेऊन येत होता. त्या समयीं मल्हारजी होळकर यांचें बोलणें श्रीमंतांपाशीं पडलें होतें कीं, तुम्हांकडील एक पाग्या व जरीपटका व मुतालकी शिक्के व ब्राम्हण कारभारी द्यावा. जरीपटका व खासा डेरा मधीं देऊन आम्हीं डावे बाजूस पागा उतरून कारभार डेऱ्यांत होत जावा. आपल्यास पत्रें येणें तीं पाग्या व आमचे नांवें येत असावीं. असा बेत करून द्यावा." श्रीमंत यांचें उत्तर तुम्हीं सांगाल त्यास पागा देऊं, असें बोलणें चाललेंच होतें. तों एके दिवशीं राणोजी शिंदे थाळा मुदबखांत[६७] ठेऊन मल्हारजी होळकर बिचोब्यांतै[६८] निजले होते. त्याचे पायथ्याशीं येऊन उभा राहिला. राम राम करून जावें तितक्यांत मल्हारजी होळकर राणोजी शिंदे हुजरे यासि बोलिले कीं, "राणू, तुला पागा जरीपटका मुतालकी शिक्का देतों. तूं बराबर चाल." त्याणें उत्तर केलें कीं, " मी जोडा उचलणार, माझी थट्टा करितां कीं काय ?" तेव्हां मल्हारजी बावा बोलिले कीं, " तिसरे प्रहरीं काय होतें तें पहावें." तो राम राम करून पुण्यांत गेला. तिसरे प्रहरीं मल्हारजी बावा कचेरीस आले. तों बाजीराव साहेब गादीवर बसून राणोजी शिंदा चौरी उडवीत होता. ते समयीं सुभेदारांनीं पुन: विनंती केली. " आमचे समागमें द्यावयास योजना कोणाची करितां ?" तेव्हां श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, " तुम्हीं सांगाल त्यास देऊं." नंतर मल्हारजी बावा बोलिले कीं, " हा राणू चौरी उडवितो याजला वस्त्रें द्यावीं." उत्तम आहे, असें म्हणोन तेच समयीं वस्त्रें आणून राणोजी शिंदे यांस दिलीं. वस्त्रें पागा देऊन बाहेर गारपिरावर डेरा दिल्हा. कारभारी यांची योजना होण्यास एक दोन रोज विचार जाहला. मग रामचंद्र बावा शेणवई कारभारी नेमांत आले. मल्हारजी बावांनीं सरकारी शिक्के कटार श्रीमंतांचे रुबरू[६९] राणोजीबावांस दिले. त्या दिवसापासून शिंदे होळकरांची गांठ. उभयतां पुन: माळवे प्रांतीं आले. रामचंद्र बावा कर्ते पुरुष व मल्हारजी होळकर याजला सरदारी दिली ते समयीं कारभारी गंगाधर यशवंत करून दिले होते [ते अशा] उभयतांनीं एक विचारें माळव्याचे महालचा आकार पाहून वांटण्या केल्या. निमे शिंदे निमे होळकर ऐसी वहिवाट चालली.

६७. मुदबख=पाकशाला.
६८. बिचोबा=एका काठीचा लहान तंबू.
६९. रुबरु=समक्ष, =देखत.

परंतु वांटणीचा तपशील येणे प्रमाणें:--श्रीमंत ४५, शिंदे २२॥, होळकर २२॥, पवार १०. याप्रमाणें आकार पाहून मौंळवा[७०] वांटून दिल्हा. ते समयीं उदाजी पवार यास वैषम्य वाटलें कीं, आम्हीं काय नौकार[७१] म्हणोने आम्हांस दहा ! तेव्हां कौठेकर यांनीं पवाराचें शांतवन केलें कीं, "त्यांच्या जमेती मोठ्या व बाजोराव साहब यांनीं पागोटें काढून तुमचे पुढें ठेविलें ते समयीं सन्मानानें आलां असतां तर इतकेंही बोलणें शोभतें. आतां बोललें असतां पुन्हा फांटा पडून पूर्ववत होईल. यास्तव जाहलें हेंच उत्तमें[७२] मोजून सोभत द्यावी." असें सांगितलें. तेव्हां पवार आपले मनांत समजोन उगेच राहिले. महालाच्या वांटण्या जाहल्या त्याप्रमाणें अद्यापि चालतात. फौज उभयतांनीं कोणी कितीक ठेवावी ही श्रीमंतांची नेमणूक नाहीं. उभयतांस सरदारांनीं आपले नांवालौकिका करितां फौज लागेल तशी ठेवून राजे रजवाडे यांजवर जरब बसवून उत्पन्नावर[७३] हुकूम वांटून घेऊन नक्षा राखावा. याप्रमाणें राणोजीबावा असतां वहिवाट चालली. पुढें राणोजीबावा यांचे पुत्र जयाजी व दत्ताजी व जोतिबा हे त्रिवर्ग खासे, व तुकोजी व म्हादजी उभयतां विदुर, एकूण पांचजण होते. त्यापैकीं तुकोजीचें व जयाजीचें न बने, यामुळें ते श्रीमंतांपाशीं राहिले. जयाजी शिंदे व मल्हारजी होळकर यांणीं स्वाऱ्या शिकाऱ्या करून, रजवाडे जेर करून पुण्यास आले. ते दिवसांत जयपूरवाले सवाई जयसिंगाचे चिरंजीव उभयतां, त्यांत गादीचा अधिकारी सिसोदेवालीचा[७४] पुत्र माधोसिंग. परंतु हे धाटके वयानें, सबब राजानें कनिष्ठचा पुत्र ईश्वरसिंग हा गादीवर बसवून आसन्न[७५] काळाचेसमयीं जयसिंगानें असें करून निधन पावले. नंतर ईश्वरसिंगास राज्याभिषेक होऊन गादीचा मालक माधोसिंग याजला दगा करून[७६] मारून टाकावा या इलाजांत होते. तेव्हां माधोसिंगाची मातुश्री माधोसिंगास घेऊन माहेरीं उदेपुरास आली. मग राणाजीनें[७७] रामपुरा चंद्रावताचे येथें माधोसिंगास ठेवून मल्हारजी होळकर यांजकडे संधान केलें कीं, "माधोसिंग तुमचा भाचा आहे, याची शरम ठेवून जयपुरीं गादीवर बसवावें." असेंच उमेदसिंग होडे याची सापत्नमाता जयसिंग जयपुरकर याची बहीण, तिनें सापत्न पुत्र वाढविला. कांहीं बहीण भावाचे बोलण्यांत विग्रह होऊन बहीण मूल उमेदसिंग याजला घेऊन पुण्यास मल्हारजी

---

७०. 'महाल' पाठांतर.

७१. "आम्ही काय नोकर नाहीं" इ० पाठांतर.

७२. "झाले हेच गणिमत मोजून" पाठांतर.

७३. "उत्पन्न बराबर वांटून घेऊन" पाठांतर.

७४. सिसोदेवाली=उदेपूरकर यांची कन्या.

७५. आसन्नकाळ=मरणसमय.

७६. "दगा देऊन" पाठांतर.

७७. राणाजी=उदेपूरचा महाराणा.

होळकर यांजपाशीं आली कीं, " मी तुझी बहीण, जयसिगानें बोलण्यांत विग्रह केला. याजमुळें मी राज्य सोडून तुजपाशीं आलें. मगं[७८] भावानें बुंदीचे राज्यांत अमलफैलीं[७९] केला. आतां या मुलास स्थानारूढ करणें तुजकडे आहे."

दोन्हीं राजकारणें घेऊन बाजीराव पेशवे याचे चिरंजीव नानासाहेब यांजला घेऊन माळव्यांत आले. पुढें चाल करून परगणे नेवाई प्रांत धुडाड येथ पावेतों आले. जयपूरवाल्याचें पारिपत्य करावें. तो शिरावर बरसाद[८०] वगैरे झाली व राजा सरंजामें करून जबर. तेव्हां नाना यांणीं मसलत काढिली कीं हा दिवस लढाईचा नव्हे. बादबरसांत[८१] याचें पारिपत्य करूं. आतां शहास गुंतून छावणी केल्यास खर्चाची अडचण पडेल. याप्रमाणें विचार काढला. तेव्हां मल्हारजी होळकर यांणीं आपलें कुटुंब खंडेराव होळकर चिरंजीव बराबर देऊन मार्गस्थ केलें. आपण जातीनें होळकर व सडी फौज घोडा राऊत त्याच निजर्ध्यासांत[८२] राहिले. शिंदे याचें कोणी बराबर नव्हते. नाना कूच करून गेल्यावर जयपूरचा राजा ईश्वरसिंग मल्हारजी होळकर याजवर चालून आला. त्याची यांची तफावत सात आठ कोसांची, हें सुभेदार यांस कळतांच निवडक दोन हजार स्वार घेऊन पूर्व रात्रीस रांगड्याचे आसपास गैलीमी[८३] करावी या करितां गेले. हे जाऊन पोंचतांच रांगडे यांचें कूच होऊन सडी स्वारी पुढें अर्ध कोशावर, बुणगे दरोबस्त ठिकाणीं, अशी संधी पाहून, बुणग्यावर जाऊन पडतांच त्यांस समजलें, " मल्हार आया ! " मग मनुष्याचे जिवांत जीव न रहातां मर्द नामर्द एक सारिखे जाहले. दोन घटिकेंत लुटून लाखेरीच्या दऱ्याकडे घेऊन गेले. पाऊस सतत लागला. राजाचे फौजेंत अन्न पाणी अमळ देखील मवसैर[८४] नाहीं. जेर जहाले. तेव्हां कारभारी यांणीं मसलत दिली कीं, बुणगे गेले, जामदारखाना गेला, फौजेनें हैबैत[८५] खाल्ली. आतां तह ठरवावा." मग वकील पाठवून बोलों लागले. तेव्हां सुभेदार यांणीं बोलणें घातलें कीं, " बुंदीचें राज्य व पंचवीस लाख रुपये द्यावे तेव्हां तुम्हांस जाग्यावरून हालूं देऊं." तेव्हां राजानें निरुपाय जाणून वीस लाख रुपये व बुंदीचें राज्य देऊन जयपुरास गेला. इतके अवसरांत श्रीमंत इंदुरास दाखल जाहले. तों हें वर्तमान समजल्यावर श्रीमंतांस संतोष जहाला. बुंदीचे राज्यावर उमेदसिंग होडे याजला बसवून दिलें. राजा मल्ल खत्री जयपूरचा

---

७८. ' मग ' पाठांतर.
७९. अमलफैला=अमल, ताबा.
८०. बारद=पाऊस.
८१. बादबरसात=पर्जन्यकाळ गेल्यावर.
८२. " त्याच्या जिल्ह्यांत " पाठांतर.
८३. गलीमी=(शत्रुत्व) धामधूम, रसद वगैरेची ताडातोड.
८४. मवसर=वित्त; द्रव्य, सामुग्री इ०
८५. हैबत=धास्ती, भीति.

कारभारी त्याचें व राजाचें चित शुद्ध नवतें. तो सुभेदार यास मिळोन होता. मग सुभेदार इंदुरास येऊन श्रीमंतां सुद्धां देशीं आले.

पुनः मल्हारजी होळकर फौजबंदी करून माळव्यांत एकटेच आले. हें वर्तमान राजा मल्लास कळल्यावर सुभेदार याजला फौजेसुद्धां चाटसू प्रांत धुडा-ड येथपावेतों आणून ईश्वरसिंग राजास कळविलें कीं, मल्हारजी होळकर आला. तेव्हां आज्ञा केली कीं, आपली फौज जमा करा. ऐकून कानागोंडा केला. हा फितूर राजास समजतांच राजानें विषप्रळैय केला. हें वृत्त कारभारी यांनीं मल्हारजीबावांस कळवितांच कूच करून दरवाज्या जवळ मुक्काम केला. दरवाजे उघडून आंत जाऊन राजास अग्निसंस्कार करून, नियतशाबूदी व पुढें होत काळाचें लक्षण, जयपुरासारिखें राज्य बैतनें हातीं लागलें असतां दुराशा रति मात्र न करितां बंदोबस्त कारभारी यांसि सोंपून आपण मुक्कामास येऊन सांडणी स्वार रामपुऱ्यास पाठवून माधोसिंग राजा जयपूरचा तेथें आणून चिरंजीव म्हणून स्थापना केली. पाऊण कोट रुपये नजर व रामपुरा, हिंगळाजगड व टोंक व धाकटा रामपुरा इतक्या जागा दिल्ह्या. तों मागाहून शिंदे आले. यांनीं ठरलेला कार मोडावा, दुसरा राजा बसवावा, असें मनांत आणून महिनाभर घोळ पाडला. शेवटीं जयपूरवाले छद्मी यांणीं शहरांत कीलाचा बाजार भरवून शंभराची रक्कम पंचविसांस द्यावी. ही शाहरत शिंद्याचे फौजेंत कळतांच कमकसर दहा हजार *मनुष्य चढापाला शहरांत खरेदी करितां गेले. त्यांनीं शहराचे दरवाजे लावून कत्तल केली. हें वर्तमान बाहेर रतिमात्र फुटों दिलें नाहीं. तेव्हां दोन स्वार राजमहालाचा दरवाजा तिरंपुल्या पासून घोडे हांकून कोट शहरचा आंतून वीस हात उंच व बाहेरून शंभर हात उंच असा कोट उडून दोन राऊत आले. त्यांत एक तर कोटाचे चाऱ्यास अडकून बरोबर जाहला. एक शाबुतीनें लष्करांत आला. त्याणें वर्तमान समजाविलें. सात आठ हजार खांसा कामास आला. लष्कर बरबाद जाहलें. येणें करून शिंदे यांचा तोरा राहिला नाहीं. मग शिंद्यांनीं आपसांत समेट घालून मल्हारजी होळकर यांणीं ठराव केला त्यास अनुसर होऊन राजाचे कारभारी बोलावून त्यांस जरब दिली कीं, " तुम्हांस

---

८६. कानागोंडा=ऐकिलें न ऐकिलें, जुलमाचा रामराम.

८७. विषप्रलय=विषभक्षण.

८८. नियतशाबुदी=सचोटीची खंबीरता.

८९. बैतन=बेहतन=बेवारसी.

९०. दुराशा=वाईट बुद्धि.

९१. कार=करार.

* 'मनुष्याचा डाबला' पाठांतर.

९२. या दोन वाक्यांतील शब्दांचा अर्थ बरोबर होत नाहीं.

९३. "तरिपुल्या" पाठांतर.

९४. बरबाद=नष्ट, खराब.

गादीवर बसविलें याचा फायदा आम्हांस हाच कीं काय ? विश्वासघात करून दगा केला ! काय चिंता आहे. जयपूर खोदून बराबर करितों !" तेव्हां जयपूरचे कारभारी यांणीं उत्तर केलें कीं, "आम्हांस ठिकाणशीर बसविलें असतां आम्हांकडून अशी हरामखोरी कशी घडेल ? माणसाची चुरस होऊन समटांत न येतां अरे अरे करणें आमचें आम्हांपाशीं राहून ही दशा जाहली." अशी लाचारी बोलतात. इतक्यांत धुळेवाला रजपूत भाईबेटा राजाचा त्याची पाहाडावर गढी माची शहर ती अस्तमानी स्वारी जाऊन मल्हारजी होळकर सुभेदार यांणीं माचीची वस्ती लुटून जाळून गडी खोदून बरबाद केली. प्रहर दिवस येतां लष्करांत आले आणि बोलून दाखविलें कीं, "याप्रमाणें तुमचे राज्याची अवस्था एक्या महिन्यांत करितों. आजची मिती मांडून ठेवावी." असें बोलतां जयपूरचे कारभारी यांजवर जरब पडली. त्यांणीं बहुत औंधिनी[१६] करून गुन्हेगारी बाबद पंचवीस लाख रुपये याची निशीं[१७] देऊन येथून कूच करावें असें ठरावून कूच करविलें.

त्या संधींत दिल्लीकडील राजकारण मनसूर अल्ली दिल्लीचा वजीर याजला फर्काबादवाले पठाण यांनीं दग्यानें लुटून घेतलें, याजमुळें मनसूरअल्ली लाचार कायल होऊन सुभेदार यांजकडे बोलणें करण्यास वकील पाठविला कीं, "तुम्हीं आमची मदत करावी. तुम्हांस कुचाचे लाख, मुक्कामाचे पन्नास हजार, रुपये देत जाऊं. असें शिंदे होळकर यांशीं बोलणें होऊन दरकूच आगऱ्यास आले. तिकडून मनसुरअल्ली दिल्लीहून आगऱ्यास आला. सरदारांच्या त्यांच्या भेटी जाहल्या. हें वर्तमान फर्काबादवाल्यांस समजल्यावर त्यांणीं सादलबादल पठाण चाळीस हजार फौज व दोनशें तोफा, कांहीं पायदळ भरंवशाचें हा जमाव कासमगंजाचे पुलावर पाठविले. हें वर्तमान शिंदे होळकर यांस समजतांच सुभेदार यांणीं आपले कडील गंगाधर येशवंत व शिंद्याकडील साबाजी शिंदे वीस पंचवीस हजार घोडा सडा राऊत तत्क्षणीं रवाना केले. यांनीं यमुना उतरून, त्याशीं मुकाबला घालून तिसरे लढाईस सादलबादल याची फौज लुटून घेऊन सरदारांचीं डोकीं कापून आणिलीं. हें वर्तमान शिंदे होळकर उभयतां सरदारांपाशीं येतांच मनसूरअल्ली सुद्धां कूच करून फर्काबादेस गेले. फर्काबादवाले पठाण शहर सोडून भागीरथीचे खळ्यांत[१८] जाऊन राहून गंगापार रोहिल्याचे मुलखांतून रसदे[१९] आणून खळ्याचे

१५. "तौर" पाठांतर.
१६. 'अर्जी' पाठांतर.
१७. निशा=खात्री.
१८. खळी=खळगी, सखल प्रदेश.
१९. रसद=धान्याचा वगैरे पुरवठा.

आसऱ्यानें राहिले. तेथें शिंदे होळकर यांचा उपाय, जागा बिकट याजकरितां, न चाले. तेव्हां गंगा उतरून रोहिलखंडांत शिरले. तेथें बातमी राखून फरकाबादवाल्यांची रसद बंद करून मारून आणिली. त्यांस खळ्यांत अन्नाची भ्रांति जाहली. तेव्हां फर्कावादवाले यांस रोहिले सामल होते. पन्नास शंभर हजार फौजेचा जमाव करून रोहिले यांणीं शिंदे होळकर यांचा मुकाबला केला. उभयतां सरदारांनीं त्यांचे फौजे भोंवती गनिमी करून अन्नपाणी, हगमूत, बंद करून आठ रोजांत लुटून घेतलें. जातीनें पळून कमाऊचे पहाडांत शिरले[100] त्याचे मागोमाग फौजा रवाना होऊन पहाडांत कायल[1] केले. तेव्हां रोहिले व फर्कावादवाले पठाण यांणीं मनसूरअल्ली वजीर यासि शरण जाऊन भेटले. वजीरांनीं आपले मनोदयानरूप पठाण रोहिले यांचा तह ठरावून, मसलत समेटून, शिंदे होळकर यांस दिल्लीस घेऊन आले. पातशाई भेटी होऊन खिलत[2] चौघडा शिंदे होळकर यांस दिल्हा. पैसा मनसूर अल्लीनें कबूल केल्याप्रमाणें कवडी कवडी चुकवून दिली.

त्या संधीस देशीं निजामअल्ली याचा दिवाण रामदासपंत यांनीं फौजबंदी करून नानासाहेब व भाऊसाहेब यांजवर चाल केली. पारनेरा नजीक लोणी कोल्हाची येथें मुक्काम आला. श्रीमंतांचा मुक्काम तीन कोसांच्या छटानें सुप्यावर होता. ती बातमी रामदासपंतांनीं ठेवून छापा घातला. तो छापा श्रीमंतांनीं मारून शाबुतीनें राहिले. ईश्वरें खैर[3] केली. हें वर्तमान दिल्लीस गेलें. शिंदे होळकर यांजला समजलें. तेव्हां निजामअल्ली याचा भाऊ गाजुदीखा दिल्लींत होता. त्याजला दक्षणचा सुभा पातशा पासून सांगून निजामअल्लीची तहँगिरी[4] केली. बाहालीच्या सनदा गाजुदीखांस देऊन त्याजला घेऊन देशीं आले. औरंगाबादेस आलियावर गाजुदीखां शहरांत भेटावयास गेला, तेथें निजामअल्लीच्या कोणी बायका होत्या. त्यांणीं जहरें[5] घालून त्यास मारून टाकिलें. त्याजबराबर पांच कोटीची रोकड होती. त्याजवर श्रीमंतांनीं बदनियर्त[6] ठेविली होती. तेव्हां मल्हारजी होळकर यांणीं सुभा आणिला त्याचा अभिमान धरून श्रीमंतांसि उत्तर केलें कीं, "म्यां बेल भंडार देऊन आणिलें. त्याचा प्रकार असा जाहला. ईश्वरी कृत्य यास उपाय नाहीं. परंतु त्याची वस्तवानी व शरीर दिल्लीस पोंचऊन देईन." असें बोलून सटवाजी राजोळे पांच हजार फौजे-

---

१००. रोहिले.
१. कायल=पराभूत, जखडबंद.
२. खिलत खिलात=सन्मानाचा पोषाख.
३. खैर=कल्याण, कृपा.
४. तहगिरी=दूर करणें, अधिकारभ्रष्टता.
५. जहर=विष.
६. बदनियत=वाईट दृष्टि. खोटी दृष्टि.

निशीं गाजुदीखांचे प्रेताबरोबर देऊन सुतळीच्या तोड्या सुद्धां दिल्लीस पावता करून दिल्हा. या प्रमाणें ती स्वारी झाली.

त्या उपर तिसरे स्वारीस फौजबंदी करून श्रीमंत दादासाहेब व जयाजी शिंदे व आपण कुंभेरीस येऊन सुरजमल्ल जाट यांस शह दिला. जाटानें कुंभेरचा किल्ला बळकाऊन लढावयास सिद्ध झाला. तेथें फार करून आग्रह सुभेदाराचा; श्रीमंत व शिंदे यांचा आंतून जाटाशीं मेळ, ते मोर्च्याचा निकट करीनासे जाहले. जाटाचे उपराळ्याकरितां महमदशा पातशाई दिल्लीहून कूच करून चमेर्ळे सिकंदरा येथें आला. इतक्या मध्यें मल्हारजी होळकर यांचे पुत्र खंडेराव होळकर कुंभेरीच्या मोर्च्यामध्यें गोळी लागून कामास आले. मग मल्हारजी होळकर यांचा मनोभंग होऊन सर्व प्रकारें उदास जाहले. मग दादासाहेब व शिंदे यांणीं पातशा याचा दबावा दाखवून जाटाचा मेळ करावा अशा भावें सुभेदार याशीं बोलूं लागले. यांणीं उदासीच्या भावें उत्तर केलें " आपण धनी व शिंदे मुकत्यार सरदार, चांगलें तेंच कराल. आम्हीं शिलेदार सांगाल ती चाकरी करूं. " अशा भावीं उदासीचीं बोलणीं होऊन चिरंजिवाचें उत्तरकार्या निमित्त न पुसतां मथुरेस कूच करून आले. तेथून पातशहा चाळीस कोस तिसऱ्या प्रहरापासून चाळीस हजार पेंढारी दाहा हजार स्वार दाणा चारा करून पांच हजार स्वारांच्या हातीं एकेक दोन दोन बाण इतक्यानीं मथुरेहून दौड करून जातीनें मागील पांच घटका रात्र राहतां पातशाई सलतानीं पाशीं दाखल जाहले. पातशाई सलतानात, पांहाटचा वेळ, आपले जागां ऐष आरामांत. यांणीं जातांच फौजे भोंवताला तलावा दिला. कोणी असें बोलेना कीं, " तुम्हीं कोण कोठील ? " अशी गाफली पाहून कांहीं बाजारावर व कांहीं खाशा डेऱ्यावर बाण टाकिले. त्या बाणाच्या गराट्यानें मल्हारे आया ! या दहशतीनें पुरुषमात्रानें बायको सोडून दिल्लीचा रस्ता धरिला. असेच पातशाई नालखींत बसोन दिल्लीस गेले. मग फौज लुटावयास सुरुवात जाहली. हे फौज लुटून फन्ना केली. मलकाजमानी पातशाहाची बेगम, पेंढारी याशीं गांठ, तेव्हां इचे तालेमाले कांहीं एक न राहतां, विवस्त्र करून

---

७. ' बातमी ' पाठांतर. उपराळा=मदत.

८. ' चाले ' पाठांतर.

९. ' मनोदय भग्न होऊन ' पाठांतर. ह्या मोहिमेची हकीकत भाऊसाहेबांच्या बखरेच्या आरंभीच आहे.

१०. सलतान—सलतनत=फौज, फौजेचा तळ.

११. ' कलावा ' असें मूळांत आहे तलावा=फेरी. " कढा " पाठांतर.

१२. यावरून मल्हाराची धास्ती हिंदुस्थानांत कशी होती तें कळतें.

१३. तालेमाले=योग्यायोग्य विचार.

योनीचा देखील झाडा घेतला. तिचें ह्मणणें " मल्हारी काहों, है[१३] " हें वर्तमान सुभेदारास समजल्यावर तोंडावर मारून घेऊन, ही त्यांची मातोश्री, इच्यावर हा गजब, मी प्रसंगीं असतां! हा केवळ प्रमाद ! असें दुःख मनांत आणून हातांत नागवी समशेर घेऊन पायउतारा धांवत गेले. तेथें पेंढारी यांची गलबल. पांच सात पेंढारी आपल्या हातानें तोडून, बाईजवळ गेले. बाई या दर्जांत[१४] नग्न उभी ! तेव्हां दोरव्याच्या शेल्याची पाचंग होती तो शेला सोडून आंगावर टाकिला. कांहीं शासन देण्याकरितां पाय धरिले. तेव्हां तिनेंही छातीशीं लाविलें, " बेटा-तूं होते हमारे पर ऐसा गजब न होना ! परंतु खुदाका गजब ! तू क्या करेगा ? " या भावीं समाधान करून तितक्यांत सुभेदारांनीं पेंढारी लुटारी वगैरे दूर करून पांचशें स्वार चौकीस उभे केले. आणि ते समयीं कारकून बापूजी त्रिंबक वरखेडकर दृष्टीस पडला त्याजला तेथील सोंप केली. " जे बाईंचे मुखावाटे निघेल त्यास रुकार देऊन तत्क्षणीं मजला लिहीत जावें. सरबरा[१५] होईल." असें सांगून तेथील लुटीपैकींच लाख दोन लाख रुपये त्याचे तसलमातीस देऊन चौकी पाहऱ्याचा वगैरे त्यांचे बंदोबस्त करून आणखीही बायका होत्या त्यांजला एकत्र केलें. वरकड सलतान बाजार वगैरे, जातीनें पातशा मागें[१६] गेले, पातशाई सलतन तेथील तेथेंच राहिली, याचा बंदोबस्त सुभेदारांनीं केला.

हें वर्तमान दादासाहेब व शिंदे यांस समजल्यावर शिंदे यांनीं नक्षाची गोष्ट एकीकडे ठेवून, वैषम्य मोजून, वांटा न घेतां, मारवाड प्रांतीं उठोन गेले. त्या दिवसापासून शिंदे व होळकरांची मनओळख[१७] पडली. पातशाई सलतन लुटींत आली तिचा होळकर यांनीं आपला वांटा घेऊन शिंदे व श्रीमंत यांचा वांटा दादासाहेब यांचे हवालां केला. शिंदे मारवाडांत गेले ते तेथें दगा होऊन मृत्यु पावले. होळकर दिल्लीस गेल्यावर पातशाहा पासून ऐशीं लाख रुपये ठरावावरून कांहीं नक्त, बाकी ऐवजाचे माहाल अंतर वेदींत त्रिटावे तालुक्यांपैकीं[१८] घेतले. या प्रमाणें ती मुलुखगिरी होऊन देशीं आले.

त्या उपर फौजबंदी करून श्रीमंत दादासाहेबांस घेऊन हिंदुस्थानांत आले. जयाजी शिंदे यांचे बंधु दत्ताजी शिंदे हे मारवाडांतच होते. दादासाहेब व होळकर दिल्लीस आले. दिल्लीमध्यें नजीबखान दिल्ली बळकावून होता.

---

१४. दर्जांत, दरदांत=दुःखांत. ' या परजांत ' असेंही होईल.

१५. सरबरा=पुरवठा.

१६. मागें=दिल्लीस.

१७. मनओळख=खात्री वांकडेपणाविषयीं, वांकडें.

१८. ' तालव्या ' ' तळया ' पाठांतरें.

त्याजला सामदाम करून दिल्ली बाहेर काढून त्याजला शुक्रताली पोहोंचाऊन दिलें. अदले वर्षी नादरशा गिलच्या दिल्लीस येऊन, दिल्ली व मथुरा लुटून, आपलें ठाणें बसवून आपले ठिकाणीं गेला. त्याच्या फौजा सरहद लाहोर येथें होत्या. त्याकरितां सुभेदार अग्रेसर होऊन दादासाहेबांस घेऊन सरहदेस गेले. तेथें गिलच्यांची फौज दोन सरदार होते त्यांशीं लढाई करून फौज लुटून सरदार धरले. तेथून लाहोरास गेले. तेथें दिनाबेग[२०] गिलच्याकडील सरदार होता. त्यास जरब दिली. तेव्हां तो हात जोडून रुजू जाहला. तथापि त्याजला ही लुटून एक महिना तेथें मुक्काम करून होते. पुन्हा दरमजल माळव्यांत येऊन श्रीमंत दादासाहेब शिंदेजेच्या मोर्गें देशीं गेले. शिंदे ही मारवाडांतून देशीं गेले होते त्यांणीं फौजबंदी करून दिल्लीचे रोखें[२२] गेले. सुभेदार इंदुरीं आल्यावर लोकांचा समजावेश करून देशीं जावें या विचारांत होते.

तितक्यांत देशींचीं पत्रें वकिलांकडून सुभेदारांस आलीं कीं, तुमचे ठायीं श्रीमंतांची नजर ठीक नाहीं, तुम्हीं सावध होणें. हें ऐकून सुभेदारांनीं पुढें गंगाधर येशवंत व अन्याबा पळसीकर रवाना केले. मागाहून जातीनें फौज आठ दहा हजार खाशांसुद्धां जेजुरीस[२३] गेले. तेथें श्रीमंत नाना साहेबांचा पुत्र माधवराव साहेब जाऊन भेटी गोष्टी जाहल्या. जेजुरीहून पुणें याचे मुक्कामीं यावें. तों त्यांचे मनांत कल्पना येऊन बेलवड्यावर मुक्काम झाला. मग संताजी वाबळे, मोत्याजी खराडे यांणीं सुभेदार यांस बुद्धिवाद मनसुब्याचें धोरण व सत्क्रियेचें लक्षण उपदेश करून श्रीमंतांची भेट घ्यावी असें ठरविलें. मग दहावीस राबतांनिशीं पालखींत बसून पुण्यांत भेटीस चालले. हें वर्तमान नाना भाऊंस समजल्यावर उभयतां चाळिसां स्वारांनिशीं सामोरे आले. कुंभार वेशीपाशीं भेटी जाहाल्या. हे मुक्कामीं आल्यावर सुभेदार यांणीं मनसुबा करून मागील प्रहर रात्र राहतां पालखींत बसून एकाएकीं श्रीमंतांचे वाड्यांत जाऊन बिबाजी नाईक त्याच्या *बगलेंत पालखींतील गादी व तक्या घेऊन, समोरले ओसरीवर माणसें काणसें निजलीं होतीं त्यांतच गादी टाकून आपण वर निजले. तों श्रीमंत नाना, भाऊ हे उठोन आपलाले तालीमखान्यांत जाऊन बाहेर[२४] आले.

१९. नादरशहाचा सरदार अहमदशहा.

२०. 'अदीनाबेग.' ग्रां० ड०

२१. 'मुक्कामीं' पाठांतर.

२२. 'दिल्लीस राहूं लागले' पाठांतर.

२३. जेजुरीच्या देवळाच्या उत्तर भागाचा तट व सभामंडप हे मल्हाररावानीं शके १६७८ इ० सन १७५६ सालीं संगीन पाषाणीं बांधिले होते.

* 'बंगल्यांत' असें मुळांत आहे पण तें पुढील मजकुराशीं जुळत नाहीं.

२४. नाना, भाऊ सारखे राज्यकर्ते पुरुष तालिमखान्यांत सकाळीं तालीम करण्यास लाजत नसत, पण आतां आमच्या लोकांस खेळखान्यांत पिसांच्या कोंबड्यानें किंवा चेंडूनें खेळण्यासही लाज वाटते ! !

तों चौकीदारांनीं जाऊन विनंती केली, "सुभेदार चार घटिका जाहल्या ओसरीवर येऊन माणसां काणसांत निजले आहेत." तसेच उभयतां सुभेदारां जवळ आले. बिंबाजी नाईक बुक्या मारीत होता. तो उठोन एकीकडे उभा राहून उभयतांस कुर्णीस[25] केली. उभयतांनीं त्यास प्रश्न केला कीं, "सुभेदार जागे आहेत किंवा झोंपेंत आहेत?" त्याणें उत्तर डोळा लागला आहे, असें केलें. आज्ञा जाहाल्यास जागे करितों. हीं भाषणें परस्परेंचीं ऐकून जागे होतांच[26], झडपडोन उठोन एकीकडे उभे राहून श्रीमंतांस रामराम केला. हात जोडोन उभे राहिले. तेव्हां नानांनीं पुढें येऊन हात धरून गादीवर बसले. "सुभेदार! आपण रायांचे[27] ठायीं, आज पावेतों आपलेंही करणें वडील पणासारखेंच, आज लवून रामराम करणें, हात जोडणें कोठून आणिलें?" इतकें बोलणें होई तों पर्यंत भाऊ जागचे जागांच उभे होते. त्यांसि सुभेदार बोलले कीं, "बाबा, तू कां उभा? बैस. काय तुला प्राण घेणें, कैद करणें, तें कर." असें भाऊसाहेबांस बोलून बसविलें. मग उभयतांसि बोलूं लागले कीं, "बाळाजीपंत नाना, बाजीराव साहेब, यांच्यापुढें आम्ही बेकैदी हे लेकुरपणें जे करूं नये ती केली[28]. परंतु त्यांणीं सर्वोपरी बरदास्त करून या मरातबास[29] आणिलें. त्यांच्या लोभावर आम्ही म्हणजे चाकर, कोणतेंही राजकारण इतल्याशिवाय करूं नये, हें कांहीं एक मनांत न वागतां रजवाडे दूर केले[30], उठविले, बसविले. जें केलें त्यास त्यांचा रुकारच होत गेला. त्यांचेच वंशज आपण. तेव्हां असेंच चालेल हा भरंवसा. परंतु सांप्रतकाळीं आपली क्रूरदृष्टी पाहून डोळे उघडले. त्यास एकला येऊन हजर झालों. आपण धनी, आम्ही सेवक. बालंबाल गुन्हे[31] आहेत. काय पारपत्य करणें, पायांत बिड्या घालून किल्यावर टाकावें, अथवा प्राण घ्यावा, हजर आहों." तेव्हां नाना बोलले, "आपण अशा गोष्टी बोलूं लागलां यांत आमचे विषम काळाचें सूचक दिसतें." अशा भावीं बहुत ग्लानी करून बोलले. डोळ्यांस पाणी आणलें. तेव्हां सुभेदाराचे मनासही कळवळा आला. मग बोलले कीं, "त्या गाढवीस बोलावून आणा." मग काशीबाईस[32] बोलाविलें. बाई आलियावर तिला प्रश्न केला कीं, "नाना हा आमचा पोटचा खरा; दादा हा

२५. कुर्णीस=(गुढगे टेंकून) प्रणाम.
२६. 'जागे होतेच' पाठांतर.
२७. राया=बाजीराव.
२८–२८ "बे कैदीनें दूरपण यानें करून येती केली" पाठांतर.
२९. मरातब=हुद्दा, पदवी.
३०. 'दूरकडे' पाठांतर.
३१. "गुन्हेगार आहोंत" पाठांतर.
३२. काशीबाई बाजीरावाचें कुटुंब, नानांची आई.

देवपुजा पाशीं छिटून उत्पन्न केला; हीं[३३] कोठीचा काळकूट कोणाचे पोटचा आहे सांग." तेव्हां भाऊ साहेब बोलले, "नानासाहेब धनी, आपण सरदार, शास्त्रार्थाच्या गोष्टी उभयतांसही बोलण्यास हिंगफाटकूं[३४] लागत नाहीं. परंतु माझे गळ्यांत संसाराचें लोहडणें घातलें, तेव्हां बाजारांतून डाळ पीठ आणून प्रसंग संपादावयाच्या पोटीं देणेदाराची कोचवण[३५] किती आहे याचा रफेदफे[३६] धणी अथवा आपण करून मला मोकळें करावें. म्हणजे मीही उभयतां पेक्षां गोड-बोलणीं बोलून उभयतांसही आवडमून घेईन. श्रीमंतांचे दौलतीस कर्ज होऊन दौलत कर्जभरीत झाल्यावर मग कर्ज बाहेर निघणें कळतच आहे. यास्तव धणी व तुम्हीं वडीलांचे हातचीं माणसें एकत्र जाहलां, हिशेब कितेबाचा संशय असल्यास कागदपत्र तयार आहेत, हिशेब पाहून मला मोकळें करावें." तेव्हां सुभेदार बोलले कीं, "तुझे आईवर तैलाख[३७] आहे, खरेंच सांग दौलतीस देणें किती?" तेव्हां मग भाऊसाहेब हांसून बोलले, "पाऊण कोट रुपये देणें आहे." "खरेंच कीं काय?" म्हणोन सुभेदारांनीं पुसिलें. तेव्हां भाऊ बोलले कीं, "बोललों यांत दहावीस हजार अधिक उणें." मग सुभेदार बोलले, "दौत लेखणी बंद आण." तत्क्षणीं आणविले, भाऊसाहेब यांस म्हणाले कीं "याद धर, तीस लक्ष आपले नांवें लिहिले. तीस लक्ष शिंदे यांचे नांवें लिहिले, बाकी काय राहिली?" म्हणून प्रश्न केला. भाऊसाहेब बोलले कीं, पंधरा लक्ष राहिले. "याची वर्गणी विंचुरकर वगैरे लहान मोठे सरदार यांचा मेळ करून देऊं किंवा तुम्ही करून घ्याल?" त्याचें उत्तर भाऊंनीं केलें कीं, "आम्ही करून घेऊं. परंतु साठ कधीं पटतील?" तत्क्षणीं बिवाजी नाईक, विष्णु महादेव यांस बोलावूं पाठवून घेऊन आले, पूर्व संकेत नसतां त्यांचे रूबरू[३९] विष्णु महादेव यांस सांगितलें कीं, "साठ लक्ष

---

३३. "हा कोठीचा काळ कुठे कोणाचे पोटचा आहे" असेंही होईल. पण वरील पाठच बरा दिसतो- या भेटीचा सर्वच प्रकार चमत्कारिक दिसतो. मल्हाररावाचा सर्व रोख भाऊंवर आहे हें उघड आहे. म्हणूनच "नाना हे 'धनगर' सबब मूढ, दादा हे 'भिक्षुक' म्हणून गैरवाकब; यांस हिशेब ठिशेब समजत नाहीं. हे मात्र शिरे शहाणे म्हणविणारे हे कोण? हे कोणाच्या पोटचे?" अशा भावाचा प्रश्न होळकरांनीं केला. पेशव्यांचा व होळकरांचा घरोबा फार, पेशवे तर त्यांस काका म्हणत असत, हें विश्रुत आहेच; तथापि पेशव्यांच्या मातोश्रीस वरील सवाल जरा जाडाभरडाच झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

३४. हिंगफटकूं=हिंग+फटकूं, सामान सुमान, पैसा, खजीना यांचा पुरवठा.

३५. कोचवण=तसदी, टोंचणी (?)

३६. रफादफा=रफातफा=फडशा.

३७. आईवर तलख, सात तलख, वगैरे वाईट शिव्या आहेत.

३८. गद्रे सावकार.

३९. रूबरू=समक्ष.

रुपये भाऊंस आज द्यावे." त्यांचे आंगास डबडबा घाम आला. तथापि हो म्हणणें प्राप्त झालें. भाऊंस सुभेदार यांणीं पुशिलें "रुपये आले." भाऊ म्हणाले हे देतील. तेव्हां मग विष्णुपंत बावांस सुभेदार बोलले खातरी भाऊंची कर. विष्णुपंत बावा यांणीं हिंमत धरून भाऊ साहेबांस विनंती केली, "आपण हो म्हणावें, संशय असल्यास उंट पाठवावे." असें बोलल्यावर भाऊंनीं रुकार दिला. मग सुभेदार भाऊंशीं बोलले कीं, "बावा, दौलतीचें कर्ज फिटलें कीं?" मग भाऊ साहेबांनीं उत्तर केलें, "आपले सारखीं माणसें दौलतींत असून कर्ज कोठून राहील? परंतु मजकडे वाईटपणा स्थापून अर्थ जाहला. वडील आहां, क्षमा करावी." या रीतीनें सफाई होऊन बोलले "डेऱ्यास जाऊं किंवा आणखी कांहीं तुझे मनांत राहिलें?" तेव्हां मातोश्री बोलली कीं, "येथेंच भोजन करून जा." तेव्हां सुभेदारांनीं उत्तर केलें कीं, "तूं भाकरी कर आणि तिघांस जेऊं घालशील तर जेऊं." मग बाईनीं स्वयंपाक करून त्रिवर्गांस भोजनास हातें घातलें.

नंतर सुभेदार डेऱ्यास आले. गंगोबा तात्या व अन्याबा पळसीकर सफाईस आले होते त्यांस ही वार्ता ठाऊक नाहीं. डेऱ्यास आल्यावर उभयतांस वर्तमान सांगितलें. त्यांनीं उत्तर केलें कीं, "आम्ही दोन महिने अगोदर येऊन काय गवऱ्या वळल्या? परंतु 'सोम्या मारी गोम्याला, प्रायश्चित राजधरौंला' साठ लक्ष रुपये आज मी विष्णुपंत बावांस कोठून देऊं?" "तुम्ही जाणें तुमचें कर्म जाणें, जाहलें वर्तमान तुम्हांस सांगितलें." भाऊसाहेबांनीं सूर्योदय झाल्यावर कारकून उंटें विष्णु महादेव यांचे घरीं पाठविलीं. बावांनीं तेच क्षणीं साठ लक्ष रुपये यांचा भरणा करून दिला. मग लष्करांत आले. तात्यांस बुद्धिवाद फार केला कीं, "पूर्व संकेत नाहीं, श्रीमंतांशीं गांठ. आमचा प्राणच

---

४० मुळांत "हिंकत" असें दिसतें. पण हें 'हिंमत' च असावें. मोडी लिहिण्यांतील फरकाचें व लिहिणाराच्या अज्ञानाचें हें फळ.

४१ पेशव्यांस कर्ज होऊन सरदारांकडून प्रांताचे हिशेब व स्वारी खर्चाचे हिशेब बरोबर येत नसत व वसूलही त्यांजकडून सुखेपणें येत नसे म्हणून कारभारी भाऊसाहेब (फिनान्स मिनिस्टर) यांस त्या सरदार लोकांस वरचेवर हिशेबाबद्दल व पैशाबद्दल लिहावें लागत असे, व बोलावें लागत असे, असें जें ऐकिवांत आहे त्याचें वरील हकीगत उत्तम उदाहरण होय. सदरील हकीगतीप्रमाणेंच गोविंदपंत बुंदेले यांची ही हकीगत होती म्हणून ऐकिवांत आहे. या हिशोबाच्या व पैका पुरवणीच्या कामावरून मल्हारराव, गोविंदपंत बुंदेले, रघुनाथराव व तत्कक्षीय विंचूरकर, अंताजी माणकेश्वर वगैरे किरकोळ सरदार यांचा सदाशिवराव भाऊवर मोठा रोष असे.

* "राजधराला" असें मुळांत स्पष्ट आहे. राजधर कोण? केशव नारायणांचीं नांवें अशासमयीं येतात.

घ्यावयाचा होता तर आपले डेऱ्यापासून मेकॅसू[४२] लांब गेला नव्हता. सावकारी म्हणजे कांचेचें बासनें[४३], जरा कंपेशी[४४] जाहल्यास जन्मास मुकावयाचें काम." मग ताल्या [ह्यांनीं] विष्णु महादेव यांचे कर्तृत्वाचे स्तुतिस्तोत्र करून साठ लक्ष रुपयांच्या वराता महालानिहाय करून दिल्ह्या. मग फौजेस बिदा करून शनवारचे हवेलींत दोन महिने मुक्काम करून राहिले.

इकडे हिंदुस्थानीं दत्ताजी बावा शिंदे व जनकोजी शिंदे दिल्लीकडे आले होते त्यांणीं नजीबखानाशीं[४५] वेलभंडार करून शुक्रतालाहून[४६] दिल्लीस आणिलें. दिल्लीस आल्यावर नजीबखानास धरून मारावें हा विचार केला. हें नजीबखानास समजलें. त्याचे मध्यस्त होते त्याशीं बोलून शुक्रतालास माघारी गेला. मागोमाग शिंदेही कूच करून गाजुदीखान वजीर सुद्धां शुक्रतालास गेले. शुक्रतालास मोर्चेबंदी केली. तेव्हां नजीबखानानें गंगेस पूल बांधून, तिकडून रसद आणून, वेहेडे[४७] धरून मजबुदीनें राहिला. शिंदे यांचा उपाय चालेना. तशांत नजीबखानानें गिलच्यांकडे वकील पाठवून चार दस्ते अठेचाळीस हजार फौज आणविली. ते सरदेस पोंचले. हें वर्तमान शिंदे यांस कळतांच शुक्रतालाचे मोर्चे उठवून गिलच्याचे फौजेचे सुमारें चालले. बुढिया शाहरणपूर यमुनेच्या[४८] कांठीं आहे. त्या अलीकडे पांच साहा कोशांवर दत्ताजी व जनकोजी शिंदे राहून जिवाजी भोईटे सरनोबत पंधरा हजार फौजेनिशीं गिलच्याचे तोंडावर रवाना केले. हे इकडून जातां मार्गांत गिलच्याच्या फौजेशीं गांठ पडली. उभयतांची झटपट होऊन बाराशें खाशांचीं[४९] डोकीं कापून गिलच्यांनीं नेलीं. बाकी फौज राहिली ती पळून शिंदे यांजपाशीं आली. मार्गांत यमुनेचे कालवे व दलदली यांत हजारों फौज बुडाली. बाकी राहिले ते शिंदे होते त्या मुक्कामीं आले. मग तेथून शिंदे निघोन दिल्लीस येऊन घाटोघाट चौक्या बसविल्या. गिलच्यांची फौज बुढिया शेहारणपुरापाशीं यमुना उतरून शुक्रतालीं पोंहचतांच नजीबखानानें कूच करून दिल्लीचे सुमारें येऊन यमुनेचे उत्तरतीरीं मुक्काम केला. तेथून यमुनेचा पैयावा[५१] पाहून दोन हजार रोहिले

४२. मेकसू=तंबूच्या तणाव्याची खुंटी.

४३. बासन=भांडें.

४४. कंपेश=थोडाही फरक, मागणी प्रमाणें पैसा देण्यांत कमीपणा.

४५. मूळांत सर्वत्र "नजीमखान" असें आहे.

४६. शुक्रताल हें स्थळ भागीरथीच्या कांठीं आहे, पण कोठें? भाऊसाहेबांची बखर पृ० ४६ टीप ६२ पहा.

४७. वेहेड=पाण्याच्या धोधाट्यानें झालेली खळी, खोल जागा.

४८. 'यमुना नजीक' पाठांतर.

४९. 'बाराशें स्वारांनिशीं खाशांची'—पाठांतर.

५०. 'सारंगपूर' पाठांतर.

५१. पयावा=पायउतार.

यमुनेच्या मध्यें बेटावर पाठविले. हें वर्तमान शिंद्यास कळतांच शिंदे चालून त्या बेटांतील रोहिल्यांवर गेले. तेथें रोहिल्यांनीं तोशेरा[52] दिल्हा. त्यांत गोळी जनकोजी बावाचे डावे हातास लागली. आणि दत्ताजीबावाचा तर ठिकाणच नाहीं. लढांईत पडले किंवा कोठें [53]गेले. अशी गोष्ट झालियावर शिंद्यांचे फौजेचा धीर सुटून फौज पळाली. बाजारबुणगे सर्व लुटले गेले. जनकोजी बावा राहिले फौजेनिशीं रेवाडीस तीस कोस गेले.

सुभेदार फौजे सुद्धां जयपूर प्रांतीं होते. त्याजला येण्याविशीं शिंद्याचीं पत्रें आलीं. तेव्हां सुभेदार कूच करून रेवाडीस आले. अलीकडे तीन कोश पाँटोली[54] गांव आहे, तेथें सुभेदाराचा मुक्काम जहाला. तेच दिवशीं शिंदे ही रेवाडीस आले. दुसरे दिवशीं शिंदे होळकर यांच्या भेटी होऊन बुणगे दरोबस्त कबिल्या सुद्धां माळव्यांत रवाना करून सडे झाले. हें वर्तमान नजीबखानास समजतांच गिलच्या सुद्धां कूच करून यांचे सुमारें आला. शिंदे होळकरांची गांठ पडूं न देतां यमुनाउतरून शिकंदऱ्यावर [शिंदे होळकर गेले.] यांच्या पाठी मागें नजीबखान ही यमुना उतरून आला. सुभेदारास समजतांच त्याच्या तोंडावर फौजा रवाना करून आपण व जनकोजी बावा शिंदे आगऱ्याच्या सुमारें आले. तों मागें शिंदे व होळकर यांच्या फौजेशीं व गिलच्याच्या फौजेशीं गांठ पडून होळकराकडील अन्याबा पळशीकर दिवाण व शेटीबा[55] खराडे कामास आले. वरकड फौजेचा पाय सुटून कोणी मथुरेस कोणी रामगडास गेले. सुभेदार आग्र्यास आल्यावर मथुरेची व रामगडची पळालेली फौज येऊन सामील झाली. नजीबखानानें याचा पाठलाग न करितां शुक्रतालास गिलच्या सुद्धां गेला. सुभेदारांनीं मसलत केली एक बरसाद जयपुराच्या मुलखांत छावणी करून बादबरसाद करणें तें करूं याप्रमाणें ठरवून आग्र्याहून कूच करून जयपुरच्या मुलखांत येऊन छावणी केली.

हें वर्तमान श्रीमंत भाऊसाहेब देशीं मोंगलांवर स्वारी करून गेले होते तेथें वर्तमान कळलें. मग त्यांनीं त्या मोहिमेचा सामर्दाम[56] करून हिंदुस्थानांत यावयाचा इरादा केला कागद पत्र सरदारांस पाठवून मागोमाग श्रीमंतही कूच

---

५२. ताशेरा=तोफखान्याचा भडमार, फैर.

५३. ही सर्व हकीगत भाऊ साहेबांच्या बखरीतील हकीगतीशीं ताडून पाहवी. पृष्ठ ६८ ते ७०. दत्ताजींची मर्दुमी व त्याचा अन्तकाळ कसा झाला तेंही तेथें सांपडेल.

५४. ‘ पाटोड ’ पाठांर.

५५. भाऊ सा० बखर पृ० ८४–८५ टीप * ६७. या पहा.

५६. ‘ समारोप ’ पाठांतर. या मोहिमेची हकीगत आह्मांस उपलब्ध झाली आहे. दुसरी प्रत मिळविण्याच्या तजविजींत आहों. तथापि लौकरच या ‘ उदयगिरी ’ च्या मोहिमेस सुरुवात करूं.

करून दरकूच बमैय फौज आग्र्यानजीक आले. येथें उभयतां सरदारांच्या भेटी होऊन ठराव झाला कीं तूर्त बरसाद आणि यमुनेस फार पाणी, उतरल्यावर समजून घेऊं. याप्रमाणे मनसब्याची संचणी करून दरोबस्त फौज दिल्लीस आली. दिल्लींत ठाणें कायम केलें. ते वेळेस कुंजपुराहून बातमी आली कीं गिलच्यांची दहा हजार फौज यमुनेस पाणी फार म्हणून मुक्काम करून आहेत. हें वर्तमान श्रीमंतांस कळतांच कूच करून कुंजपुरास जाऊन गिलच्यांचे फौजेवर पडले. ते गाफल, तथापि तलवार खूप चालली. दहा हजार फौज लुटून तेथें गल्ला मुबलग म्हणून एक मास मुक्काम केला. हें वृत्त गिलच्यांस समजल्यावर कूच करून नजीबखान सुद्धां यमुना उतरून दिल्लीच्या व कुंजपुऱ्यांच्या मध्यें येऊन पडले. भाऊसाहेबांस कळतांच कुंजपुऱ्याहून कूच करून पानिपतावर आले. तेथें सव्वातीन महिनें राहून लढाया नित्य गिलच्यांच्या फौजेशीं करीत गेले. दाण्याचाऱ्याची बहुत अडचण पडली. सबब गोविंदपंत बुंदेले अंतरवेदीस रसद आणावयास गेले[५९]. त्यांणीं रसद भरून यमुनेच्या कांठीं उतरले. मुक्काम होऊन गंगातीरीं स्नान संध्या स्वयंपाक होत आहेत हें वर्तमान गिलच्यांस समजलें. वीस हजार घोडे राउत दौड करून बुंदेले यांच्या फौजेवर जाऊन पडले. फौज व रसद लुटून गोविंदपंताचें स्नान संध्या करितांना डोकें कापून नेलें. उंच उंच फडक्यांचीं वेष्टनें गुंडाळून एक्या फकीरा बरोबर ज्याफत[६०] म्हणोन श्रीमंताकडे पाठविली. श्रीमंतांला अंदेशा प्राप्त झाला कीं याचा आमचा लढाईचा इरादा असतां ज्याफतीचा अर्थ काय ? तथापि हुजऱ्यास आज्ञा होऊन सोडून पाहिलें. तों डोकें निघालें. वोळखणारांनीं वोळखलें. सांगितलें कीं, गोविंदपंत बुंदेले यांचें डोकें आहे. तेव्हां श्रीमंतांस कळलें कीं, रसद मारिली गेली. पुढें दाण्याचाऱ्याचें अवघड पडलें. तेव्हां मल्हारजी होळकर सुभेदार यांणीं मनसुब्यास बुद्धिवाद आणिला कीं, आपण गनीम, त्यांत विदेश, येथें लढाईशीं तोंड न देतां दिवसेंदिवस चारादाणा[६१] केलीं तरी भाकर विसाकोसांवर भाजावी, तिथून खाणें पंचवीस कोसांवर व्हावें, अशा परिश्रमानें हरीफ[६३] जेर करावे. या भावानें बोलत असतां ध्यानास न येऊन तीन महिने खांई[६४] खोदून मुक्काम केला. यानें परिणाम काय व्हावयाचा !

५८. बमय फौज=फौजेसुद्धां.

५९. ' रवाना केले ' पाठांतर.

६०. ज्याफत=मेजवानी.

६१. चारादाणा करणें=चारा व दाणा मिळविण्याकरितां बाहेर दौड करणें, अशा तऱ्हेनें दिवस काढणें.

६२. लोक ? तथापि वाक्य चांगलेंसें लागत नाहीं.

६३. हरीफ=शत्रु.

६४. खाई=खंदक.

पाहून सुभेदाराचा उक्तभाव ^६५^समर्पक पडला यामुळें पोटांत राग होता तो एकीकड ठेवून भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं "जाल्या गोष्टीस शब्द लावून फळ नाहीं. पुढें काय करावें ?" मग सुभेदार बोलले कीं, आतां कूच होतच नाहीं. रसिदेचा मेळ जाहला पाहिजे. त्यास याच जिल्ह्यांत जबरदस्त रसद पोहोंचवावयाजोगा जाट आहे. त्याची दीलजमाई झाली असतां दाणाचाऱ्यास कमी पडणार नाहीं. आपण आज्ञा कराल तर त्याजला आपल्यापाशीं आणितों. त्याची खातरी करावी म्हणजे रसदेची काळजी रहाणार नाहीं. ^६६^तवातोबरा चालल्यावर दुसरें सुचेल. या अडचणींत कांहींच बनून येत नाहीं." तेव्हां श्रीमंतांनीं आज्ञा केली कीं "जाटास आणावें. त्याची खातरी करूं."

तेव्हां सुभेदारांनीं जाटास कागद लिहिला कीं, तुम्हीं फौज सुद्धां भेटीस यावयाचें करून रसद माफक फौजेनिशीं रसदेची ^६७^तार बांधोन आमचे लष्करांत जिन्नस मण दिडामणाची धारण राहे असें करावें. आणि एक वेळ सरदारांच्या भेटीस यावें. हें सुभेदाराचें पत्र येतांच जाटानें रसदेची तार लावून लष्करांत दीडमणाची धारण सुरू केली. मागाहून जाट साठ हजार फौजेनिशीं जातीनें भेटावयास आला. सुभेदार यांच्या विद्यमानें भेटी जाहल्या. वस्त्रें जवाहीर आदि शिष्टाचार यथोक्त होऊन जाट महिनाभर लष्करांत राहिला. पुढें भाऊसाहेबांचे मनांत पाप आलें कीं, जाटास लुटून घ्यावें. तेव्हां हें वर्तमान सुभेदारास [कळतां] अग्रसर होऊन बोलले कीं, आपले आज्ञेवरून मी वचन बेलभंडार देऊन आणिला. त्यास आणिल्यासारिखें त्याणें चाकरीही केली. दिडामणाची धारण केली. महिना भरून चुकला. कोण्याही जिनसाची कमती पडूं दिली नाहीं. असें असतां आपले मनांत हें आलें. उत्तम आहे. आम्हीं आणलें तसें त्यास लष्करापासून पांच कोशांवर पोंचवून देऊन मग आपण लुटणें तर लुटावें. पाहिजे तें करावें. अगर आम्हांस आज्ञा करावी, हुकूम बजावूं." असें बोलणें निग्रहाचें पडल्यावर श्रीमंत भाऊसाहेब उगेच राहिले. सुभेदार डेऱ्यास येऊन जाटास बोलावून सांगितलें कीं, "तुम्हांस आम्ही आणिलें. सांप्रत श्रीमंतांचे मनांत तुम्हांविषयीं पाप आलें आहे, यास्तव आम्हीं तुम्हांस लष्करापासून पांच कोश पोंचवून देतों. पुढें तुम्हीं सांभाळून जावें. आम्हीच लुटावयास येऊं." असें स्पष्ट सांगून दिलें. जाटाचें उत्तर पडलें कीं, "पांच कोश श्रम आपण आम्हांकरितां कशास करितां ? आम्हांस सुचविलें हेंच स्नेहपणाचा ^६८^शर्थ झाली."

---

६५. सुभेदारानीं सांगितलेलें प्रत्ययास आलें.

६६. तवा तोबरा चालणें=भाकरी राऊताला, व चंदी घोड्याला मिळणें.

६७. तार बांधणें=वरचेवर रसद पोंचविणें, एकसारखी रांग लावणें.

६८. "स्नेह इमानाची हद्द झाली" पाठांतर.

इतकें बोलून डेऱ्यास येऊन नौबद दिली. तयार होऊन चालिले. गेले. श्रीमंतांनीं सुभेदारास सांगून पाठविलें कीं, "जाट कोणाचे हुकूमानें गेला?" सुभेदाराचें उत्तर गेलें कीं, "काल दरबारीं बोलणें झालेंच होतें त्यावरून तो उठून गेला. आतां आज्ञा झाल्यास मागें धांवणें करितों." तेव्हां भाऊसाहेबांनीं सांगून पाठविलें कीं, "हे खेळ अवघे तुमचेच आहेत. इतःपर बोलावूं तेव्हां दरबारास येत जावें. बोलावण्याखेरीज येण्याचें कारण नाहीं." यांचें उत्तर गेलें कीं, "आज्ञा शिरसा वंद्य. आम्हांस मनसुब्याचें कारण नाहीं. चाकर आहों. चाकरी सांगाल ती करून घरीं स्वस्थ बसूं."

यावर मास पक्ष असेंच चाललें तों पुन्हा धान्याची अडचण पडोन तीन रुपये शेर धान्य भाव मात्र, जिन्नस दमडीभार नाहीं. तेव्हां लाचारी पडली. मनसुब्यास सोहलत राहिली नाहीं. आतां अन्नावांचून मरावें तेपेक्षां धारातीर्थीं अनुसर व्हावें हे नेकसल्ला[70] भावी भवितव्यानुसार मनसुबा मनांत ठरून शिंदे होळकर आदिकरून शहाण्णव कुळीचा[71] मराठा बरोबर होता, हा बुद्धिवाद कोणासही न पुसतां* जय अपजय परमेश्वर देईल त्यास, परंतु दाण्या चाऱ्याचे कोचणीनें[72] हबकें[73] खाऊन न पुसतां उठून जातील, मग समेटणें कठीण, असा आपले मनांत विचाराचा आगम बांधून दुसरे दिवशीं श्रीमंत भाऊसाहेब यांणीं फौजेस तमाम ताकीद करून समरांगणास जागा उभेतीची[74] पाहून लढाईस आरंभ केला. लढाई निकराची. भाऊसाहेबांचा हत्ती पुढें, तेथून गोळीच्या ठप्यावर विश्वासरावांचा हत्ती. ईश्वर कृत्यानुसार विश्वासरावास अचानक गोळी लागली. भंवते स्वार होते ते कालवले[75]. हें वृत्त भाऊसाहेबांस समजतांच भाऊसाहेबांनीं हत्ती बसविला आणि धांवत आले. विश्वासराव गोळीचे जखमेनें कार्य होऊन गतकाम, तथापि हिंमत धरून भाऊसाहेबांशी बोलले कीं, "येथें जें ईश्वरास कर्तव्य तें केलेंच. परंतु आपले आल्यानें लढाई बिघडेल. ही गोष्ट चांगली केली नाहीं. आपण तो प्रसंग संपादावा[76]." इतकीं अक्षरें हिम्मत बांधून बो-

६९. इतर हकीगती वरून जाट दिल्लीहूनच परत गेला होता असें होतें. येथें हकीगत लिहितां मागें पुढें मजकूर झाला आहे असें दिसतें.

७०. नेकसल्ला=चांगली, योग्य मसलत.

७१. सोम, सूर्य, ब्रह्म, आणि शेष असे चार वंश मराठ्यांचे. प्रत्येक वंशीं २४ २४ कुळ्या. मिळून कुळ्या ९६. यांत शिंदे हे शेषवंशी. होळकर मराठे नव्हत हें विदित आहेच.

* "न पुसतां" हें इतर ग्रंथांशीं विरुद्ध आहे.

७२. कोचणी=तसदी, कमीपणा.

७३. हबक=धडकी, धास्ती "अडचणीनें हाय खाऊन" पाठांतर.

७४. उभेतीची=उंचवट्याची? 'उभेतांची, 'सुभेतीची' पाठांतरें.

७५. कालवले=रांग फुटून गोंधळले.

७६. असें विश्वासराव बोलला असल्यास हें बोलणें या राजबिंड्यास किती अनुरूप होतें! अभिमन्यूची उपमा विश्वास रायास देतात ती किती योग्य!

लले. तथापि भाऊसाहेब [यांचा] स्वभाव सडेतोड[७७]. देशीं मोहीमसीर होण्याचे समयीं दादासाहेब यांणीं स्वारीच्या देण्याचा तगादा केला हें भाऊसाबांस बरदास्त[७९] न होतां जाब दिल्हा कीं, "स्वाऱ्या शिकाऱ्या करून देणें घास आणावें ही चाल कोठील ?" तेव्हां दादा साहेबानीं उत्तर केलें कीं, "आम्ही चाकर हरामखोर, श्रीमंतांचे पायांशीं प्रतरणा करून कुणगे वेगळे ठेवून देणें दाखवितों. इतक्या वर स्वारी आपणच करावी." "उत्तम आहे आम्हींच करूं, परंतु आम्ही कारकून आम्हांस धनी पाहिजे, विश्वासराय यांस बरोबर द्यावें." तेव्हां नानासाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, "मुलानें पाहिलें काय ? त्यानें येऊन तें काय करावयाचें आहे ! तुमचे तुम्ही असल्यावर पोर कशास नेतां ?" भाऊसाहेबांचा आग्रहच पडला. तेन्हां नानासाहेबांस रुकार देणें प्राप्त झालें. हें वर्तमान गोपिकाबाईस समजतांच तिनें आग्रह धरिला कीं, "माझें पोर मी जाऊं देणार नाहीं." तेव्हां नाना, भाऊ उभयतांचाही इलाज खुटला. मग भाऊसाहेब जातीनें गोपिकाबाईकडे जाऊन पदर पसरून, साष्टांग नमस्कार घालून प्रार्थना केली कीं, 'विदेशास लेंकरास कशास न्यावें हें खरेंच, परंतु बाल सिंहाचें ! कोल्ह्याकुत्र्याचें नाहीं. तथापि विश्वासरायाच्या बालाग्रास[८०] धक्का लागावयाचा नाहीं. मीच जातों परंतु आमचे पदरीं इतकें पुण्य नाहीं. नाना पुरुष भाग्यशाली. त्यांच्या भाग्याचा प्रसर[८१] आहे. ह्यास्तव विनंती मान्य होऊन विश्वासरायास बराबर द्यावें." तेव्हां गोपिकाबाईस संकोच पडून रुकार दिल्हा. अशा आग्रहानें आणिलें आणि तेथें ईश्वरानें काय केलें ? आतां तोंड दाखवावें ? इतकें मनांत आणोन घोड्यावर स्वार होऊन घोडे घातले. या उभयतांचें वृत्त वकिलाच्या चिट्या शिंदे होळकर यांजकडे जातांच हवा[८२] पाहून उभयतां सरदारांनीं घोडे घातले. जनकोजी शिंदे गारद § झाले. मल्हारजी होळकर [यांनीं] ऐशीं स्वारांनीं दक्षिणचा रस्ता धरिला.

जाटाचे मुलखांत आल्यावर एक जाट, जाठाचा भाई बेटा, सुभेदार त्याचे गढीवरून चालले. तों जाट येऊन सुभेदाराच्या घोड्याच्या जरबंदास हात घातला. "श्रमले आले आहां, गढींत चालून भोजन करून जावें." त्याशीं शिष्टाचार बोलतां गोविंदराव बुळे जवळ होते त्यांस डोळा घालून त्यानें ज्या हातानें जेरबंद धरिला होता तो हात तोडून टाकिला आणि घोडे उचलिले.

---

७७. सडेतोड=तात्काल निकाल लावणारा.

७८. या दोन शब्दांमध्यें 'कारण' असा शब्द मुळांत आहे त्याचा निर्वाह चांगलासा होत नाहीं.

७९. बरदास्त=ग्राह्य, पसंत या अर्थी.

८०. बालाग्र=केशाचा पुढील भाग.

८१. प्रसर=वाढ.

८२. हवाल (?)

§ गारद=नष्ट, मृत.

जागां जागां स्नेहानें अथवा पापबुद्धीनें बहुत आडवे आले. समय पाहून कोणाचाही विश्वास न धरितां जुवामर्दीनें ग्वालेरीस आले. मागें फौजेचा भरा जाहाल्यावर जसा ज्याला रस्ता सांपडला तसा तो निघोन गेला. ज्याचें आयुष्य सबळ तोच पार पडला. बाकी बहुतेक मारले गेले. जाटापाशीं जो आला त्यानें सुभेदाराच्या स्नेहाची शर्थ ठेवून हत्तीवाल्यास हत्ती, पालखीवाल्यास पालखी, घोडेवाल्यास घोडे, जोडेवाल्यास जोडे, राहील तों पर्यंत यथेच्छ भक्षावयास, जाईल ते दिवशीं खर्चीस माणूस पाहून भारबरदारी सरबरा करून ग्वालेरीस पावते करून ये प्रमाणें हत्तीनिसापासून भंग्यापर्यंत सरबरा केली. त्यांत रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर निसबत होळकर हे मथुरेस आले. बहुत खराबींत. त्यांचे मामाचे चिरंजीव राजाराम सदाशीव पानिपतावर राहिले. मथुरेस आल्यावर जाट जातीनें जाऊन भेटून बहुत प्रार्थना केली कीं, " लागेल त्याची आज्ञा करावी." त्यांनीं उत्तर केलें कीं, " आपण कृपा करून आज्ञा करितां तेथें आमचा बंधु पानिपतावर राहिला यास्तव चार कोस अवरस चवरस रण पडलें आहे तें भाड्याचे गाडे लाऊन गंगेत टाकावें. त्यास जो पैका लागेल तो आम्हीं देऊं." त्याणीं कबूल करून चारशें गाड्या भाड्याच्या लावून संपूर्ण रण गंगेत टाकलें. चाळीस हजार रुपये भाडें लागलें. ते सावकाराची चिठ्ठी जाटास देऊन जाटानें सन्मान करून ग्वालेरीस पावते केले.

सुभेदार ग्वालेरीस येऊन पंचवीस हजार फौज जमा केली. तमाम नर्मदा तीर पावेतों मामलेदार येऊन भेटले. रांगड्यांनीं हवा पाहून जे [८४]गढीबंद होते ते होते, ज्यांस गढी नाहीं ते गढी बांधून [८५]बदमामलीस आले. जयपुरकर माधोसिंग यानें वीस हजार फौज रायसिंग घोडचढे याजबरोबर देऊन नर्मदापर्यंत आपला [८६]अंमलाफैलीं करावा, या इराद्यावर रवाना केले. हें वर्तमान सुभेदारास समजतांच [८७]बमैय फौज कूच करून हडोतीचे मैदानांत हाडे [८८]शामिल करून सामना केला. लढाई [८९]भटवाटे वाड्यावर मातबर जहाली. सुभेदाराच्या हातास गोळी लागली. इतक्यांत सुभेदार घोड्यावरून पालखींत येतांच फौज दामदस्त पळाली. तेव्हां बुंदी कोठेवाले हाडे यांनीं विचार केला कीं आपण घोडेवाल्यांत सामल होऊं नये हा उत्तम पक्ष झाला. त्यास घोडेवाले निघोन देशास जातील परंतु आपली भूम जयपूरवाला खोदून टाकील. त्यापेक्षां सोक्षमोक्ष आजच व्हा—

८३. सरबरा=सामुग्रीचा पुरवठा. " खर्च व सरदाराची सरबरा, " पाठांतर.

८४. गढीबंद=दुर्गरक्षित किल्लेबंद.

८५. बदमामली=उद्धटपणा, दांडगावा.

८६. अमला फैला=अंमल, ताबा.

८७. बमयफौज=फौजे सुद्धां.

८८. " हर्डसिमले " पाठांतर.

८९. 'जट वाड्यावर' असें एका प्रतींत दिसतें.

वा. असा निश्चय करून जा ज मे हातरून[10] जयपूरवाल्यांशीं लढाई घेतली. जयपूरवाल्यांचे पाऊल मागे पडतांच मल्हारजी होळकर [यांनीं] हात गळ्यांत बांधान घोडे घातले. तो मारीत सा गो न दरवाज्यास भाले लाविले. तेथेंच मुक्काम केला. जरबेखालीं पंचवीस लक्ष रुपये घेतले. बुंदी कोठीवाले यांस भेटून खातरतसलीम[11] करून इंदुरास गेले. इंदुरीं मुक्काम करून महालवाल्यांकडे माहालचा पैसा तीन साली जमला होता तो पैसा जमा करून माळव्यांत तहद हडोतीपर्यंत ज्या ज्या रांगड्यांनीं मामलेदाराशीं बदमामली केली त्यांच्या गढयांचा कट्टा केला. रवाबें[12] पूर्ववत् जमून इंदुरास आले. फौजेची दिलजमाई करून, तोंडानें मागितली नालबंदी[13] देऊन चौमाहिन्यानीं बाज बरसात[14] इंदुरीं येऊन हजर व्हावें ह्या बेतानें फौज रवाना करून माळवे प्रांतीचे बंदोबस्तास तुकोजी होळकर याजपाशीं पांच हजार फौज ठेऊन आपण देव दर्शनास देशीं गेले.

तुकोजी होळकर फौज सुद्धां मेवाडांत गेले. आलीकडे मंदोसरांत वस्ती फार करून मेवात्यांची, मेवात्यांशीं व कोतवालाशीं कलह होऊन मेवाती यांनीं लढाई[15] करून कोतवाल याचें डोकें गादीवर कापलें. हें वर्तमान सुभेदारास थाळनेर[16] मुक्कामीं समजतांच हजार स्वारानिशीं धाऊन तिसरे दिशीं मंदोसरास आले. शहरांत शिरून मेवात्यांचा कट्टा केला. मेवाती पाहिला त्या ठिकाणीं डोकें कापिलें. चौतऱ्यावर ज्या मेवात्यानें डोकें कापिलें होतें त्याचें डोकें चौऱ्यावरच कापिलें. मेवात्यांस समजलें सुभेदार आला, आपला प्राण वांचणें कठीण, तेव्हां मेवात्यांत मुख्य होते ते कमाविसदार याचे विद्यमानें सुभेदारास शरण येऊन पन्नास हजार रुपये नजर दिल्हे. त्याजवर पांच चार मेवाती मुख्य होते त्यांजला वस्त्रें देऊन, पन्नास हजार रुपये नजरेचे कमावीसदार यांचे जमेस करून आपण पुन्हा देशीं आले. श्रीमार्तंडाचें दर्शन घेऊन पुण्यास आले. पाणिपताचे लढाईचें वर्तमान पुण्यास समजून नानासाहेब हाय भाऊ ! हाय भाऊ ! शिरोज भेलशापर्यंत गेले. शिरोजेस नानासाहेबांचा[17] काळ झाला. माधवराव साहेब पुण्यास होते त्यांची भेट घेऊन साहा महिने राहिले.

तों इकडे जाटाशीं व नजीबखानाशीं लढाई उत्पन्न होऊन नजीबखानानें

१०. जाजमें हातरून (?)

११. खातरतसलीम=खातरी.

१२. रवाबें=धाक, दपक.

१३. नालबंदी=स्वारांस पुढील नौकरी बद्दल आगाऊ पैसा देतात तो.

१४. 'बजीत बरकत' पाठांतर.

१५. 'चढाई' पाठांतर.

१६. खानदेशांत.

१७. शिरोजे पर्यंत गेले होते. पण काळ पुणें येथें पर्वतीवर झाला.

सुरजमल्ल जाटाचें डोकें कापून जाटाचे चिरंजीव नवलसिंग व जवाहीरसिंग यांची उमेद तीर्थरूपाचा सूड घ्यावा एतन्निमित्य सुभेदाराकडे वकील आला व नजीबखानाचाही भाईचारा त्याचा वकील आला. तेव्हां फौजबंदी माधवराव साहेबांचे आज्ञेकरून पेंढारी फौज घेऊन जाटाचे उपकार पाणिपताचे स्वारीचे प्रसंगीं याजमुळें जाटाकडे आले. जाटाची फौज घेऊन नजीबखानाशीं साडेतीन महिने लढाई जाहाली जाटाची फौज फितुरी तेंन देईना. तेव्हां जाट कमजोर पडून जाटाचे मनाजोगा घाट न उतरतां सुभेदारांनीं जाटाचा व नजीबखानाचा तह ठरावून देऊन आपण अनुपशहरावर गेले. तेथें सुजाउद्दवला होता, त्याजला फिरंग्यांनीं लुटून घेतलें. यास्तव सुभेदारांशीं भेटोन लाख रुपये कुचाचे पन्नास हजार मुक्कामाचे असें कबूल करून सुभेदारास घेऊन फिरंग्यांवर[९९] गेला. रुपये मुबलक फौजेस द्यावे हें सुभेदाराचे बुद्धीस येईना. तशांत कारभारांत त्रिंबकजी [१००]लांभाते यांचें संमत फौजेस रुपये द्यावे हें पडेचनां[१]. लढाईचा मोसम[२]. लढाईस अग्रसर गंगोबा तात्या फौज घेऊन मुकाबल्यास फिरंग्यांचें जाणें प्राप्त. फौज बेदील. स्वाधीन कांहीं नाहीं. ह्यामुळें गंगोबा तात्याही बेदील. [३]लढाईचें तोंड चहोंकडून, दहाकोशांचे अंतरांत फेरानें फौज पळते, फिरंगी मागें तेव्हां बेजार जाहले. मग शंखभट उपाध्ये होते त्यांजपाशीं तात्यांनीं त्रासरूप होऊन गाऱ्हाणें सांगितलें कीं, " फौज घेऊन पुढें मरणें मला, लोकांस जखम अथवा पैसा देऊं म्हटल्यास स्वाधीन नाहीं, यास काय करावें ? तुम्हीं यजमानास उपदेश करून दोन रोजमुरे देववावे. फिरंग्याचें पारिपत्य करण्याचा जिमा माझा. " तेव्हां शंखभट यांनीं कबूल करून सुभेदारास फजीत केलें कीं, " रुपये आपले बापाचे कीं काय? ज्यांजवर रुपया येतो त्यांजला जखम लागली असतां हळद फटकूं[४] मिळणें कठीण. तेव्हां फौजेची हामराई राहते कशी ! राखणारानें काय करावें ?" तेव्हां उद्यां लढाई करावी, दोन रोजमुरे अस्तमानीं घ्यावे असें गंगोबा तात्यांस समक्ष आणोन त्याची खातरी करून सांगितलें. दुसरे दिवशीं तात्यांचे हमराईनें फौजही हमरा होऊन घोडे घातले. सात पलटणें कापून काढिलीं. बंदुकीच्या मोळ्या बांधून चवदाशें गोऱ्यांचें डोक्यावर देऊन आणिल्या. अस्तमानीं मुक्कामास आल्यावर रोजमुऱ्याचा ऐवज मागावयास गेले. सुभेदारांनीं रोष केला कीं, " रोजमुरा कशाचा द्यावा ? चार पलटणें अवशिष्ट राहिलीं

---

९८. तन ? तज !

९९. फिरंगी=इंग्रज.

१००. लांभाते लांब हाते, लंभाते ?

१. 'पडेचना' पाठांतर.

२. 'मनसुबा' पाठांतर.

३–३. याबद्दल " लढाईचें तोंडच लागेना. दहा कोसाचे अंतरानें फौज पळाली." असें दुसऱ्या बखरींत आहे.

४. हळद फटकू=जखमेस पट्टी बांधण्यास.

आहेत त्यांचें पारिपत्य होईल तेव्हां रोजमुरा मिळेल. " या बोलण्यानें तात्या व फौज फारच उदास जहाली. उदासी व दिवसाचा श्रम ह्या गिरिफदारीनें कोणी चौ पैं त[५] कोणी उदास. मागील चार सहा घटिका रात्र राहतां चार पलटणें लढाई झाली तेथून चौकोशांवर होतीं, त्याणीं उठावणी करून चार घटिका मागील रात्रीं येऊन पडले. फौज आपली तरबितर होऊन सुभेदार व बाळाबाई अल्हडवाल्याचें कुटुंब बराबर होतें.[६] कुटुंबासुद्धां काल्पी नजीक यमुनेचे घाटावर आले. तेथें पाणी अथाकें,[७] मागें फिरंगी, तेव्हां श्रीमार्तंडाचें स्मरण करून श्रीयमुनेची पूजा करून हत्ती घातला. तों कंबरे इतकें पाणी. तमाम फौज उतरोन आली. त्या ठिकाणीं यमुनेस पायउतार कधींच जाहला नव्हता. येथें पार्याब[८] होऊन यमुनेनें मार्ग दिला. तों मागाहून फिरंगी आला त्याणेंही गंगेंत प्रवेश केला. तों पाणी अक्षोभ! लाचार होऊन माघारा गेला. बहुत आश्चर्य झालें कीं, मल्हारजी होळकर मनुष्य नव्हे कांहीं ईश्वराचा अंश खरा. असें मानून टोपी काढून सलाम करून माघारा गेला. चाले चाले झांशीस आले.

तों इकडे दतिया, ओडसे, सेवडे व गोहदवाला जाट यांणीं एकदिली करून हिंमत बाहादर अनुपगीर गोसावी पातशाई चाकर याला आणून खर्च कबूल करून झांशी व ग्वालेर घ्यावी हा इरादा बांधोन झांशी घेतली. अशा संधीस सुभेदार येऊन दाखल झाले. तों रांगडे यांणीं शेवडे, दतीया वगैरे येथील जमियत झांशींत भरून दिली. कारण सुभेदार झांशीस मोर्चे लावितील, जागा त्यांची. याजकरितां झांशीचे जमेतीनें बळकटी करून हिंमतबहादर आंत ठेविला. हें पाहून सुभेदारांनींही कवाईत केली. झांशी सोडून शेवड्याकडे चाल केली. तेव्हां बुंदेले यांणीं रातोरात झांशीची जमेत काढोन शेवड्याकडे आले. हें वर्तमान समजतांच सुभेदारांनीं रातोरात येऊन झांशी घेरिली, मोर्चे लाविले. तोफा सरंजाम बराबर नव्हता. सडी स्वारी. तेव्हां रामपुऱ्याहून झाळादळ सलाम भवानी मार्तंड चारी तोफा आणून मोर्चे सुरुवात केले. तीन महिन्यांत झांशी घेतली. श्रीमंतांचा झेंडा कायम करून हिंमतबहादर गोसावी याणें विचार केला कीं, सुभेदार आले येथें आपलें बुद्धिकौशल्य अथवा जुवामर्दी चालून यश येतें असें नाहीं. तो आपले जमतीनिशीं निघोन गेला. सुभेदार झांशीचें ठाणें मुस्तकीम[९] करून दतियासि लागले. तिसरे दिवशीं चार तोफा

५. चौपत ! 'झोपेंत' पाठांतर.

६—६. बनोबाई अलेहडवाल्याचें कुटुंब बरोबर होतें " पाठांतर.

७. अथाक=अथांग=ज्याचा ठाव नाहीं असें.

८. पायाब=पाय उतार.

९. मुस्तकीम=ठाम, कायम.

द रा वी वर धरून मागें शिलेदार सरदार हुजरात वगैरे पायदळ देऊन हल्ला करून दतीया घेतला. राजा धरिला. आपला अमल[10] करून मग राजाची दिलजमाई करून आपला नांतु[11] ह्मणून त्याची स्थापना केली. गोंडी-गुलाबीनें त्याचें राज्य परत करून पंधरा लाख रूपये खंडणी घेतली. झेवडे ओडशे दतियाचे पेट्यांतील[12] जरबेनें हात बांधोन हजर जाहले. त्यानें पांच पांच लाख खंडणी दिली. सुभेदार भाग्यशाली, प्रतापवान, जातीनें अपेश कोठें आलेंच नाहीं. परंतु समाप्तीचा वेळ आल्यासारखी बुद्धि उत्पन्न होऊन विसोबा लांबहाते याचे नादीं लागून फौजेस खर्चास न दिल्यामुळें फिरंग्याचें आलें. यश गमाऊन साठ कोश झांशीस आले. अव्वलीपासून जातीनें मनसुब्यास धक्का कोठेंही बसला नव्हता. मृत्युचिन्हाचें सूचक, फिरंग्यांची बदनक्षा घडून आली. तथापि बुंदेलखंडांत आल्यावर श्रीमंताचा रवाब्रा त्यांनीं जथा चांगला जमविला.

तों इकडे देशी जनकोजी शिंदे पानिपताचे गर्दींत गारद जाहाले. दत्तोजी शिंदे नजीबखांचे गर्दींत कामास आले. जयापा मारवाडांत राहिले. राणोजी शिंदे याचे तिघे खासे पुत्र श्रीमंतांचे नौकरींत त व तु क जाहले. तेव्हां महादजी शिंदे विदूर पैकीं शाहाणा दौलत आटोपून सरकार चाकरी करावया जोगा ध्यानास आणून माधवराव साहेब व दादासाहेब यांनीं वस्त्रें देऊन सुभेदार बुंदेलखंडांत एकटे, सबब दादासाहेब फौजबंदी करून माळव्यांतून हडोती जयपूर या जिल्ह्यांतून दाणाचारा करीत सुभेदारास येऊन भेटले. त्या संधीस गोहद वाल्यानें येऊन लबाडी करून दादासाहेब यांची कहीं[13] मारून नेली. हा रोष दादासाहेबांचे मनांत येऊन गोहोद खोदून मोकळी करावी. हा आग्रह सुभेदारांनीं पाहून मनसुब्याचे साधक बाधक कांहीं एक न सुचवितां राजहट्टास अनुसर होऊन गोहोदेस मोर्चे लाविले. आठ महिने लढाई झाली त्यांत महादजी शिंदे यांचें गोहदवाल्याचें सूत्र मिळोन दाणा दारू याची कमती पडली होती ती शिंदे यांच्या मोर्चांतून भरती जाहाली. हें पत्तेवार श्रीमंत दादासाहेबांस समजतांच शिंद्यावर इतराजी होऊन मेखसू घालून मारून टाकावा असे वर्ण दादा साहेबांचे तोंडांतून निघतां सुभेदारास समजल्यावर एकांतीं दादा साहेबांची गांठ घालून या रोषाची सफाई करण्याविशीं यावत् शक्य प्रयत्न केला. परंतु त्यांचे मनांतील किलाफ[14] दूर न होतां, " सुभेदार आपण या कारभारांत पडूं नये.

---

१०. अंमल, ताबा.

११. 'भाऊ' पाठांतर.

१२. दतियाचा पेटा=दति याचा पक्ष, बाजू, जूट.

१३. कही=सामुग्री मिळविण्याकरितां पाठविलेली टोळी.

१४. किलाफ=कपट, संशय.

अखेर गुलामाची जात आपले जातीवर गेली." सुभेदारांनीं उत्तर केलें कीं, "शिंदे उभे केले त्या दिवसापासून आज पावेतों त्यांचे हातन कंपेंशे[15] कोटी रुपये खर्च होऊन त्यांत चार कामें सुधारलीं असतील, दहा कामें बिघडलीं असतील. तीन पुरुष सरकार कामास आले. तेव्हां दौलतींतील माणूस गणनीय. मरातब्यास[16] आले ते नादान गोष्टीवर माणसाचा आब घ्यावा ही गोष्ट कोठील ! माणूस करण्यास लाखों रुपये त्याचे हातून बिघडावे लागतात तेव्हां माणूसकी येती. पोरपण करूं नको. दौलतीचीं कामें आहेत." या भावीं बहुत परिश्रम केला. परंतु उपतिष्ठला नाहीं. या घालमेलींत मालराव[17] होळकर इंदुरीहून सुभेदारांचे भेटी करितां आले होते. महादजी शिंद्याचे सफाईविशीं कांहीं यत्न न चालल्यामुळें लाचार होऊन एके दिवशीं मागील दोन घटका रात्र राहतां आपण व मालराव बाबा व महादजी शिंदे त्रिवर्ग टांकण घोड्यावर[18] बसून, एक एक माणूस असे, श्रीमंत दादासाहेब यांचे डेऱ्यास आले. तों श्रीमंत तालीमखाना[19] खेळून शौचास जावें त्या अवसरांत पट पट घोड्यावरून उतरून सुभेदारांनीं आपले हात व उभयतांचे हात रुमालानें बांधून जाऊन पायांवर पडले. तेव्हां कोणीही उठेनात. मग दादासाहेबांनीं सुभेदारास आपले हातें जबरदस्तीनें उठवून बहुत ग्लानी लेंकुरपणाचे अन्वयें केली कीं, "आम्हां त्रिवर्गांस आपण बापाचे ठिकाणीं. त्यांत आपण मजला लेंकुरासारखें मोजून या मरातब्यास आणिलें. तेव्हां हें कृत्य करणें आमचे अकल्याणाचें सूचक आहे." मग सुभेदारांनीं उत्तर केलें, "आम्ही सु र त सां भा ळ्या[20] पासून तुमचे घरीं लहानाचे मोठे जहालों. माणसें आम्हांस तुम्हीं केलें. बाळाजीपंत व बाजीराव व नाना तीन पुरुष गेले आतां आम्हांस वांचणें हें असकत. चाकर तेव्हां चाकरीच्या कंबेसीचे ईलाजमास[21] चिंता नाहीं. धनी आहां, बरदास्त कराल. परंतु हरामखोरीचे इलाजमानें आमचे शिळास बट्टा आहे. याचा विस्तार न करितां माझा जीव आहे तावत् या उभयतां पोरांस अबरू कायम ठेवून यांचे हातून चाकरी घ्यावी. आमचे परिश्रम करण्याची पराकाष्ठा जाहाली. आतां बसले ठिकाणीं आम्हांस अन्नवस्त्र देणें तुम्हांस प्राप्त आहे. आमचे

---

१५. कंपेंश=थोडे कमी किंवा जास्ती, कम जास्त.

१६. 'मरण्यास' पाठांतर.

१७. मालराव हा खंडेराव व अहल्याबाई यांचा मुलगा.

१८. टांकणघोडे= ही एक घोड्यांची छोटेखानी जात आहे.

१९. मागें पृष्ठ १८ टीप २४ पहा.

२०. म्हणजे ! "सुरत सांभाळल्यापासून असा दुसऱ्या प्रतीचा पाठ आहे.

* इलजाम=दोष, बट्टा.

२१-२१ "आम्हास वांचणें अध चाकरी चाकरीच्या कंबेशोच्या इलजाम्यास चिंता नाहीं" असें पाठांतर.

डोळे झांकल्यावर या उभयतांची तुमची धुणीपाणी असल्यास आमचें नांव राखती-ल, नाहीं तरि जें त्यांचे प्रालब्धीं असेल तें होईल." असें बोलून डोळ्यांस पाणी आणिलें. मग दादासाहेबांनीं कांहीं एक उत्तर न करितां त्रिवर्गांस तीन पोशाख कडीं चौकडे सिरपेंच व मोत्यांचे तुरे तिघांस तीन हत्ती देऊन वाजत गाजत बिदा केले. नंतर गोहदवाल्याचे जाबसालांत सुभेदार दरम्यान पडून तीस लक्ष रुपये खंडणी ठरावून गोहदवाल्या जाटास पायांवर आणून घातलें.

तेथून कूच करून अलमपुरावर आले. अलमपूरचे मुक्कामीं सुभेदाराचे कानास ठणका लागला. तत्रापि राजकारण हेंच कीं फिरंग्याचें पारपत्य करावें. दुसरें कुंभेरीस खंडेराव होळकर कामास आले त्याचा मुबदला जाहला नाहीं तो करावा. या दोन गोष्टी अंतःकरणीं डांचत होत्या. त्या मनचे मनांत राहून ईश्वर नेमितानुसार शके १६८७ भाद्रपद वद्य ११ प्रहर दिवस चढतां पंचत्व पावले. दादासाहेब व महादजी शिंदे व मालराव बाबा जवळ होते. आसन्न काळीं सुभेदारानीं मालराव बाबांचे हात दादासाहेब व महादजी शिंदे यांचे हातात देऊन शेवटीं तुकोजी होळकर यांचेही हातांत मालराव बाबा याचे हात दिले. ते समयीं तुकोजी होळकर यांनीं उभें राहून विनंती केली कीं, " मी चाकर मनुष्य, माझे हात बाबासाहेबांचे हातांत देऊन सर्वोपरी निर्वाहाची सोय करावी, तें न होतां हें काय ?" तेव्हां सुभेदार बोलले कीं, " माझें नांव व श्रीमंतांची चाकरी तूंच करशील. " असें बोलून समाप्ति झाली. नंतर उत्तरकार्य सुभेदारांचें त्याच ठिकाणीं जाहालें. दाहावे दिवशीं पिंडास कावळा शिवेना. तेव्हां दादासाहेबांनीं मालराव बाबा कडून पाणी सोडाविलें कीं, जाटाचें पारपत्य मी करीन. पिंडास काकस्पर्श न होय. मग दादासाहेबांनीं खातीनें उदक सोडिलें, तथापि काकस्पर्श जाहला नाहीं. मग महादजी शिंदे यांजकडून सोडविलें. तथापि स्पर्श न होय. शेवटीं आणखी तुकोजी यांजकडून सोड-विलें. उदक सोडतांच स्पर्श जाहला. सर्वांस आश्चर्य जाहलें. नंतर त्रयो-दशांत कर्म होऊन त्या ठिकाणीं छत्री बांधावयाचा मनसबा सिद्ध करून दतियेवाले बोडसे सेवडेवाले बरोबर होतेच, त्यांजपासून तीस हजार रुपयांचे गांव घेऊन, कारकून ठेवून, छत्री बांधावयास प्रारंभ केला. दादासाहेब यांस बाजीराव, नाना, भाऊ गेले त्या समयीं इतकें दुःख वाटलें नाहीं. सुभेदार मृत्यु पावल्यानें बहुतच श्रम वाटले. आतां वडील म्हणून विश्रांतीस जागा राहिली नाहीं.

---

२२. धुणीपाणी=निकट संबंध, पूर्वजन्मीं चा ऋणानुबंध.

२३. पंचत्व पावले=मृत्यु पावले.

अहल्याबाई व तुकोजीराव होळकर.

नंतर गंगाधर तात्या यांनीं दादा साहेबांपाशीं आज्ञा मागितली कीं, फौजेस पांच वर्षें जाहलीं. हिशेब घेऊन घर पहावें हा इरादा. त्यांत सुभेदार कैलासवासी जाहले. याजमुळें कोणकोणास हिशेबाचा भरंवसा येत नाहीं. यास्तव एक वेळ इंदुरास जाऊन फौजांची समजावीस करून आज्ञा जाहलियावर हजर होऊं. ऐशा भावीं आज्ञा मागोन इंदुरास आले. लोकांची समजाविसाची तोडजोड लाविली. हिशेब पैका पदरीं घालून पुढील नालबंदी[२४] देऊन विदा केलें. हुकूम येईल तत्क्षणीं यावें अशी ताकीदही केली. इंदूर मुक्कामीं पागा सरंजाम मात्र नजिक. सरंजामी इतलाखी आपले जागीं गेले. तो दाहावे महिन्यांत कांहीं स र दा रां स आत्मकृत्य विकृतीमुळें मालराव होळकर याचा काळ जाहला. दोघी बायका सती गेल्या. बाईसाहेब शोकार्णवांत. तेव्हां मनुष्यमात्र शोकांत. अशा संधींत गंगाधर यशवंत यांचे बुद्धीस विपर्यास येऊन दादासाहेबांकडे प्रेष[२५] पाठविला कीं, ही दौलत बेतैलमाल[२६] जाली. त्यांत आपण सुभेदारांचे चिरंजीव हे जघन्य[२७]. ते पक्षीं आपण दरमजल येऊन दौलत समेटावी. येथें शोकानें गैलब[२८] होऊन मनुष्य मात्र गिरफदारींत[२९] आहे. आपलें येणें सत्वर जाहलें असतां समय आहे. या भावें प्रेष गेला.

हें वर्तमान शिवाजी गोपाळ व राजाराम रणसोड निसबत रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर यांजला समजतांच बाईसाहेबांसि त्या दिवसांत बोलावें असें पुण्य कोणाचें नाहीं, परंतु हरकुबाई व उदाबाई बाघमारे[३०] सुभेदारांच्या[३१] कन्या [यांसि] उभयतांनीं गंगाधर तात्याचा बुद्धिवाद श्रवण करून "बाई-साहेबांपाशीं बोलोन या गोष्टीचा धरबंद आज पासून केला असतां सोईस पडेल. नाहीं तरि तुम्हांस घोड्याचे दाणे भरडावे लागतील आणि आम्हांस भीक मागावी लागेल." असें बोलले. तेव्हां उभयतां बायांनीं प्रश्न केले कीं, धरबंदाची पैरवी कशी, हें आम्हांस सांगावें. त्याप्रमाणें आम्हीं बोलूं. तेव्हां यांनीं उत्तर केलें कीं, "शोकाचें गाठोडें बांधून एकीकडे ठेवून हिम्मत धरावी. सरंजामी इतलाखी यांसि जासूद पाठवून जमा करावे. भोसले, गायकवाड, दाभाडे, यांजला सांडणी स्वारांसमागमें रवानग्या व्हाव्या कीं, "कैलासवासी सुभेदार यांनीं

२४. नालबंदी=शिलेदार वगैरे लोकांस आगाऊ खर्चास देतात तो पैसा.

२५. प्रेष=पाठविणें; सूचना.

२६. बैतलमाल=बेवारसी.

२७. जघन्य=प्रसिद्ध.

२८. 'येथें शोकार्णव गलबला होऊन.' पाठांतर.

२९. गिरफदारी=संकट, दुःख,

३०. 'माघमोर' पाठांतर.

३१. 'सुभेदाराची' पाठांतर.

श्रीमंतांचे दौलतीचा पाया खोदून वीट आपले हातें टाकून इमारत उभी केली. त्यास या प्रसंगीं आम्हांवरि ईश्वरी गजब, ते पक्षीं दौलत जगवून आम्हांस हमराई करून सेवा चाकरी घ्यावी तें एकीकडे राहोन, दौलती विषयीं पापबुद्धि धरली आहे. त्यास आमचें जसें असेल तसें आम्ही भोगूं. परंतु आज आम्हांवरि उद्यां तुम्हांवरि हीच गोष्ट आहे, याचा विचार करून फौज मदतीस पाठवावी." अशीं पत्रें तमाम लहान मोठे सरदारांस पाठवून गादीची मालकी उत्तमपक्ष नैथ्यावा[३२] फणसे यांसि अधिकार खरा परंतु लेंकरूं, बांसडीं[३३] खांद्यावरि टाकील असा पाहिजे, यास्तव सुभेदार यांनीं अवसान-काळीं मालरावबाबाचे हात-तुकोजी होळकर याचे हातांत दिला, जाटाचे पारपत्याविषयीं तुकोजी होळकरांनीं पाणी सोडतांच पिंडास काकस्पर्श जाहला, ते पक्षीं त्यांजला आणोन गादीवर बसवावें म्हणजे कोणतेंही अवघड पडणार नाहीं. या गोष्टी आज विषतुल्य परंतु परिणामीं अमृतोपम होतील. या समयीं बुद्धीचें दार्ढ्य करून तुकोजी होळकरांस पाचारण व पत्राच्या रवानग्या आज जाहल्या पाहिजेत. उद्यां म्हणाल कोणी मेल्यानें आम्हांस सुचविलें नाहीं. यास्तव विनंती केली आहे." तेव्हां तेच समयीं हरकुबाई व उदाबाई दोघी बाईसाहेबांकडे जाऊन सांगितल्या अन्वयें स्पष्ट बोलिल्या. ब्रॉम्हण[३४] हरामखोरीस आला आहे. सावध झाल्यांतच प्रांत [!] न जाहाल्यास तुम्हां आम्हांस पुढें दाणें भरडावे लागतील. सावध व्हावें ही नेकसल्ला. तेव्हां बाईसाहेब बोलल्ीं उभयतांस बोलावून आणावें. त्यावरून शिऊ बाबाजी व राजाराम आत्याजी बोलावून नेऊन हरकाबाई उदाबाई बोलिल्या गोष्टींची ओळख न देतां, ग्लानी गिरफदारी कांहीं एक न दाखवितां, धनीपणाचे नरबेनें भाषणें केलीं. " मेल्या ब्राम्हणानें हरामखोरी आरंभली आहे. परंतु मी बायको असें मानूं नका. खांद्यावर बांसडा टाकून उभी राहीन तेव्हां श्रीमंताचे दौलतीस अवघड पडेल. आमचे वाडिलांनीं भाडैंभवई[३५] करून दौलत मिळविलीं नाहीं. तर तरवारीचे अनुमानें शरीर खर्च घातलें आहे. आम्ही सिलेदार. वडिलांचे चाकरीप्रमाणें चाकरी घेतल्यास हजर आहोंत. धुंणीपाणी[३६] सरली असल्यास मोंगलाईची चाकरी करूं. अथवा फिरंग्याची करूं. अगर पाहिजे तें करूं. ब्राम्हण म्हणतील दौलतीचा अभिलाष करूं हे होणार नाहीं. " हें बोलणें चौघांनीं ऐकावें असे तऱ्हेनें बोलून खुणा कानांत सांगितल्या कीं, भोंसले, गायकवाड, दाभाडे, वगैरे मराठे मंडळ यांजला गुप्त पत्रें लिहून सांडणी

३२. ' नथवा ' पाठांतर.
३३. बांसडा=जाडाबांबू, भाला.
३४. ब्राम्हण=गंगोबा तात्या.
३५. भाडभवई=खुषमस्करी आणि नाचेपणा.
३६. धुणीपाणी=ऋणानुबंध.

स्वार बिदा करावे व सांडणीची डाक बसवून तुकोजी होळकर यांस सहावे दिवशीं मजपाशीं आणावें. हीं दोन्ही कामें आज करा. मंत्रभेद न होण्याविशीं फार जपावें. इतकीं अक्षरें श्रवण करून उभयतां बाहेर आले. अंतःकरणीं पेरल्या पदार्थास फळें सत्वर आलीं. सबब हमराई ब द रू न सरदारांस कागदाच्या रवानग्या स्वाराबरोबर होऊन, सांडेच्या डाकेचा बेत करून, उदेपुरास तुकोजी होळकर यांस पत्रें गेलीं कीं, फौज जेथील तेथें मुस्तकीम[३७] ठेवून तुम्हीं जेवीत असल्यास पाणी प्यावयास आम्हांपाशीं यावें.

अशा गुप्त रवानग्या करून स्वस्थ बसले. ईश्वरास कर्तव्य. तुकोजी होळकर सहावे रोजीं तृतीय प्रहरीं येऊन दाखल जहाले. तेच क्षणीं अभ्यंग स्नान घालून मुहूर्त अथवा कोणास विचारणें कांहीं एक न करितां वस्त्रें देऊन गारडाखेडीस डेरे उभे करून तुकोजी होळकर यांस डेरे दाखल केलें. त्याच दिवशीं हजार स्वार हुजरात व पंधराशें सरंजामा पैकीं व पांचशें बाणांची कैची व सातशें जंबुऱ्याचे उंट इतकी जमियत प्रहर रात्रीचे अंत दाखल केली. तों भोंसल्याकडील फौज हुसंगाबाद रेवा दक्षण तीरीं दाखल होऊन छावणी केली होती तेथून सांडणीस्वार आला. गायकवाडाकडील वीस हजार फौज आली. मोहनचे राज्याचे का क डा व र आली. वरकड सरदारांचे जाब आले कीं " मल्हारजी होळकराचा उपकार नाहीं असें कोण आहे? प्रसंगास आपले जवळच समजावें." अशीं हमराईचीं उत्तरें आलीं. माधवराव साहेब श्रीमंत यांजलाही पत्रें गेलीं होतीं त्यांचीं उत्तरें आलीं कीं " तुमचे दौलतीविषयीं जो पापबुद्धि ठेवील त्याचें पारपत्य बेलाशक करावें. तुम्हांकडील मुखत्यार दोघे हुजूर पाठवावें." याप्रमाणें उत्तरें आलीं. तेव्हां दाभाडे गायकवाड यांचे खर्चाची सरबरा करून नाक्यावर सोय केली. तों गंगाधर यशवंत व दादासाहेब एक संधान करून दादासाहेब पन्नास हजार फौजेनिशीं उज्जनीस आले. अंकपातावर येऊन मुक्काम केला. हें वर्तमान तुकोजी होळकर यांस समजतांच मातोश्री बाईसाहेबांचे पायांवर डोय ठेवून, रातोरात दत्ताचे आखाड्यावर पडले. तों दुसरे दिवशीं दादासाहेबांकडील फौजेची बिनी क्षिप्रेत आली. हें तुकोजी होळकर यांनीं पाहून सांडणीस्वार पाठविला कीं, " क्षिप्रा उतरलां असतां तुमची आमची तरवार चालेल. याचा विचार करून पाऊल टाकणें." मग बिनीवाल्यांनीं श्रीमंताकडे सांडणीस्वार पाठवून आपण तसेच उभे राहिले. दादासाहेबांस विचार पडला कीं, दुसऱ्याचें घर घेऊं जातां प्राण जाय तोंपर्यंत कस्त[३८] करण्यास चुकणार नाहीं. आपले मालक देशीं, त्यांचे-

---

३७. मुस्तकीम=ठाम, कायम. | ३८. कस्त=कष्टी मेहनत.

ही संमत नाहीं. यांचे घरावर उपद्रव तेव्हां त्यांनीं उत्तरें पत्रें लिहून उत्तरें आणलींच असतील. आशा दुराशा धरून आगळिक केल्यास साधल्यास लौकीक नाहीं, स्वार्थ मात्र न साधल्यास अर्थ नाहीं. व मल्हारजी होळकर यांचा ऋणानुबंधाचा अवैसाफ[३९] होऊन खुंर्द[४०] वक्तावर मनांत पाप आणून बदनक्षा केला हीं अक्षरें कपाळीं लागून पतही रहाणार नाहीं. त्यास पोक्त विचार करून तुकोजी होळकर याजकडेस कारकून पाठविला कीं, "मालराव बावा वारले यास्तव आम्ही मातंगपोशीस[४१] येत असतां तुमचे बुद्धीस विपर्यास येऊन वांकडी गोष्ट सांगावयाचें कारण काय ?" तेव्हां यांनीं उत्तर केलें कीं, "मातंग-पोशीविशीं कृपा केली ते पक्षीं फौजेचें कारण काय ? आपण पालखींत बसून एकटें यावें. ही फौज घरदार दौलत आपले वेगळ काय आहे. !" असें उत्तर कारकुना बरोबर पाठविलें. तेव्हां होळकराचे मनांत संशय आला हा दूर व्हावा याकरितां तेच समयीं पालखींत बसून दहा पांच सरदार शागीर्द पेशा इतक्यानिशीं येऊन तुकोजी होळकर याजपाशीं दाखल जहाले. तुकोजी होळकर पायउतारा पुढें जाऊन पायांवर डोई ठेविली. उभयतांही श्रमी जहाले. तसेंच कूच करून इंदुरास आले. ते स्वार शागीर्द पेशा जिकडील तिकडे लावून दोघे शागीर्द व स्नानसंध्येचा सरंजाम सुद्धां बाईसाहेबांचे बंगल्या-पाशीं डेरा देऊन राहिले. ते महिनाभर होते. पांच चार बैठकींत सेव्य सेवकत्व प्रकरणीं बोलणीं बाईसाहेबांपाशीं जहालीं. अहल्याबाई बायकोमाणूस खरीच, परंतु शूद्र होत्साती स्नान संध्या शिष्टसांप्रदाय ब्राम्हणासारखी. ज्ञातिसंबंध नाहीं. दुसरें, मल्हारजी होळकर संपूर्ण पृथ्वीस कांळे[४२], त्याचा विश्वास बाईसा-हेबांचे ठिकाणीं. सांगेल तितकें पाणी पियावयाचें हा ऋणानुबंध. खंडेराव होळ-कर सुभेदाराचे चिरंजीव कुंभेरीस कामास आले ते समयीं बाईसाहेबांचा आग्रह सहगमनाचा विशेष पडला. तेव्हां मल्हारजी होळकर सुभेदार यांनीं पोटांत डोकी घातली, बोलले कीं, "बाई[४३], मला उन्हाळा करित्येस कीं काय? तूं माझे पाठीवर आहेस तर अहल्या मेली खंडू आहे हा मला भरंवसा. तेव्हां सहगमन महकूब जहालें. नीट जहालें. कारण सुभेदार यांनीं पैसा उत्पन्न करून मागें टाकावा त्याची व्यवस्था व चार माणसांचें संरक्षण बाईनें करावें असा ओघ चालत आला. येणें करून बाईसाहेबांचे तेजापुढें दादासाहेबांचें वर्चस्व कांहीं

---

३९. अवसाफ=ख्याति.

४०. 'खुद' असें हीं होईल. खुर्द=धाकटा.

४१. मातंगपोशी=समाचार, दुखवटा या अर्थी.

४२. 'जाहीर' पाठांतर.

४३. 'आई' पाठांतर

एक दिसण्यांत आलें नाहीं. महिनाभर राहून तुकोजी होळकर यांस वस्त्रें देऊन आपले फौजेंत उज्जनीस जाऊन सत्वासचे घाटें उतरून देशी गेले.

मग भोसल्याकडील व गायकवाडाकडील फौज आली होती त्यांतील खासे खांसे सरदार नांवाचीं माणसें हजार पंधाशें हरदु तर्फेचीं बोलावून मेजवानी केली.[४४] बनातीचे तागे फाडून बसावयास घालून एक ताट पांच पांच वाट्या देऊन मेजवानी केली. तुम्हीं उपकार केल्यानें आमचा सर्वोपरी बचाव झाला. या भावीं मोठेपण त्यांस देऊन मनुष्य पाहून कंठी चौकडे शिरपेंच वस्त्रें जशी ज्याची योग्यता तशी त्यास देऊन गौरव केला. घरोब्याचे वृद्धीचें बोलणें करून विदा केलें. राजे रजवाडे यांनीं गृहकृत्याचे समारोपाचें वर्चस्व श्रवण करून बायको होत्सातीं दौलतीचा बंदोबस्त केला. जरबेचा जॅलूष[४५] पाहून घरोब्याची वृद्धि असावी यास्तव टिका वस्त्रें जोतपूर, जयपूर, उदेपूर, बुंदी आदिकरून सर्वांनीं पाठविलीं त्यांचाही गौरव करून विदा केलें.

या राजकारणापासून गंगाधर यशवंत राजकारणांतून निघून आचरणानुसार स्वरूपास हीनता आली. देवदर्शनास जातों म्हणून आज्ञा घेऊन तेही देशीं आले. बाई साहेबानींही चाकर नाहींत अशा भावीं विदा केले नाहींत. शुष्क विचार दौलतीचे देशीं श्रीमंतांशीं बोलण्या विषयीं आज्ञा करून रवानगी केली. दादासाहेब ग्वाल्हेर प्रांतीं होते. तेथें सुभेदारांचा काळ झाल्यावर माधवराव साहेबांचे व दादासाहेबाचे मनेवोळखीस[४६] प्रारंभ झाला. हे राजकारण झालियावर दादासाहेब देशीं गेले. स्वारीचें कर्ज व फौजेचे समजाविशी बाबद ऐवज मागावयाचा तगादा लाविला. माधवराव साहेब यांनीं उत्तर केलें कीं, "मागें आपण स्वारी करून घरीं कर्ज आणित होतां तेव्हां कैलासवासी नाना, भाऊ आपल्यास वडील होते ते सांभाळीत होते. आतां आम्हांस दौलतीस वडील आपण. सावकाराचें देणें व लोकांचे देणें ह्याचा घरबंद आपल्यास कर्तव्य तसा करावा. शिल्लक सांखळी असल्यास आमचे स्वाधीन केली तरी सांभाळून ठेवूं." या बोलण्यावर तॅराह[४७] खाऊन दादासाहेब कूच करून गंगापूर नजिक नाशिक त्रिंबक येथें मुक्काम घालून फौजबंदी आरंभली. इतक्यांत तुकोजी होळकर वस्त्रें घ्यावयाकारितां पुण्यास आले. श्रीमंतांनीं वस्त्रें देऊन नजरेचा ऐवज गंगाधर तात्या यांचे विद्यमानें ठरला तो त्यांनीं देऊन तुकोजी होळकर व

४४—४४ याजबद्दल दुसरे प्रतींत मजकूर असा आहे. "खासे खांसे माणसें जाटाचा सरदार हजार पंधाशें बोलावून मेजवानी केली."

४५. जलूष=अमल, वजन.

४६. मन—ओळखीस=मनांतील वांकडे-पणा समजण्यास.

४७. तराह, तऱ्हा खाऊन=विलक्षण वर्तन करून.

गंगाधर पंत तात्या वस्त्रें घेऊन वाफगांवास आले. तेथें आल्यावर माधवराव साहेबांचा हुजऱ्या येऊन तुकोजी होळकर यांस सडे बोलावून नेलें. कारण एकांतीं माधवराव साहेब व तुकोजी होळकर बसून रायांनीं तुकोजी बावांस प्रश्न केला कीं, "तुमचे कारभारी गंगाधर यशवंत त्यांचा आचार तुमचेही अनुभवीं आहेच. पुढें तुम्हांस चांदवडास जाणें. गंगापुरावर दादासाहेब तेव्हां [४८] रंगांत रंग मिळावयाचा इरादा किंवा सरकार लक्षानुसार चालावयाचें यांतील मनोधर्म वास्तविक बोलावे." तेव्हां सुभेदारांनीं उत्तर केलें कीं, "आमची क्रिया कैलासवासी बाजीराव साहेब व कैलासवासी सुभेदार या उभयतांचें वचन प्रमाण झालें आहे. तेंच आम्ही अनादी जाणतों. जो त्यांचे गादीवर तो आमचा [४९] मार्तंड. दुसऱ्याशीं आम्हांस कारण नाहीं. हें खचित स्वामींनीं मनांत ठेवावें. बाकी आमचा [५०] ब्राम्हणाशीं मेळ पडतच नाहीं. बाईसाहेबा पर्यंत जाऊं तावत् ब्राम्हणाशीं आम्हांस बिघडतां येत नाहीं. मागाहून आपली आज्ञा लिहिल्यांत आली होती त्या प्रमाणें कोणी बोलावयास आपल्याकडे येईल. आम्ही फौज सुद्धां चांदवडास जाऊं. तेथें दादासाहेबांनीं आमचा मेळ घातला तर घालोत. कारण कारभाऱ्यांचा त्यांचा मेळ. तेव्हां ही गोष्ट अर्थांत प्राप्त होईल. परंतु सेवकाचें अंतःकरण स्वामी चरणींचेच भृंग मोजावें." अशा भावीं माधवराव साहेबांची दीलजमाई करून तुकोजी बावा व गंगाधर तात्यांस घेऊन वाफगांवास जाऊन फौजे सुद्धां कूच करून चांदवडास आले. हें वर्तमान दादासाहेबांस समजतांच तेही चांदवडास आले. चांदवड मुक्कामीं दादासाहेब व सुभेदार व गंगोबा तात्या यांच्या बैठकी होऊन बोलणीं जाहलीं. यांतील [५१] खुंषबो श्रीमंत माधवराव साहेब [यांच्या] समजण्यांत चौपट आली. तेव्हां कल्पना सिद्ध झाली कीं, तुकोजी होळकर आम्हांशीं बोलणें [५२] दाक्षिण्यार्थ बोलले. येथील येथेंच ठेवून कारभाऱ्याचे नादीं लागून रंगांत रंग मिळविला, किंवा बोलण्यावर शाबूत आहेत, यांतील परीक्षा पाहावयास विश्वासुक [५३] शागीर्द घोड्याचे डाकेनें चांदवडास रवाना केला. त्यास आज्ञा केली कीं, तूं भिक्षुकीच्या वेशानें जाऊन पारनेरकर रावजी महादेव यांचे घरीं उतरून तेथें जो मुखत्यार असेल त्यांसि एकांतीं भेटून ही चिठी तुकोजी होळकर यांस प्रविष्ट करून उत्तर घेऊन येणें. अशी आज्ञा

---

४८. रंगांत, रंग मिळवणें=एक रंग करणें, सामील होणें.

४९. मार्तंड=खंडोबा, देव.

५०. ब्राह्मण गंगोबा तात्या.

५१. खुषबो=खुषबोय=सुगंधि, मख्खी. अंतस्थ बातमी ठेवण्या विषयीं माधवरावाची फार तारीफ करतात.

५२. दाक्षिण्यार्थ=तोंडा पुरतें अशा अर्थी 'मुखदाक्षिण्यार्थ' असा पाठभेद आहे.

५३. शागीर्द=शिष्य.

होऊन शागीर्दाची रवानगी केली. तो चांदवडास पारनेरकराचे घरीं उतरून तेथें मुनीम महीपतराव गिरमाजी होते त्यास वेगळे गांठून श्रीमंताचे हातचीं चिठी दिल्ही आणि बोलला कीं, "या समयीं ही चिठी सुभेदारास दाखवून उत्तर मजला प्राप्त होऊन सूर्योदयात्प्राक् माझें निघणें येथून होई असें करावें. येथील व्यवहार पहातां गंगाधर तात्याच्या नकळत सुभेदाराशीं वेगळे वाटेनें कोणी भाषण करील ऐसें प्राप्त नाहीं. तथापि ही अडचण तशीच, यास्तव सुभेदार भोजनास बसले, सहा घटिका रात्र झाली होती, त्यासमयीं जाऊन हुजरे वगैरे अवघ्यांस दूर करून चिठी वाचून दाखविली. त्यांत सार हेंच कीं, तुम्हीं "कारभाऱ्यांचे नादीं लागून रंगांत रंग मिळविला. आम्हांस सल्ला काय सांगतां ?" तेव्हां सुभेदारांनीं श्रवण करून उत्तर द्यावयास सांगितलें कीं, "जे समक्ष विनंती केली तीच निःसीम मोजून पत्र पावतांच नाशिकावर मुक्काम येऊन करावा. आम्ही व साहेब कूच करून घोडपेच्या सुमारें जाऊं लागलों म्हणजे आपण बेलाशक कूच करून आम्हांवर यावें. आपले फौजेचा धुळोरा कोश अदकोशाच्या आंत पाहिला म्हणजे घोडे घालून लुटून घेतों. यांत तथा नाहीं." या प्रमाणें उत्तर देऊन शागीर्द बिदा केला. तो ठिकाणसीर पोहोंचतांच श्रीमंत बमयफौज नासिकास आले. तों दादासाहेब दबाव पडून, घोडप जवळ करावी असा विचार करून, दादासाहेब व तुकोजी होळकर कूच करून चालले. घोडप तीन कोश राहिली त्या संधीस माधवराव साहेबांचीही स्वारी दाखल जाली. स्वारांचा धुळोरा पाहून तुकोजी होळकर सुभेदार हत्तीवर होते ते घोड्यावर बसून, आपले फौजेशीं पूर्वे संकेत होताच, त्या प्रमाणें घोडे घालून दादासाहेबांस लुटून घेतलें. तों श्रीमंत येऊनही दाखल जाहले. श्रीमंत माधवराव साहेब यांचा व तुकोजी होळकर यांचा रामराम जाला. माधवराव साहेबांची मर्जी बहुत प्रसन्न जाली. त्या संधींत दादासाहेब सवड फावून किल्ल्यावर गेले. ते समयीं सुभेदारांनीं विनंती केली, "घोडे सोडून पायउतारा होऊन किल्ल्यावर जाऊन धरून आणितों. हुकूम जाला पाहिजे." श्रीमंतांनीं आज्ञा केली, "आतां कोठें जातात ? धरून घेऊं. हकनाक माणसें जाया करूं नये."

तों इकडे गंगाधरपंत तात्या यांजला आपलें आचरण स्मरून, त्यांनीं काषाय

५४–५४. 'गंगाधर तात्यांचा जळजळाट. सुभेदाराशीं वेगळ्या वाटे भाषण कोण करील ? प्राप्त काय ?, असें एका बखरींत आहे.

५५. 'यांत तथा मानूं नये' पाठांतर. तथा=अन्यथा, खोटें, या अर्थी.

५६. बिदा केला=रवाना केला, निरोप दिला.

५७. बमयफौज=सैन्या सुद्धां.

५८. काषाय=भगवां, रक्तवर्ण.

वस्त्रें परिधान करून, दोघे खिजमतगार मात्र बरोबर घेऊन अणकाँई[५९]चे किल्यास गेले किल्ल्याचे दरवाज्यापाशीं जातांच दोघे खिजमतगार बरोबर होते त्यांनीं दरवाणकरास[६०] सांगितलें कीं, " हा गंगाधरपंत तात्या, सरकारचा हरामखोर, तुमचे जिमेस आहे. " तेव्हां तात्यांनीं सरोष खिजमतगाराकडे पाहिलें. तेव्हां हुजरे यांनीं उत्तर केलें कीं, " रागें रागें काय पाहातोस. ? तुझे मागें आठ महिने खराब आहों. श्रीमंतांनीं आम्हांस उभयतांस पाठविलें होतें, रोजची अंकबार[६१] पोंचवीत होतों. आज उघडे[*] होऊन तुजला किल्लेदाराचे जिमेस करून हुजूर जातों. पुढें तुमचे प्रालब्धीं असेल तें होईल[६२]. " असें निष्ठुर भाषण करून उभयतांही श्रीमंत माधवराव साहेबांजवळ जाऊन मुजरा केला. तों लष्करांत मशारनिल्हे पळाले म्हणून हाकाहाक पडली. हुजरे आल्यावर त्यांनीं सांगितलें कीं, अणकाईस किल्लेदाराचें जिमेस करून आलों. तेसमयीं सांडणीस्वार पाठवून घेऊन येऊन पादभूषणादिक अलंकार देऊन पुण्यास प्रविष्ट केले.

श्रीमंत व होळकर यांनीं किल्या[६३] खालीं मुकाम केला. दुसरे दिवशीं किल्लेदारास ताकीद गेली कीं " साहेब पोहोंचाऊन देणें. " माधवराव साहेब यांचे जरबेचा जलूष[६४] मोठा. दादा साहेबांनीं किल्लेदारास भुलथापी बहुत दिल्या. आशा दुरशाही दाखविली. परंतु माधवराव साहेबांचे जरबेपुढें कांहीं एक बनून न येतां दादासाहेबांस स्वाधीन करतांच बनलें. हस्तगत झाल्यावर तुकोजी होळकर सुभेदार यांस पुनः वस्त्रें अलंकार देऊन इंदुरास रवाना केलें.

इंदुरीं आल्यावर बाईसाहेब यांची भेट घेऊन कारभारी कोणी नेमून द्यावा, यास्तव पूर्वीं आज्ञाही आली होती. दोघे गृहस्थ पाठवावे. त्याजवरून खाजगीकडील कारकून नारो गणेश, दौलती पैकीं शिवाजी गोपाळ निजबत रावजी महादेव फडणीस, या उभयतांची रवानगी पुण्यास केली. उभयतां पुण्यास दाखल होऊन श्रीमंतांची भेट घेऊन ज्या कारणास्तव बोलाविलें होतें त्या विषयाचें प्रत्यक्ष निदर्शनास आलें. तेव्हां बाईसाहेबांचे व तुकोजी बावा सुभेदार यांचें स्तुतिस्तोत्र श्रीमंतांनीं स्वमुखें बहुत केलें. मग उभयतांनीं श्रीमंतीं

---

५९. अणकाई, टणकाई हे दोन किल्ले खानदेशांत आहेत.

' दख्खनका दरवाजा ' अशी या दुर्गद्वयास संज्ञा आहे.

६०. दरवाण=दरवान्=द्वारपाल. 'दरवान्' असें असल्यावर 'कर' हा प्रत्यय नको होता. 'दरवाजकर' असें असतें तर ठीक होतें. पण दोन्ही प्रतींत 'दरवाणकर' असेंच आहे.

६१ अकबार=खबर, बातमी.

* उघडे=प्रकट, खऱ्या स्वरूपानें.

६२. गुप्तबातमी राखण्याची माधवरावांची हातोटी विलक्षण होती. तीच पुढें नाना फडणवीस यांनीं उचलली.

६३. घोडपेच्या किल्याखालीं, हें मागील संदर्भावरून.

६४. जलूष=अमल, सद्दी.

अज्ञापित भाव कारभाऱ्यां प्रकरणी विनंति केली कीं, "बाईसाहेबांचे सुभेदाराचें सांगणें कीं आम्हांस कारभारी नेमून द्यावा." तेव्हां श्रीमंतांनीं आज्ञा केली, "येथून कोणी नेमून दिल्यास तुमचा व त्यांचा मनोधर्म मिळावयास वर्षभर पाहिजे, यास्तव तुमचे दौलतींपैकीं खातरजमेच्या माणसाची योजना करा. त्यासच आम्ही आपले म्हणोन वस्त्रें देऊं." उत्तम आहे, म्हणून बिऱ्हाडास आले. नारोपंत नाना व शिवबा बाजी बसले. उभयतांचा स्नेह अकृत्रिम. बाजी नानासि बोलिले कीं, "माझे मनांत आलें कीं, त्वां दिवाणगिरी करावी." तेव्हां नानांनीं उत्तर केलें कीं, "खाजगीचे कारकुनाचा कारकून. त्यांत बायकांकडील भाकरी मोजाव्या इतकी आमची बुद्धि. दौलतीचें ओझें आम्हांसारिख्याच्या माथा ठेवूं म्हणतां [तेव्हां] थट्टा करितां कीं काय! बाजी बोलिले कीं, "तुम्हांस काय? मी मातोश्री साहेबांस लिहून आज्ञा आणवितों." असें बोलून ते समयीं कागद लिहिले. श्रीमंतांचे बोलण्याचा आशय व आपले ठायीं प्रसन्नतेचा गौरव, व कारभाऱ्यांविषयीं आज्ञा केली तो अभिप्राय दर्शवून मनुष्य-योजनेचा विचार नारो गणेशांचें नांव लिहून पाठविलें. ध्यानास येऊन आज्ञा आली म्हणजे नमूद सिद्ध होईल, अशा भावीं पत्राची रवानगी करून बारावे दिवशीं उत्तर आलें. त्यांत रुकाराचा अभिप्राय पाहून श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "मातोश्री साहेबांनीं नारो गणेश यांची योजना करून पाठविली." श्रीमंतांचेही ध्यानास येऊन दुसरे दिवशीं मुहूर्त पाहून वस्त्रें दिल्हीं.

गंगाधर यशवंत याचें पारपत्य [६५]स्वहस्तें करून कैदेंत ठेविलें. तथापि श्रीमंतांचे घरची कैद व इतर ठिकाणची कृपा बराबर होणार [६६]नाहीं. स्नान संध्या नित्य भोजनाची टापटीप वस्त्रपात्रादि कांहीं एक कमी नाहीं. कोणाकडे त्यांनीं जाऊं नये व त्यांजकडे कोणी येऊं नये इतकी मात्र अटक. असा बंदोबस्त ठेवून घरावर चवकी पाहारा मोजदाद करावयास पाठविला. तेथें प्रथम कागद पत्रांचे रूमाल हातीं लागले. त्यांत दर्याफ्ती करितां शाण्णव लक्ष [६७]बत्तीस हजार फक्त धर्मादाव निवडून श्रीमंतांस लिहिलें. तें श्रीमंतांनीं ध्यानास आणून कारकून जप्ति बोलावून घेतली. कारण ज्या [६८]कडून [६९]कंपेशीं कोट रुपये धर्म, तेथें मागें काय असावयाचें आहे ? ह्या संधींत [७०]पिशुनांनीं जप्तीचे घालमेलींत राहूरकर [७१]भिवाजी रणसोड व रावजी महादेव पारनेरकर या उभयतांचा व

६५. 'स्वहस्तें' पारपत्य काय केलें ? गंगोबा तात्यास छडया दिल्या किंवा त्यांच्या तोंडांत मारल्याबद्दल दाखले अन्यत्र सांपडतात पण तो. प्रसंग निराळा. हा नव्हे.

६६. ह्याप्रमाणेंच मशीर उल्मुल्क यानें निजामअलीस सांगितलें. खडर्याच्या स्वारीची बखर पृष्ठ १७ पहा.

६७. 'किती हजार' पाठांतर.

६८. 'ज्याजकडे' पाठांतर.

६९. कंपेश=कमज्यास्त.

७०. पिशुन=चहाडखोर, दुष्ट लोक.

७१. 'भवानी' पाठांतर.

गंगाधरपंताचा मेळ, याजकरितां उभयतांचे घरावर जप्ती करावयाच्या यादी करून श्रीमंतां पुढें टाकिल्या. पाहून श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, " रावजी महादेव पारनेरकर याची दौलत कोणास डोळे असल्यास श्रीत्रिंबकेश्वरीं जाऊन पहावी. कारकुनाचा कँद[७२] किती ! भिवाजी रणसोड फक्त शिपाई. मनसुभा वगैरे कारभार कांहीं एक जाणत नाहीं. असें बोलून दोन्ही यादी आपले हातें फाडून टाकिल्या. तदुपर गंगाधरपंताचा पुन्हा उदय झाला नाहीं. दादाजी गंगाधर, त्यांचे चिरंजीव, त्यांजवर श्रीमंत माधवराव साहेबांची पूर्ण कृपा. बारय मसलत साठ हजारांची जहागिरी देऊन जवळ बाळगिलें.

इकडे नारो गणेशास वस्त्रें देऊन, हिंदुस्थानांत सुभा रवाना करावा हें राज कारण सिद्ध करून रामचद्र गणेश यांची योजना केली. शिंदे नवे सरदार, कारभारी वडिलांचे हातचे, त्यांचे यांचें न बने. सबब उज्जनीस राघोबा पागे यांची व महादजी शिंदे यांची लढाई होऊन राघोबा पगयाचें डोकें कापिलें. येणें करून जरब पडून बाजी नरसिंह व राघो मल्हार आदिकरून सर्व रुजू जहाले. दौलतीचा बंदोबस्त करून पुण्यास आले. श्रीमंतांची भेट घेऊन यांचीही योजना रामचंद्र गणेश यांजबरोबर केली. व होळकराकडील कारभारी याजला ताकीद केली कीं, " तुम्हीं इंदुरास जाऊन फौजेची तयारी करून सरकारी सरंजाम येईल त्याजला सामल होऊन त्रिवर्ग एक विचारें मनसब्याची पैरवी करीत जावी. अशी आज्ञा जाली.

तों दादो मल्हार वाघोलकर यांचा व नारोपंत नानाचा स्नेह फार, त्यांनीं नारोपंत नानास बुद्धिवाद केला कीं, " होळकराची दिवाणगिरी आपण केली ही गोष्ट फारच मोठी केली. परंतु शिवबा बाजी याचे हाताखालीं तुम्ही व तुमचे यजमान वगैरे आहां, आज पावेतों अरे नारोबा असें बाजी म्हणतात, तेव्हां कारभार साराच हे करितील. मैंलईचे[७३] मालक तुम्हीं. फौजेचे लोकांचा मार खावा इतकेंच मात्र तुम्हांपाशीं राहिल्याचा विचार काय केला ? " तेव्हां नारो गणेश यांनीं उत्तर केलें कीं, " आपण कल्पना घेतली ही खरी, परंतु याचा धरबंद कसा करावा ? याची शक्कल सांगा. " तेव्हां दादो मल्हार बोलिले " बाजीचें रहाणें हुजूर व्हावें, तुम्हीं स्वारी करावी, असें जाहल्या खेरीज तुमचा प्रांत[७४] नाहीं. मग नाना बोलिले कीं, हें घडतें कसें ? मग दादो मल्हार बोलिले कीं, लाख रुपये खर्च करावा, बाजीचें रहाणें श्रीमंतांशीं बोलून पुणें मुक्कामीं करितों. नारोपंत नानांनीं कबूल केलें. मग दादो मल्हार श्रीमंतांशीं

७२. कद=किंमत, ऐपत, लायकी.

७३. मलई=धिंगामस्ती, बखेडा, (फौजेचा वगैरे.)

७४. प्रांत=शेवट, निभावणी.

बोलिले. श्रीमंतांचेही ध्यानास आलें. परंतु बाजीशीं ही गोष्ट बोलण्याचा संकोच पडतो. कारण कीं, पारनेरकराचें लक्ष श्रीमंतांचे चरणीं निःसीम, त्यांत आमचे लेंकुरपणांत दादासाहेबांचे दौलतींत आक्रमण [केलें असतां] आम्हांस देया घेयाची अडचंण पडूं लागली, तेव्हां महादाजीपंत गुरुजी याजकडून रावजी महादेव हुजूर होते त्यांशीं बोलून यां प्रसंगीं सुभेदारास लिहून आमचे खर्चाची मदत लाख पन्नास हजारांची करवावी [असें केलें] तेव्हां रावजी महादेव यांनीं थोरले सुभेदारास वर्तमान लिहून एका महिन्यांत पांच लक्ष रुपयांच्या हुंड्या आणून नजर केल्या. व विष्णु महादेव याचे दुकानावर सदरें परवानगी पाठविली. याप्रमाणें सत्कार लक्षास नपून, अशा माणसास स्वार्थपर होऊन हिरमोड उमेदीचा करावा ही गोष्ट कशी ? तेव्हां दादो मल्हार यांनीं विनंती केली हें [न ?] जाल्यास होळकराचे दौलतींत कलह उत्पन्न होऊन सरकार कामांत व नक्षास पदोपदीं बाध पडेल. ही गोष्ट श्रीमंतांचे गळीं उतरून एके दिवशीं बाजीस भोजनास बोलावून बाजी स्वयंपाक करितात, श्रीमंत जवळ बसून साहित्य देतात, त्यांत बाजीस श्रीमंतांनीं विचारिलें कीं, " बाजी, आम्हांस लाख रुपये मिळून तुम्हीं आम्हापाशीं रहावें असें जाल्यास कसें ? " तेव्हां बाजींनीं विनंती केली कीं, " सुवर्ण आणि सौगंध्य, सरकारचा अर्थ होऊन पादसेवा घडले या उपर लाभ तो कोणता ? असें होत असल्यास स्वामींनीं मनांत कांहीं एक अंदेशा न आणितां ही गोष्ट अगत्य करावी. अंतःकरणापासून विनंती करितों स्वामींचे चरण साक्ष आहेत. " तेव्हां श्रीमंत निःसंशय होऊन या गोष्टीस रुकार दिला. भोजन होऊन घरास आले. नारो गणेश यांजला या गोष्टीचा इतल्ला दिल्हाच नाहीं. मग जेव्हां नमूद सिद्ध झाली तेव्हां बाजीस एकांतीं घेऊन सफाईच्या गोष्टी विशेष बोलून " आपण कोणाही कारकून द्यावा अथवा बटीकही दिल्ही तरी दौलतीचा ओघ तिचे टांकाखालून काढीन." असें बोलून पायांवर हात ठेविला. बाजींनीं बहुत खातरी केली कीं, " नाना, आपण दौलतीचें ओझें उचललें तेव्हां आपल्यास अनकूल प्रतिकूल पाहून त्याचा बंदोबस्त केला असतां यांत वांकडें तें काय ? आम्हीं तुमचे बरोबर असतों अथवा हुजूर राहिलों तथापि नीट वांकडें याचा प्रश्न सुभेदार अथवा श्रीमंत आपल्यास करितील ते पक्षीं आपण केलें हें उचितच. आमचें ऐश्वर्य मिळून श्रीमंतांपाशीं

---

७५. ' वारंवार परवनगी. ' पाठांतर.

७६. गळीं उतरणें=ध्यानास येणें, पसंत पडणें.

७७. सुवर्णाच्या अंगीं सौगंध्य आलें तर फारच उत्तम, दुधांत साखर, या अर्थी.

७८. इतल्ला=ओळख, बातमी.

७९. नमूदसिद्ध झाला=सर्व ठाकठीक झालें. ठरलें. या अर्थी.

धन्या जवळ आपल्या सारिखे मुरब्बी[८०] त्यांचे निकट आमची गरीबी कायम राहून, वैगुण्याचा[८१] दोष न येतां त्रिवर्गाचे[८२] मनांत आमची गरीबी वागली म्हणजे लक्ष या गोष्टीस मिळोनें[८३] मुस्तकीम[८४] ठेऊन लोभ ठेवावा. श्रीमंतांचे पायांपाशीं राहिलों असतां आपल्यास अनकूळ तेंच घडेल. वायां जाणार नाहीं." असे भावीं बोलणें होऊन नारो गणेश याजला श्रीमंतांची आज्ञा देऊन बिदा केलें[८५].

इंदुरीं आल्यावर श्रीमती व सुभेदार यांची भेट घेऊन, झालें वर्तमान श्रवणारूढ करून शेवटीं हीं[८६] गोष्ट सांगितली. ऐकोन घेऊन [बाईसाहेबांच्या] चित्ताचा विक्षेप बहुत जाहला. " अद्यापिही ही ग डी न वा फे[८७]ली इतकियांतच न पुसतां कारभार करूं लागले. उत्तम आहे. ज्या समयीं आम्हांवर वक्त कैलासवासी वडिलांनीं माणसें करून ठेवलीं होतीं त्यांनीं तर खटलीं पीं-हिलीं. तुम्हीं आमचे ममतेंतील खामगीचे कारकून परंतु गुणदोष तुम्हांस समजले असतां आपले बचावास्तव मनचेमनांत ठेवून राहिलां. त समयीं शिवबा बाजी व राजाराम यांनीं जीव झोंकून[९०] बुद्धिवाद सांगितलें[९१]. त्याजवर हा दिवस ईश्वरें दाखवून तुम्हांस संस्थान प्राप्त जालें. या गोष्टी तुम्हांस ठाऊक असतां मनोभंगास आमचे आज्ञेचाही आक्षेप घेण्याचाही संकोच पडला[९२] नाहीं. याजवरून पुढें तुमचे हातून दौलतींतील माणसें वोळखून आपसांत किलाफ न वाढवितां दौलतीचा जळूंष[९३] राखाल यांतील निदर्शन या करण्यांतच ध्यानास आलें." अशा भावीं दोष पदरीं घालून मनांत मशारनिल्हेविशीं किलाफाचें[९४] बीजारोपण जहालें.

---

८० मुरब्बी=धुरंधर, कर्ते, हुषार.

८१. वैगुण्य=अपमान, दुर्लौकिक

८२ त्रिवर्ग=श्रीमंत, सुभेदार, व तुम्ही (नाना).

८३. ' मिलाज ' असें मूळांत दिसतें. ' मिज्याज ' पाठांतर.

८४. मुस्तकीम=कायम, स्थिर, ठाम.

८५. शिवबाबाजी—शिवाजी गोपाळ हा पारनेरकर रावजी महादेव फडणवीस यांच्या पदरचा. मागें पृष्ठ ३५ पहा. रावजी पारनेरकरांनीं माधवराव दादांच्या ताब्यांत असतां त्यांजवर उपकार केले होते, अशा कारणानें शिवबास आपले सन्निध ठेवून घेण्याचें माधवरावांस बरें वाटलें असावेंसें दिसतें. तथापि असें करण्याची इतकी जरूर कोणती ? खेरीज शिवबास भोजनार्थ बलाविलें असतां तो आपल्या हातें स्वयंपाक करतो तो कां ?

८६. ही गोष्ट=शिवबास काढून श्रीमंतांकडे ठेविल्याची

८७. ' गलीजवाफली ' पाठांतर.

८८. हें गंगोबा तात्यास उद्देशून म्हटलें आहे.

८९. गंगोबाचें कारस्थान तुम्हांस कळलें असतां असा अर्थ.

९० जीव झोंकून=जिवाकडे न पहातां

९१. मागें पृष्ठ ३५।३६ पहा.

९२. शिवबास काढावें ह्या बद्दल अमचा हुकूम घ्यावयाची देखील तुम्हांस भीड पडली नाहीं, परस्पर काढून लाविलें.

९३ जलूष=अंमल, जरब, आब.

९४. किलाफ=वांकडें, कलुषितपणा.

पुढे हिंदुस्थानांत फौजा जाव्या सबब रावसाहेब यांनीं रामचंद्र गणेश सुभे व विसाजीपंत विंनीवाले कारभारी नेमून देऊन फौजा रवाना केल्या. आणखी शिंदे होळकर यांजला तैनातीस रहावयाविशीं आज्ञापत्रें दिलीं. इंदूर उज्जनीचे मैदानांत फौज आल्यावर उभयतां सरदारांनीं सामल व्हावें. त्यांत महादजी शिंदे सामल होऊन श्रीमंतांकडील सरदार व शिंदे दरकूच करून पुढें गेले. तुकोजी होळकर इंदूर मुक्कामीं असतां बाईसाहेबांचे मनांत विकल्प मोठा आला. कारण दौलत ईश्वरइच्छेनें आपले हातें दुसऱ्याचे घरांत घातली, तथापि कारभारी माझा कारकून केला कीं पांच विस्वे तरी त्याचें मन मजकडे ओढेल. म्हणून हा बेत केला. त्यानें वस्त्रें घेतांच चांचणुकें[९५] दाखविलीं. तेव्हां दौलतीचा आमचा संबंध अर्थात राहिला नाहीं. इतःपर सर्व ईश्वरानें सोडविलेंच आहे. तत्पक्षीं महेश्वर नर्मदातटाक पुण्य क्षेत्र आहे तेथें स्नान संध्या करून सार्थकाचा विचार करावा, असुचा मनोधर्म. दौलत तुमचे स्वाधीनच केली आहे. वडिलांचा लौकीक संरक्षण यजमान श्रीमंत यांचा लोभाचा ओघ शुष्क न पडे यास जपावें. आमचा परामर्ष कराल न कराल याचें चेष्टित दिसतच आहे[९६]." हीं अक्षरें तुकोजी होळकर सुभेदार यांनीं श्रवण करून आपले गालांत मारून कंपित होऊन बळकट बाई-साहेबांचे पाय धरिले. उत्तर केलें कीं महाराज कैलासवासी सुभेदार असतां भाऊबंदकी एकीकडे ठेवून गुलामजादानांत[९७] या वृत्तीनें हुकूम बजावीत आलों. त्यांचे कूर्मदृष्टीचें[९८] हें फळ. तथापि सुभेदार ही हरएक विषयीं आपले[९९] भरंसियावर निश्चित होते. प्रसंगीं सुभेदारांचे आशीर्वादाचा अनुषंग पाहून मजला माणूस केलें. तेव्हां माझे सुभेदार व मातुश्री प्रत्यक्ष आपणच आहांत. दौलत प्रकरणीं राजकारण व श्रीमंतांचें लक्ष संपादणें यांतील राखणें जोखणें कारभारी यांच्या विचारें करणें प्राप्त[१००]. परंतु आपले चरणाशीं प्रतारणेचा विचार साक्षात् आपला मार्तंड येऊन बोलला असतां पायाशीं अंतर होणार नाहीं, [मग] प्राण जावो कीं राहो. ही गोष्ट महाराजांनीं खचित मनांत वागवून कूर्मदृष्टी ठेवावी. यांत दौलतीचें व माझें कल्याण." या भावीं बहुत खात्री केली. मग मातुश्री साहेबांचे मनांत वागून उत्तर केलें कीं, " बोलण्यांत अर्थ नाहीं, दिस-

---

९५. चांचणुक=स्वतंत्रपणाचा मासला 'चाचुण' असा दुसऱ्या प्रतीचा पाठ आहे.

९६. यावरून नारो गणेश यांणीं पुण्यास केलेल्या घडामोडीस तुकोजीचें अनुमोदन होतें असे दिसतें.

९७. 'गुलामखानात' 'गुलामखाजादा' पाठांतरें. गुलामजादा=दासपुत्र.

९८. कूर्मदृष्टि=कृपावलोकन.

९९. आपले=तुमच्या=अहल्याबाईच्या.

१००. वर टीप ९६ पहा.

१. येथें आम्हांस मिळालेल्या प्रतीं पैकीं दोन प्रती संपल्या. ह्या दोन्हाही त्रुटितच आहेत.

ण्यांन येईल तें खरें. बोलण्याप्रमाणें चालणें जाहलें असतां ईश्वर उपेक्षा करीत नाहीं " असें बोलणें मातुश्रींचें महेश्वरी होऊन देशींचे महाल व माळव्यांतील महाल दराबस्त यांची देखरेख मातुश्री साहेबांकडे ठेवून कारभारास नारोगणेश यांचे भाचे मुकुंदराव हरी यांची योजना होऊन, मशारनिल्हेचें अल्प वय तेव्हां तोडजोडीचें माणूस कृष्णाजी मुल्हार पारनेरकर, कुळ यांचे सरदारीचे दिवाण, यांजकडे सोंप केली. नंतर मातुश्री साहेबांची आज्ञा घेऊन हिंदुस्थानांत रवाना जाहले. अगोदर रामचंद्र गणेश व शिंदे आले होते यांनीं सुभेदार यांचे इतल्या शिवाय बादशहा उठवून बसविला होता. खंडणी घेतली होती. हें राजकारण करून जाबतांखान रोहिला फत्तरगडवाला याचे राजकारणास्तव दिल्ली सोडून अंतरवेद उतरले होते. सुभेदार यांनीं मागाहून येऊन पुनः बादशहाचें उत्थापन करून चार रुपये आणखी घेऊन स्थापना केली. ही गोष्ट शिंदे व रामचंद्र गणेश यांजला वैषम्य वाटून शिंदे रुसून पंचवीस कोस माघारे आले. मग पांडुरंग शंकर व पांडुरंग रणछोड पारनेरकर यांजकडील सरदारी तुकोजी बावाकडे होती त्या वेळेचे दिवाण फडणीस, यांजला पाठवून समजाऊन आणिले. नंतर त्रिवर्ग सरदार एकत्र होऊन जाबतांखान रोहिला याचे राजकारणास लागले. तेथें सुभेदारांकडील कारभारी यांनीं जाब केला कीं, जावताखानाचा व कैलासवासी सुभेदारांचा भाऊपणा, त्याजला आम्हीं पत्र लिहून वकील आणवितों. जाबसाल करार ठरण्यांत आल्यास उत्तमच. न आल्यास पारपत्य करूं." असें बोलून पत्रें रवाना केलीं. तेथून बक्षी पन्नास हजार फौजेनिशीं जाबसालास आला. त्यांशीं तुकोजी होळकर याचा करार कीं, तुमचे आमचे बोलण्यांत तह ठरला असतां नीटच आहे. न ठरल्यास. आम्ही ताबेदार, माफक हुकूम नौकरी बजावणें प्राप्त, या बाबद तुमचा आमचा करार भागीर्थीपार तुम्हांस तुमचे मुलखांत करून देऊन. आम्हीच तुम्हांस लुटून घेऊं. हें बोलणें तुम्हांस कबूल असल्यास यावें." तेव्हां तो यवन चढावर, त्याचे खातरेंत ही फौज नाहीं, पन्नास हजार फौजेनिशीं बक्षी पाठवितों, तसेंच काम पडल्यास बक्षी त्यासी पुरा पाडील, असा स्तोम बाळगून वकील बक्षीचा पाठविला. त्याची फौज गंगापार राहून पांचशें स्वारांनिशी इकडे बोलावयास आला. तो होळकरांचे फौजे शेजारीं उतरला. पांच चार दिवस बोलणें जाहलें. परंतु शिंदे व रामचंद्र गणेश

---

२. यावरून नारो गणेश यांजला कारभारावरून दूर केलें असें होतें.

३. जाबताखान=हा प्रसिद्ध नजीबखान रोहिला याचा पुत्र.

४. स्तोम=रिकामी फुशारकी, मर्व.

याचे मनांत पाप कीं बादशाईचे इतिकर्तव्यतेस बाध पडून आपलें करणें व्यर्थ केलें. तेव्हां या जाबसालांत होळकरास फिकें पाडावें, अशा संधानावर त्यांची दृष्टी. तेव्हां बोलण्या चालण्यांत रस न पडतां वकिलास लुटून घ्यावें असें मनांत पाप आणिलें. हें वृत्त सुभेदारांस समजतांच यांजकडील कारभारी यांनीं सारे दरबार [मध्यें] जाब केला कीं, "आमचे वचनावर वकील आला आहे. जाब ठेवणें अथवा बिघाड करणें हें तुम्हीं श्रीमंतांचे मुखत्यार तेव्हां तुमचें तुम्हांकडे. परंतु वकिलास कोणीही लुटलें नाहीं. तुम्ही अशाच विचारास प्रवर्तक जाल्यास आम्ही ताबेदार, परंतु आम्हांकडून वकिलास आणविलें ते पक्षीं आम्ही वकिलास गंगापार त्याचे फौजेंत दाखल करून मग हुकूम कराल तर आम्हीच लुटून घेऊं." तेव्हां रामचंद्र गणेश यांनीं उत्तर केलें कीं, "उत्तम आहे. तुम्ही वकिलांस गंगेपार त्याचे फौजेंत प्रविष्ट करून तुम्हीं लुटून घ्यावें." याप्रमाणें उत्तर केल्यावर कारभारी डेऱ्यास येऊन सुभेदारांस वर्तमान सांगितलें. सुभेदारांनीं वकिलास बोलावून वर्तमान जाहीर केलें. त्यांनींही उत्तर केलें कीं, आम्हांस गंगेपार आमचे फौजेंत पावतें करावें. नंतर आम्हीं खुदाचे ही ब सा त नाहीं. मग ते समयीं त्यांची तयारी करून आपली पांच हजार फौज बरोबर देऊन गंगेपार उतरून दिले. दुसरे दिवशीं सुभेदार जातीनिशीं तयार होऊन गंगापार उतरले. बक्षीशीं तिसरे दिवशीं गांठ घालून लढाई फार मातबर झाली. बक्षीचें डोकें कापून आणून फौज बेरबाद केली. शिंदे, रामचंद्र गणेश यांनीं कुमक केली नाहीं. बक्षी बुडविला हें वर्तमान जाबतेखानास समजल्यावर साठ हजार फौज व तीनशें तोफा घेऊन सुभेदाराचे मुकाबल्यास आला. गांठ घालून लढाई सुरू झाली. तीनशें तोफ एक समय दीन चालती केली. त्याच्या तोफा, यांचे जंबुरे, परस्परें मार चालला. त्याचे फौजेचा मार लागू न होतां जंबुऱ्याचे मारानें रोहिल्यांची फौज फिरून दिली. असें चिन्ह सुभेदारांनीं पाहातांच घोडे घालावे असा मनसुबा करून पेंढारी मागें घालून मुकाबला.

चिरंजीव कांहींएक निघों पावले नाहींत. कोट रुपये द्यावे म्हणोन चिरं-

---

५. बरबाद=वाताहत, नष्ट.

६. येथें दुसऱ्या दोनही प्रती त्रुटित आहेत. वर आलेला मजकूर चौसष्टाव्या बंदाच्या शेवटीं संपला. पुढें १०१ बंदापर्यंत ३६ बंद गहाळ झालेले आहेत. हे बंद मिळविण्याची खटपट आमच्या हातून होईल तितकी आम्हीं केली, पण ते मिळाले नाहींत. पुढें ही मिळतील अशी फारशी आशा नाहीं. तेव्हां हें प्रकरण असेंच त्रुटित प्रसिद्ध करणें भाग पडलें आहे. मधील ३६ बंद न मिळाल्यामुळें हिंदुस्थानांतील वगैरे कांहीं मसलतींत तुकोजीरावानें कोणता कार्यभाग कसा उरकला वगैरे हकीगत नाहींशी झाली आहे. हा त्रुटित भाग कोणी इंदुरकर मित्र मिळवून आमच्याकडे पाठवितील तर त्यांचे आम्हीं अत्यंत आभारी होऊं.

नीव जातीनें उन्हांत उभे केले. मुखें करून अनिर्वाच्य शब्द तसेच चालले. मग तोंडगुळाची माळ घातली. तगाद्याची पराकाष्ठा केली. एकसारख्या अडीचशें घोड्या हुजरातींत नेल्या, असेंच जें डेऱ्या रावटींत सांपडेल तें सरकारांत गेलें. शेवटीं पंधरा लाख रुपये [ठरले] मग ते रुपये पदमसीकडून हमी जाल्यावर कुटुंब व तिचा पिता पुत्र धाकटे रामपुऱ्याचे किल्यास पाठविले. चौकशीस सुभानजीनाईक हुजऱ्या कोल्हापुऱ्या दिल्हा. शृंखळाबंधनें होतींच. तेथें सुभानजीचा त्रास विशेष पडून पंधरा लाख [रुपये] खर्च घेतला. आणखीही कांहीं दिल्हे असतां आपली सुटका होती असें घडत नाहीं. तथापि सुभेदारांकडे शेखसरीफ याचे द्वारें प्रेष केला कीं, " अन्यायाचें फळ पावलों. धनी मायबाप आहांत. कृपाळू होऊन एकवेळ मस्तकीं हात ठेवावा. एका संवत्सरांत दौलतीस कर्ज राहूं देणार नाहीं. हें न घ्यानास येतां निग्रहच धरिल्यास माझा प्राण रहातच नाहीं. तेव्हां पुढें प्रस्ताव होईल. दुँरदेशी[7] पाहून चित्तीं दया उत्पन्न होऊन कृपा करून बोलणेंनर्मूद[8] सिद्ध करून देईन.[9] " अशा भावीं प्रेष पाठविला. परंतु श्रवण करून शेखसरीफ यांस आज्ञा जाली कीं, " यासमयीं ही गोष्ट तुम्ही होतां म्हणून ऐकून घेतलें, इतःपर कोणीही गोष्ट बोलिले असतां त्या पंगतीचाँ[10] स्वीकार करावा लागेल. " मग सरीफभाईनें तितके बोलण्याचा समारोप करून विराडास गेले. मासपक्षांत इंदुरास येऊन काळ जाहला. हें वर्तमान नारो गणेश यांस समजतां विचार केला कीं, या पायीं मृत्यूचें घर पहाणें प्राप्त. ते व्यर्थ यातना तरि कां भोगाव्या ! ऐसा विचार करून एके दिवशीं स्नान करितांना हातरुमाल होता त्यांतील कागद पाण्यांत भिजवून सुभानजी नाईक यास बोलावून तो कागदांचा गोळा स्वाधीन केला कीं, " तुकोजी होळकरांस सांग कीं, हा गोळा फलाणें बिस्तानेच्या फलाण्यांत घाल. आज पावेतों आशा होती. आतां शेवटलीच गोष्ट ऐकाल. " ऐसें बोलणें सुभानजी हुजरे यांसि बोलून स्नानसंध्यादिक भोजन जहालें. त्याचे तिसरे दिवशीं देहावसान जहालें.

इकडे कारभार पाराजीपंत व खंडोपंत करूं लागले. राजकारण संबंधीं लॉल[11]

---

७. 'दुरदेशी (= दुर्दशा)' असें ही होईल.

८. बोलणें नमूद=बोलण्या प्रमाणें.

९. हें सर्व नारो गणेशाचें बोलणें आहे असें पुढील संदर्भावरून कळेल.

१०. त्यांच्या पक्तीस बसावें लागेल=यांच्या प्रमाणेंच शिक्षा होईल.

११. लालसोटची लढाई १७८७ मध्यें झाली. या लढाईंत जयपूरकर प्रतापसिंग व मारवाडचा विजेसिंग यांस इस्मायलबेग व हमदानी हे आयत्या वेळीं फितूर होऊन मिळाले व महादजी शिंदे यास आग्रा, मथुरा इकडे पळावें लागलें. या लढाईंत राठोड लोकांनीं हवाईनीच्या तोफांवर चालून घेऊन बहुत पराक्रम केला.

सोंटचे लढाईंत महादजी शिंदे कच खाऊन ग्वाल्हेरीस गेले. त्या संधींत इस्माल बेग व गुलाम कादर यांनीं एक होऊन, गुलाम कादर जाबतांखानाचा[12] नातू, मालक व कारभारी व इस्मालबेग यांनीं पन्नास हजार फौज जमा करून, बंड माजवून, दिल्ली हस्तगत करून, बादशहाचे डोळ्यांत सळया फिरविल्या. त्या काळीं इस्मायलबेग यानीं बहुत रदबदल केली कीं, तुमचे मनांत बहुत काळकूट असल्यास त्याचें उत्थापन करून आणखी कोणी बसवावयाचें असल्यास बसवा. परंतु हीनांग न करणें. तुम्ही वजीर, तुम्हापासोन अशी अमर्यादा होण्यांत ईश्वरानें न राहतां तुम्हांस फलादेश सत्वरच येईल. त्यानें न ऐकतां वडिलांचें उसणें घ्यावें या इरादियावर डोळे काढिले. तेव्हां इस्मायलबेग तड खाऊन तीस हजार फौजेनिशीं उठोन गेला. दहा हजार फौजेनिशीं गुलाम कादर तेथें राहून वजीरात करूं लागले. हें वर्तमान पाटीलबाबांस समजतांच थोरले लखबा शेणवी याजबरोबर कंपू व फौज देऊन गुलामकादराचे पारपत्यास रवाना केले. हें वर्तमान गुलाम कादरास समजल्यावर जरबेपुढें पाऊल न टिकतां बाहेर पडला. लक्ष्मण अनंत यांनीं दिल्लीस येऊन पादशहाची बहुत खात्री केली. पादशहांनीं प्रसन्न होऊन वजीरात पाटीलबावांस दिली. नालखी व खलत भूषणादि जो वजिराचा मरातब तितका देऊन ग्वालेरीचे आलीकडे आले होते. तेथें तीन कोस पाटीलबावांनीं सामोरें जाऊन मरातब ग्रहण केला. मग लक्ष्मण अनंत यास गुलाम कादर याचे बंदोबस्त करण्यास मानिल्हेस त्याचे मागें लागण्याची आज्ञा जाऊन कौशा फकीर याजला वजिरातीचे मुतालकीची सोंप करून पातशाई सलतनतीचे[13] दरोबस्त महालची वहिवाट फकीर मजकूर याजकडे धरून पादशाई खर्चाचा व दिल्ली शहरचा बंदोबस्त चांगला केला. व लक्ष्मण अनंत हे गुलाम कादराचे पिच्छा करून एका लढाईंत बरबाद[14] केला. जातीनें पळून गेला. त्याचे शोधास हेर लाविले. चोहों सहा महिन्यांत उजाड खेडें, पांच चार घरांची वस्ती, तेथें एका पटवारी[15] याचे घरांत राहिला होता. तों यांनीं महालांत गांवगन्ना द्वाही घराघरास उ ड द्या फिरविल्या होत्या कीं, जो गुलाम कादर दाखवून देईल त्याजला पांच हजारांची जागीर देऊन वादीष[16] केली जाईल. आशा दुराशा त्यांत कायथाची जात. पटवारी कायथ होता.

---

१२. नजीब उद्दौला याचा पुत्र जाबताखान.

१३. सलतनत=मालियत, दौलत.

१४. बरबाद केला–त्याची नासाडी, धूळधाण केली. मेरट येथील किल्ल्यांत त्याणें बराच वेळ टिकाव धरला. पुढें तेथून पळून जात असतां त्याचा घोडा पडून तो मूर्छित झाला, तसाच शेतकरी लोकांनीं धरून शिंद्याच्या लोकांच्या स्वाधीन केला. ग्रांड डफ.

१५. पटवारी=कुळकर्णी.

१६. वादीष ?

त्यानें गुलाम कादराची दौलजमाई करून इकडे लक्ष्मण अनंताकडे प्रेष लाविला कीं, गुलाम कादर आमचे घरीं आहे. दोनशें स्वार पाठवावे त्यांचे स्वाधीन करून देतों. तेव्हां दोनशें स्वार पाठवून हस्तगत करून पाटीलबावापाशीं पोंचवून दिल्हा.

अल्ली बहादर आलियावर त्यांचा बस न बसे तेव्हां सुभेदार यांणीं हिम्मत बहादर याजला हमराई करून शिंदे शुद्ध सरदार ठेवून मुखत्यारी अल्ली बहादराकडे आणावी या राजकारणास अग्रसर केला. त्यानें मास पक्ष परिश्रम करून नमूद सिद्ध केला. हें वर्तमान पाटिलबावांस समजल्यावर हिंमतबहादर हस्तगत करावा, या कारस्थानास लागले. हस्तगत करून आणीत होते. येतांना अल्लीबहादराचे फौजेंतून आले. त्यानें जरीपटका शेंपन्नास हात [दूर] पाहून घोडियावरून उडी टाकून जरीपटक्याखालीं जाऊन बसला. तेव्हां अल्लीबहादरास बहुत कठीण पडलें. पाटीलबावांनीं निरोप पाठविला कीं अशा लेकुरपणानें प्रांत[१७] कसा लागेल? यांनीं ही उत्तर पाठविलें कीं, "आपण वडिलांचे हातचीं माणसें. तेव्हां आमचेकडे लेकुरपणा खराच, परंतु जरीपटक्याचा आश्रय केला, आम्हीं न आणितां त्यानें केला, तेव्हां आतां जें होणें तें विचारानेंच होईल." असें उत्तर पाठविलें असतांही पाटीलबावांचा दुराग्रह विशेष पडून कंपू[१८] बमयफौज अल्लीबहादराचे सभोंवते फिरवून दिल्हे. तेव्हां अल्लीबहादर याणीं मुत्सद्यांस बलावून कौंसल[१९] केलें. , सदाशिवपंत अवसरकर पुरंदऱ्यांचे तर्फेचे दिवाण व आप्पाजीपंत दामले खासपतकाचे दिवाण व भिकाजीपंत पाळंदे फडणीसांकडील असे गणनीय माणसें जमा करून विचार केला. कोणी बोलला, असामी त्यांचे स्वाधीन करावी, कोणी कांहीं इ द म य जहाले. त्यांत भिकाजीपंत पाळंदे फडणीसी कडील यांणीं अग्रसर होऊन बोलले कीं, "हिंमतबहादरास द्यावयाचा नाहीं. याचें सोईनें होणें असेल तें हो. श्रीमंतांचे राज्याची बडती दौलत. ते पक्षीं शिंदे आगळीक करतील असें होणार नाहीं. कदाचित् तमावर चढून आगळीक केल्यास मरून मिटूं. मागें शिंदे यांस पुसणार बळकट आहेत. श्रीमंतांचे दौलतीचे कायमींत शिंद्यांचें शिंदेपण राहणें कठीण पडेल. आपले हातें असामी देऊन श्रीमंतांपासून मुकाबला कबूल करणार नाहीं." अशा निर्धाराची गोष्ट सांगून उठले. हें वर्तमान यशवंतराव निंबाळकर अकळोजचे राहणार, पंढरपुरानजीक, आठशें स्वारांचे पथक, महादाजी शिंदे यांजपाशीं होतें. त्यांणीं नौबत देऊन आपला गोट आंवळून अल्लीबहादर यास सामल जहाले. अल्लीबहादर त्यांचे गोटास जाऊन त्याची खातर बहुत केली. एकच उत्तर केलें कीं, "शिंदे यांणीं

---

१७ प्रांत=निभावणी.
१८ बमय फौज=फौजेसुद्धां
१९. कौसल=(Council of war.) सभा, मसलत या अर्थी.

आम्हांस पैक्याची कमी [केली] म्हणून आलों नाहीं. तुमचे संकेतें इरादा बसून गोष्टीचा ठराव जहाला, हें वर्तमान ऐकून श्रीमंतांचे राज्यांत रहातों, दुसरे सल्ला बदनेक याजवर अंतःकरण प्रसन्न होऊन तुमचे करण्यास सामल जहालों." परस्परें शिष्टाचार होऊन हीच सल्ला मुस्तकीम जहाली. तेव्हां पाटीलबावांची निकड पडली. बाराय मसलत सुभेदारांकडे प्रसरही शिंदे यांनीं पाठविला कीं, "आपण वडील आहां. मुलास समजून सांगा. बाकी हरामखोर ज्या रीतीनें हस्तगत होईल त्या रीतीनें करूं, तोफेचे तोंडीं देऊं, आपण शब्द ठेवाल, याजकरितां आपलेही कानावर घातलें आहे." यांनीं उत्तर पाठविलें कीं, "मूल खरेंच परंतु धन्याचें, यद्यपि अमार्गेही असल्यास त्याची अमर्यादा करणें आपल्यास असकच. या [!] ही गोष्ट तर मार्गाची दिसती. तेव्हां याचा विचार होऊन व्हावें हें उचित." मग पाटीलबावा यांणीं तुम्हांकडील कोणी बोलावयास पाठवा म्हणोन सांगून पाठविलें. त्याजवरून भिकाजीपंत पाळंदे बोलावयास पाठविले. व पाटीलबावांशीं बोलणें पडलें कीं, आपसांत बखेडा होऊन आज पावेतों श्रम साहास करून श्रीमंतांचा रबाब जमविला, क्रोड रुपयांचे खर्चांत आलों, या गोष्टी ध्यानास न येतां या हिंदुस्थानांत अनुपगीर गोसाव्या सारखा सोधा पाठीस घालून जमलेला लक्ष बिघडूं पाहतां हें आम्ही घडूं देणार नाहीं. ज्या रीतीनें हस्तगत होईल त्या रीतीनें करूं. या साठीं श्रीमंतांनीं आम्हांस तोफेचे तोंडीं दिल्हेयास कबूल आहे." मग पाळंदे यांनीं उत्तर केलें कीं, "आम्हीं त्याजला बोलावून आणिलें असें जहालेंच नाहीं. त्यानें जरीपटक्याचा आश्रय केला असतां आपला प्राण वांचेल म्हणून आला. घरचे दबावणीच्या जरबा खाऊन तुमचे स्वाधीन लेकरूं. तेव्हां इराणी दुराणी यांशीं गांठ पडली असतां आपले प्राण वांचविण्याविशींही वेंळतीची गोष्ट सांगणें प्राप्त. तेव्हां श्रीमंतांनीं जरीपटका सोंपला हें चुकून केलें असें सिद्ध होतें. श्रीमंतांचे करण्यास दोष सिद्ध करून यावत् आयुष्य बेश्रमीचा बुरखा घेऊन वांचावें या वांचण्यास धिःकार. आपले यासि फिरोन गोष्ट सांगितली तेव्हां पुरी पडती हें कळतच आहे. हिंमतबहादरास घेऊन श्रीमंतांपाशीं जाऊं तेथेंच याचा इनसाफ होईल. परंतु तुमचे स्वाधीन करणार नाहीं." अशा तंटयाच्या गोष्टी सांगोन उठोन आले. पुढें सुभेदारांचे विचारें पुरी पडणें कठीण, येरवीं पाटीलबावा आगळीक करून तुम्हांशीं बिघडवितो असें घडत नाहीं, परंतु सर्वोपरी खराब करील, देण्याचे

---

२०. सल्ला=विचार.

* बदनेक=गैर इतबारी.

२१. मुस्तकीम=ठाम, कायम.

२२. वळतीची=फिरून उलट. या वाक्याचा जम नीट बसत नाहीं.

पेंचांत येऊन मु [?] काबला स पाठवावें हेही ठीक नाहीं. यास्तव हिंमत-बहादर, कारस्थानी माणूस, मोहरा हातीं लागला आहे, याजला अग्रसर करून बुंदेलखंडांत जावें. असा मनसबा सिद्ध करून अल्लीबहादर बुंदेलखंडास गेले.

इकडे नारो गणेश प्रकरणीं व अल्लीबहादर प्रकरणीं पाटीलबावांचे मनांत दंश होताच. सुभेदारही आपले ठिकाणीं साशंकित. परंतु शिंद्यांचे दौलतींत माणसें चांगलीं. त्यांणीं विचार करून पाटीलबावांस बुद्धि-वाद केला, "आपण चाकर श्रीमंतांचे. लाख फौज पन्नास हजार पाय-दळ व पांचशें तोफा घेऊन मुक्त्यारीचें काम करितों. कोटयावधीचे मुबाद-ल्यांत. तथापि श्रीमंतांची चिटी आली असतां एक्या घोड्यानिशीं हजर व्हावें हा श्रीमंतांस भरंवसा. व आपलेंही शील असेंच. याजवर श्रीमंतांनीं कृपावंत होऊन प्याद्याचे फर्जी[२३] केले. त्या भरंवशास अल्लीबहादर याचा असा व्यव-हार होऊन, काढून दिल्यासारखें, आणि सुभेदाराशीं ही किलाफाची[२४] वृद्धि करून, तेही साहेबसुभे, केवळ तैनाती करून रहाणार नाहींच; एवंच श्रीमंतांशीं हरामखोरीस पात्र होऊन वेगळे पडून कोण्या कलावर उंट बसेल, तेव्हां कृत परिश्रम व्यर्थ जाऊन रबाबास[२५] खामी[२६] पडून हरामखोर असे वानिऊं[२७]. यास्तव होळकर आपले भाऊ, त्यांणीं आपले घरीं पाहिजे तसें केलें [तरी] त्यांसि आपल्याशीं कारण तें काय ? यांसि मेळ घालून एक विचारें धोरण चालवावें. यांत अल्ली-बहादर प्रकरणीं [जा] हालें[२८] व्यवहार याजवर मोती[२९] पडून सुभेदाराचे मिळण्यांत शीळास बट्टा येणार नाहीं." ही गोष्ट पाटीलबावांचे गळीं उतरून याच मन-सुब्याचे पैरवींत राणेखान[३०] भाई याजला घालून सफाई करून पुढें राजकारण होणें तें एक विचारें होत असावें असें कायम जहालें.

पुढें इस्मायलबेग तीस हजार फौजेनिशीं बाहेर पडला होता त्याणें लाख स्वार व लाख पायदळ व पांचशें तोफेनें नबाब कूलीखां व अफरासखां इत्यादि नजीब खानाचे चेले फौजबंद तितके सामदामदंडभेद करून पिशवींत घालून त्यांचा जागा व सैलतन[३१] समेटून ना र जालेर या जिल्ह्यांत येऊन जयपूरचे राजास उपद्रव आरंभिला. बंदोबस्तास बापू होळकर दहा हजार फौजेनिशीं व

---

२३. लहानाचे थोर केले.

२४. किलाफ=वांकडे.

२५. रबाब=महत्व, वर्चस्व या अर्थी.

२६. खामी=नुकसान, तोटा, कमीपणा.

२७. 'वाजवूं' असेंही होईल.

२८. मूळांत 'हाला' किंवा 'हाक' असें आहे. पुढें ताडून पाहण्यास प्रती दुसऱ्या नसल्या कारणानें अर्थ निर्णयाची मोठी अडचण पडते.

२९. 'कांती' असें ही होईल.

३०. राणेखान-ज्यानें शिंद्यास आपल्या पखालीच्या बैलावर बसवून पळवून वांच-विलें.

३१. सलतन=मालियत, दौलत.

शिंद्याकडील अंबोजी इंगळे असे रवाना जाले. शिखाचा व इस्मायल बेग याचा शिलशिला[32] होता. याजमुळें शिखाचे तोंडावर काशीराव होळकर व शिंद्यांकडील बाळोजी इंगळे वीस हजार फौजेनिशीं उभयतां सरदार रवाना केले. इकडे इस्मायल बेगाशीं बापूजी होळकर [व] अंबोजी इंगळे यांशीं मुकाबला होऊन दु रा व र चे पाटणावर लढाई सुरू जहाली. शिंद्यांकडील पलटणें होतीं. तोफांचे लढाईंत आपली फौज थिजली[33]. दिवस थोडा राहिला, अस्तमानीं लढाई महकुब होऊन आपलाले जागां मुस्तकीम[34] राहून सूर्योदय होतांच गोळा फिरून सुरू जहाला. मग अंबोजी इंगळे व बापूजी होळकर यांणीं विचार केला कीं, तोफांचे लढाईंत आपल्या[35] वस्तू पुरी पडेल असें नाहीं. तेव्हां घोडे घालावे. यांत ईश्वर यश देईल तो देऊ. असा खचितार्थ करून एक्या बाजूस बापूजी होळकर, एक्या बाजूस अंबोजी इंगळे, पाठीचे बाजूस पेंढारी [असे] तीनरूख शह घालून हल्ला केला. तेव्हां इस्मायल बेग कायल[36] होऊन शिकस्त[37] जहाला. लाख स्वार जिकडील तिकडे जाऊन जीवंत धरून आणला. तोफखाना वैगेरे दरोबस्त हस्तगत जहाला. फत्ते[38] जहाली.

पुढें मारवाडवाले जमाव धरून का क डौ वर[39] आले. अजमेर जागा आपली प्राचीन साधावी व जयपूर वाल्याचेही महाल दाबावे. हें वर्तमान मथुरेस सरदारास[40] समजल्यावर मारवाडवाल्याची जरब जयपूर प्रांतीं लालसोटचे लढाईंत बाब द गा ल द होती याजमुळें पाटील बावां [स] संकट वाटून फौज वीस हजार त्यांत गोपाळराव चिटणीस व जिऊबादादा प्रमुख तैनातीस डबाईचा कंपू असे रवाना होण्याची सिद्धता होऊन सुभेदारांकडे आले. मारवाडवाल्यानें डोकें उचललें आहे [!] अजमेर घ्यावी हा त्याचा इरादा आहे. त्याचे मुकाबल्यास फौजेची योजना जहाली आहे. आपले कडील फौज व सरदार जमेयत यावी. असें बोलणें पडलें. तेव्हां इस्मायलबेग धरल्यावर शिखाचे फौजेचे मुकाबल्याचें कारण राहिलें नाहीं. काशीराव होळकर व बाळोजी इंगळे पटाळ्याहून हुजूर येऊन दाखल जहाले होते. काशीराव होळकर

---

३२. शिलशिला=स्नेह.

३३. थिजली=दबून राहिली.

३४. मुस्तकीम=ठाम, कायम.

३५. आपल्या वस्तु=आपल्याकडून, आपल्या हातें. 'आपली वस्तु' असें मूळांत आहे.

३६. कायल=घाबरा, विस्कळित.

३७. शिकस्त=पराभुत.

३८. पाटणची लढाई जून १७९१ मध्यें झाली. इस्मायल बेग यास राठोड व कछवे या दोघांचीही मदत होती. ग्रांटडफ म्हणतात डीबाईनोचे कवाईती फौजेनेंच या दिवशीं मोठा हिम्या करून जय मिळविला. इस्मायल हा पळून जयपुरास गेला असेंही त्यांचें म्हणणें आहे.

३९. 'कालाडाबर' असें होईल.

४०. सरदार=शिंदे.

मारवाडांत रवाना करून बापू होळकरास पत्रें गेलीं कीं, तिकडील मसलत समारोप होऊन इस्मायलबेग हस्तगत जहाला. ते पक्षीं तुम्ही फौज पेंढारी याजसुद्धां काशीराव यास मारवाड प्रांतीं जाऊन सामल व्हावें. अशीं पत्रें रवाना जहालीं. काशीराव होळकर व शिंद्याकडील सरंजाम अजमेरीवर मुकाबल्यास दाखल जहाले. तों बापू होळकर यांसि पत्रें पोंचाऊन अंबोजी इंगळे यांसि पाटील बावांनीं हुजूर बलावलें. तेव्हां इस्मालबेग याजला घेऊन मथुरेस गेले. बापू होळकर फौज बमय पेंढारी बमय काशीराव होळकर याजपाशीं दाखल जहाले. मारवाड वाल्याचा मुकाबला घालून एक लढाई होऊन मारवाड वाल्यास हटवून मेडत्यावर नेऊन घातले. हें वर्तमान राजोंस[४१] समजून त्यांणीं आपले भाई बेटयांस बलावलें. तेव्हां तुम्हांकडून कांहींच बनून आलें नाहीं. मग राठोडाचे फौजेंत जाटाचे गणनीय माणसें होतीं. त्यांस वीरश्री पडून आठशें असामी रजपूत याणीं केशर्‍यों[४२] करून मरणोन्मुख जहाले[४३]. लढाईची तयारी शिंद्यांकडील फौज जरब खाऊन [होती] तथापि त्याणें नक्षा बांधून उभे राहिले. पुढें पलटणें. पलटणापुढें रणगाड्याचा जंजिरा[४४]. यापुढें तिकाऱ्याचें गोखरूं. असा जाबता तोफांचे गोळ्यांत करून कंपूचे एक[४६] एक बाजूस गोपाळराव व जिऊबादादा. होळकराची फौज त्यास गणनींत नाहीं. बापूराव व काशीराव अदकोसाचे पिछाडीनें उभे होते.[४६] तेव्हां राठोडांनीं घोडे कसे घातले आणउचा गाळींचा[४७] घेऊन उजवे हातीं हुका [!] डावे हातीं अनीन आणि चालीनें गेले. रणगाडे तरवारीनें तोडून तोफांवर तरवार चालविली. सर्फ कोठें हीं अक्षरें न बोलतां गेले. गोपाळरावजी व जिऊबादादा तीन कोस पराङ्मुख जहाले. तेव्हां इबई भयाभीत होऊन काशीराव व बापू होळकर उभे होते. त्यांजपाशीं येऊन टोपी आपटली. "बदनक्षा व नुकसान माझें होत नाहीं, सरदार आहां. चांगलें दिसेल तें करावें." मग बापूसाहेबांनीं बाळासाहेबांस ठिकाणीं

४१. राजा—बिजेसिंग.

४२. केशऱ्या करणें=केशरी पोशाख करणें, अगर केशराच्या गंधाचा पजा छातीवर लावून घेणें. हें मरूं किंवा मारूं या निश्चयाचें व्यंजक आहे.

४३. अहवा व असोपी येथील ठाकुरानीं चार हजार लोकांनिशीं नीट तोफखान्यावर चालून घेतलें. कर्नल टॉड.

४४. जंजिरा=जंजीर=साखळदंड.

४५. 'तिखाऱ्याचें' पाठांतर, तिखारा=तिखें.

४६. "एक एक बाजूस गोपाळराव होळकराचे फौजचे त्यांत गणनींत नाहीं व बापू व काशीराव अद कोसाचे पिछाडीनें उभे होते" असें मूळांत आहे. उपलब्ध असलेल्या दोन्ही प्रतींच्या लिहिणारांस मूळ प्रतीचा अर्थ न कळल्यामुळें त्यांनीं अशुद्ध फार लिहिलें आहे त्याचा मासला वर दिला आहे. असो—अशामुळें अर्थ निर्णय करून हें प्रकरण नीट शुद्ध करण्यास फार प्रयास पडतात. वरील वाक्य आम्ही पुढील संदर्भावरून शुद्ध करून घातलें आहे.

४७. वरील प्रकारचें हें दुसरें उदाहरण 'अणनीचा' तर नव्हे ?

उभे करून; चार हजार स्वार निवडक घेऊन घोडे घातले. रजपूत गोळी छरा संगिन यांत निमे खपलेच होते. निमे राहिले त्यांणीं हल्ला बापू होळकराचा गोल उठला हें पाहून पलटणचा मुकाबला सोडून यांजवर आले. भेळाभेळ होऊन चार घटका समरंगणी झाला; बंदुक यांचें काम पडलेंच नाहीं. एकामेकांचे गळां हात घालून घोड्या खालीं येऊन तरवार, कटार, दांत अशानिशीं रजपूत एक जाऊं न दिल्हा. चार पांचशे रांगडे खपूं देऊन आपलेकडील महाळोजी पिंगळे सारखीं दोनं तीनशें नांवाचीं माणसें कामास आलीं. येशवंतराव महाराज, बारा वर्षांचें वय, प्रथम तरवार तेथें केली. आबाजी खंडेराव पारनेरकर फडणिसाकडील यांनींही तरवार चांगली केली. त्या पांचशों[४८] रजपुतांचे लढाईंत माणसां माणसांची परीक्षा जहाली. खेतें[४९] कायम करून शाहाजने वाजवून सुभेदारासि; कागद शाई हजर नव्हती सबब कोळसा उगाळून, चिटी लिहिली. यांत भाव: रजपुतांचा केशऱ्या पाहून शिंद्याकडील फौज तीन कोस पळाली. कंपू बरबाद[५०] जहाला. मग डबई आम्हांशीं येऊन बोलला कीं, नक्षा व कारखाना माझा बुडतो असें नाहीं. सरदार आहां चांगलें तें करा. मग आम्हीं घोडे घातले. श्रीमार्तंड कृपेनें फत्ते जहाली. यांतील खरें खोटें डबई पाटील बावांस लिहील[५१]. अशी चिट्टी लिहून सांडणी स्वाराबराबर रवानगी केली. मग डबई याणें आपले बेड्यांत जाऊन सरदार पळाले होते त्यांजकडे सांडणी स्वार पाठवून बलावून आणून मग लढाई खतलें[५२] जहालीं त्याची खुषी होऊन त्यांणीं आपले परी पाटीलबावांस पत्रें लिहिलीं. डबईने जे सरदारास येथें जा जती देऊन पाटीलबावांस जालें वृत्त वास्तविक लिहून पाठविलें कीं, तुमचे फौजेकडून कांहींएक जहालें नाहीं. होळकराकडील सरंजाम नसता तर क र णें त्याचा कारखाना बरबाद होऊन बदनक्षा मुलुखभर होता. याणें मात्र वास्तविक लिहिलें होतें.

नंतर गोपाळ रावजी व जिउबादादाचीं पत्रें पाटीलबावांस जवळ पोंचून स्फीर्त्यर्थ[५३] पाटीलबावा मुत्सद्दी मंडळासह पत्रें घेऊन सुभेदारांकडे आले. बिचोव्यांत एकांतीं बसून पत्रें वाचून दाखविलीं. सुभेदार श्रवण करून हांसून उत्तर केलें कीं, "श्रीमंतांचे प्रतापें करून शिंदे, होळकर ज्या समरंगणांत तेथें अपेशाची दाद ती[५४] काय ? जाकी कच्छे व राठोड माझ्या बापानें शंभर वेळां

४८. 'पाचश्यारपु०' असें मूळांत आहे.
४९. खेत=रण.
५०. बरबाद=नाताहत, उध्वस्त.
५१. दोन्ही प्रतींत असेंच आहे
५२ 'फत्ते' तर नव्हे ?
५३. स्फीति=प्रतिष्ठा, ऐट, वाखाणणी.
५४. 'भासतो' तर नव्हे.

पाय पसरून मारले आहेत. हे तुमचे आमचे पाहिले ऐकिल्यांत [आहेच."] मग चिमणाजी बापूस आज्ञा करून बाळासाहेब व बापूसाहेब यांची चिठी आली ती दाखवा म्हणोन सांगितलें मग ती चिठ्ठी पाहून व डबईचें पत्र महादजी शिंदे यांस आलेंच होतें व यांचे चिठ्ठींतही खऱ्याखोट्याचा हवाला डभईचे पत्रावर होता. पाटील बावा मनचे मनांत समजून सर्द जहाले. सुभेदारांचे बोलण्यावर उत्तर होऊं पावलें नाहीं. पानसुपारी अत्तरगुलाब शिष्टाचार होऊन आपले फौजेंत गेले.

पुढें देशीं टिपूवर फिरंगी आले ते समयीं श्रीमंताकडे टिपूकडून व फिरंगी यांजकडून वकील मदत करण्याविशीं आले. तेव्हां नानाफडणीस यांनीं विचार केला कीं, टिपू आपले ठिकाणीं मुस्तकीम राहिल्यास पुण्याचा दरवाजा आहे. ते पेक्षीं आपण इंग्रजांस नादीं लावून मदत टिपूची करावी. अशी मसलत सिद्ध करून हरीपंत तात्या याजसमागमें पन्नास हजार फौज देऊन रवाना केले. या स्वारीस मोहीमशीर महर्गता अशी झाली कीं, दाणे रुपयाचे पावशेर भाव मात्र. चारा आंब्याची पानें वगैरे वाळलेलीं रुपयाची टोपलेंभर. आणि टिपू फिरंगी मिळून पांच लक्ष जीव. मसलत दिवसेंदिवस वाढत चालली. नानाफडणीस यांनीं हरीपंत तात्यांचे खर्चाची मदत करण्यास कमी केली नाहीं व हरीपंत तात्यांनीं दुतर्फा पैसा उत्पन्न करण्यास कमी केलें नाहीं. परंतु मोहीमशीर फौजेस घरींहून मदत व मागितला पैसा अशा महर्गतेंत कोठून पुरणार ? तेव्हां फौज गळून मसलत जड पडली. हें वृत्त पुण्याहून वकिलांनीं शिंदे यांस लिहिलें. त्याजवरून यांजला आशा उत्पन्न जाली कीं, हिंदुस्थानाचा बंदोबस्त आपले हातींच आहे. परंतु तेथील बंदोबस्त ठेऊन आपण देशीं जावयाचें करून टिपूची मसलत आपले हातें सुदरावी. म्हणजे ब्राम्हण अर्थात् हा ळे जातील. ही उमेद धरून जिऊबादादा व गोपाळराव व डभई यांचा पलटणानशीं हिंदुस्थानचे जिल्ह्यांत सोडून जातीनें पन्नास साठ हजार फौज व दोन अडीच कंपू घेऊन दरकूच देशास चालले.

दरम्यान मेवाडचा मामला येणें होता याजकरितां मासपक्ष गडबड करून रबाबाचे पोटीं खंडणीचा जाब बोलण्यांत आणून वसुलास अंबोजी इंगळे यांस ठेऊन खांसास्वारी झाडून उज्जनीस आली. तेथें मागील फौजेचा जाब व पुढील खर्चाची वगैरे तोड जोड करून हंडया हर्दाचे घाटें उतरतां घाटांत नेमावर पंचमहाल पैकीं सत्वास महालीं बाईसाहेबांनीं गढी मजबूत बांधून वस्ती आबादी चांगली केली होती. जागा सोयकर पाहून गढी खालीं करून होळकराचें ठाणें उठवून बऱ्हाणपूरचा सुमार धरला. त्या काळीं बाईसाहेब

म्हणजे प्रत्यक्ष अहल्या. तिचे मुखावाटें अक्षरें निघालीं कीं, "हा मेला पुन्हां हिंदुस्थान पहात नाहीं." देशीं येण्याचें राजकारण पाटीलबावांचे मनांत भरून कूच जालें.

तेव्हां वकील पुण्यास लिहीतच गेले कीं, टिपूचे मसलतीचा समारोप आपले हातें करावा हा इरादा धरून येत आहेत. तेव्हां नानाफडणीस यांनीं हरीपंत तात्यांस निकड आरंभिली कीं, महादजी शिंदे बऱ्हाणपुरापर्यंत आले नाहींत तों पावेतों टिपूचे मसलतीचा समेट, अंग्रेजांची व त्यांची दुरस्ती करून बमय फौज पुण्याचे मुक्कामीं येऊन दाखल व्हावें तरि तुमचे परिश्रमाचें सार्थक. हें न जाल्यास आजपावेतों गर्भवासी श्रीमंतांपासून सेवासेवन केलें हें गांवखुद होऊन यशाधिकारी आणखीच होईल. यांतील का र जे उगवून लिहिण्यांत येत गेलें त्याजवरून हरीपंत तात्याही कृतकर्मीच, तांव्र व टिपू उभयतांवर भय प्रीति ज्याची त्यापरि घालून, हवा या प्रमाणें, महागाई या प्रकारची, ते पक्षीं सालमजकुरीं तहरह ठरवून तऱ्हे[५५] द्यावी. पुढें वस पडल्यावर पाहिजे तसें करावें हे नेकसल्ला. धसी बळें[५६] गोऊन गुंतून पडणें हे राजधर्मास अप्रशस्त. असाच टिपूसही बुद्धिवाद केला कीं, या गर्दशींत पानावर पान घालून तूर्त सफाई करावी. या भावीं ज्याचें त्यास वेगवेगळालीं बोलणीं करून याप्रमाणें तुमच्यानें होत नसल्यास आमचे घरीं राजकारण उत्पन्न जालें आहे याजकरितां मसलत खर्च लागला हा तुम्हांपासून घेऊन आम्ही निघून जाऊं. यांत उभयतांसही अडचण पडेल. हें उभयतांचे मनीं बिंबून त्यांचा त्यांचा अपसांत किलाँफ[५७] न ठेवितां सफाईचे पोटीं भेटी करून स्वारी खर्च पुण्याहून मदत जाली त्याजसुद्धां दुतर्फा आपला हात उगवून फौजेची समजावीस तेथील तेथें करून, दरकूच महादजी शिंदे बऱ्हाणपुरास दाखल जहाले नाहींत तों साठ हजार फौजेनिशीं हरीपंत तात्या पुण्यास दाखल जहाले.

हें वर्तमान पाटीलबावांस समजल्यावर मनची उमेद मनांत गळून ठोकर फार मोठी खाल्ली. पुढें जाऊन अर्थ नाहीं, मागें काय समजून जावें? मग देशीं येण्यास कारण वजीरातीचा ऑल्लाब[५८] बमय मरातब श्रीमंतास नजर करावा. ही गोष्ट प्रधान करून, ताबडतोब जाण्याचा समारोप बऱ्हाणपूर पावेतों होऊन सोहलतीनें पुण्यास गेले.

इकडे हिंदुस्थानांत गोपाळराव चिटणिवीस मुख्त्यार अलीबहादर संबंधीं व्यवहार होऊन, पुढें सुभेदाराशीं मेळ शिंदे यांनीं राखला. यांतील आदिपश्चात्

---

५५. तऱ्हेदणें=कलावर घेणें ?
५६. धशीगोवणें=संकटांत, पेचांत घालणें.
५७. किलाफ=वांकडेपणा.
५८. आब्लाब ?

पहाणें याची माहिती जिऊबादादास, त्याजकडे ताबेदारी, गोपाळराव चिट-णवीस यांचें अल्पवय, दुरादेशी[५९] पहावयाचा तोटा. त्यांत धन्याचे प्रतापें करून एक दोन कामें बनून आलीं. यावर तरवारीचे अदमासाचा स्फुंद[६०] पाटीलबावा असतां सुभेदारांचे मनोधारण राखणें हा क्रम न धरितां लहान मोठ्या गोष्टी बेशिस्त घडून आल्या. तेव्हां सुभेदारांनीं विचार करून येथें राहून आपसांत कंबेशी[६१] उत्पन्न होईल, म्हणोन चार दिवस जयपूरचे राज्यांत काढावे, खंडणीही घ्यावयाची आहे, सबब कूच करून जयपूर प्रांतीं आले. कंबेशी न यावी याजकरितां सुभेदारांनीं टाळा[६२] दिला. किल्ले कामा प्रांत ब्रीज येथें अंमल शिंद्याचे, परंतु खुशाल कुवर त्या जिल्ह्यांतील राहणार. त्याजकडे पागा हजार बाराशें घोड्यांची. तो कामास राहिला होता. गोपाळराव चिटणीसांचे मनांत कांहीं ही करून होळकरांशीं कळ वाढवून फाट पाडावा असें होतें. सुभेदार जयपूरचे जिल्ह्यांत [होते.] हा[६३] तेथें राहिला होता त्यास हुसकून द्यावें म्हणोन लखबा दादा थोरले यांजबराबर पांच हजार फौज देऊन रवाना केलें. हे कामा मुक्कामीं आल्यावर त्यांनीं यांसि जाब लाविला कीं, तुम्हीं येथून उठोन जावें, येथें राहण्याचें काम काय ? यांनीं उत्तर केलें कीं, आमचे खटल्याचा एक गवत वेगळें करून कांहीं उपद्रव असल्यास शोध घ्यावा, त्यास हरतऱ्हेनें बिघाड करावयाचा. तेव्हां मोर्चे लाविले. तोफ सुरू जहाली. तिसरे दिवशीं पांच लोकांनिशीं बाहेर निघून मोर्चे तुडवून तोफा ओढून आणाव्या तों पुन्हा द्याव्या लागतील यास्तव ठिकाणीच छकड्याखालीं टाकून आले, अशी सत्तावीस रोज लढाई झाली, तीन वेळां मोर्चे कापले. शिपाई जवामर्द खुशाल कुवर एकच होता, परंतु होळकराच्या घरचीं माणसें. कोण्या नांवांची बायको घरांत घातली होती, तिचा भाऊ याचा प्राण घ्यावयाकरितां हिंडतच होता. ते दिवशीं दोन प्रहराची वेळ, हुक्का ओढीत बसला होता. त्यानें संधी पाहून जवळ कोणी माणूस नाहीं, बंदुक धरलीच होती, गोळी छातींत मारून प्राण घेतला. तेव्हां ह्य पा र मेला, आंतून मजबूत परंतु धणी नाहीं. यामुळें सर्वांनी विचार करून हजार बाराशें सरंजाम, दीडिशें उंट जंबुऱ्याचें सरंजाम तयार करून बाहेर निघून सुभेदारांकडे जयपूरचे मुलकांत आले, याजवर जयपूरचे खंडणीचा जाब ठराऊन राजांच्या भेटी ज़ाल्या, परस्परें मेजवान्या शिष्टाचार व्हावयाचे ते होऊन ऐवज भाई बेटयांवर वराता दिल्ह्या, त्यांत तीन लाख रुपयेची वरात प्रतापसिंग मा चा हे डी वाल्यावर होती. तो ऐवज सुभेदारांनीं बापूजी होळकराचे खर्चास दिल्हा. बापूसाहेब सरंजामानशीं वसुलास गेले.

---

५९. दुरादेशी=दूरदृष्टीनें.
६०. स्फुंद=गर्व.
६१. कंबेशी=कमज्यास्ती, कलह.
६२. टाळा दिला=बाजू दिली.
६३. हा=कुंवर खुशाल.

जैपूरवाले दु ती प र गोपाळराव भाऊ व जिवबादादा यांच्या गोटींत शिरून हिमायत केली. त्यांचा प्रेष बापूसाहेबांकडे आला कीं, माचा हेडीवाल्याकडे आमचे दहा लक्ष रुपये घेणें. आमचा ऐवज वसूल होय तों पावेतों तुम्ही तगादा करूं नये, येणार नाहीं. असें पत्र पाठवून मागाहून कूच करून मुकाबल्यास आले. तेव्हां यांनींही सुभेदारांकडे पत्रें पाठविलीं कीं, येथें असा प्रसंग प्राप्त जाला आहे. आज्ञा येईल तसें करूं. तेच दिवशीं होळकराकडील पेंढारी यांणीं शिंद्याकडील फौजेचा तीनशें उंट व कांहीं घोडे बैल व बंदीशाळा हीं लुटून आणलीं. ही अनाहूत[६४] फिसाद होऊन त्यांनीं चालून घेतलें. यांनींही बुणगे छाटून पुढें रवाना केले. सडा घोडा राऊत मुकाबला सांभाळीत सांभाळीत जयपूरचे मुलकांत आले. सुभेदाराचा मुक्काम बनारसचे कांठीं होता.

एक दिवशीं जयपूरवाल्याचे व शिंद्यांचे फौजवाल्याचे अंत्र एक [असतां] इकडे दौलतराम हळदे जयपूरचे कारभारी यांजला आणून सुभेदारांनीं ताव दिल्हा कीं, ऐवजास इल्लाबिल्ली[६५] दाखऊन आमचे आपसांत कलह उत्पन्न केला. त्यानें उत्तर केलें कीं, "तुमचे हत्तीची[६६] लढाई तुमचे तुम्ही जाण. आम्ही पैसा कबूल केला तो देऊं- आम्ही त्यांचेही देवाळ[६७] व आपलेही देवाळ जबरदस्त असेल तो घेईल." असें बोलणें होतांच त्यासमयीं गोपाळराव व जिऊबादादा यांचा छापा बापू होळकरास सोडून सुभेदारावर आला. पाराशर दादाजी जुवामर्द सर्वा गोष्टींस बहादर परंतु स्वभाव तर्पीक[६८]. सुभेदारांचा हात धरून वोढून "कसचें कपाळाचें बोलणें बोलतां ? हरीप[६९] उरावर आला." सुभेदारांस घोड्यावर बसवून, दोन हजार स्वार हुजुरातीचे बराबर देऊन पुढें काढून दिल्हे. मागें शिलेदार कांहीं हुजरात घेऊन जातीनें मुकाबल्यास राहिले. बाजार वगैरे क दु प सुभेदाराचे मागें रवाना केला. तों शिंद्याकडील फौज नदी उतरून आली. त्या ठिकाणीं दोन घटका हुरमठ[७०] फार मोठी जाली. माणीकचंद हजारी व हिरोजी वाघमारे असे पांच पन्नास नांवाचीं माणसें कामास आलीं. दिनकरराव पागनीस यांजला भाल्याची जखम लागली. तेव्हां सांभाळून पाठीवर घ्यावी. [पण] निशाणाचा हत्ती भवानी शंकर मागें फिरेना. तेव्हां निशाण उतरून घेतल्यावर मागें फिरला. प्रसंगीं माणसें कामास आलीं. इतक्या अवसरांत सुभेदारांचा यांचा चौ पांचा कोसांचा छाटा पडला. तों इतक्यांत बापू

६४. अनाहूत=न बोलावलेली, आगंतुक.
६५. इल्ला बिल्ला दाखविणें=रिकामा हात दाखविणें, कांहीं न देणें, फसविणें.
६६. 'हातींची' असेंही होईल.
६७. देवाळ=देणेंकरी.
६८. तर्पीक=रागीट, माथेफिरेल.
६९. हरीप=शत्रु.
७०. हुरमठ=मारामारी (?)

होळकरही येऊन सामील जहाले. तो सरंजाम आलियावर मुस्तकीम[७१] होऊन मुकाबल्यास[७२] सडे उभे राहून मागें ढाला[७३] उभ्या केल्या. त्यांनींही यांची बळकटी पाहून तीन कोसांचे छाटानें मुक्काम केला. सुभेदार बावीस कोस मौजे बाघी तालुके ब्राम्हणगांव हडोतीचा अम्मल जहागीर होळकराची, गढी मजबूत, पाणी चाऱ्याची सोय, असें पाहून मुक्काम करून, महेश्वरीं बाई साहेबांस पत्रें रवाना केलीं कीं, " येथें प्रसंग असा गुदरला. इतःपर खर्चाची व फौजेची मदत जाली पाहिजे. " वर्तमान मातोश्री साहेबांस समजून अंगुष्टाची आग मस्तकास गेली. तुकोजी होळकर मारला गेला असतां चिंता नव्हती, परंतु म्हातारपणीं चाकराचे हातून बदनक्षीची गोष्ट. असो. " जीवन्नरोभद्रशतानि पश्येत् " ऐसा धैर्याचा विचार करून पांच लक्ष रुपयेच्या हुंड्या सुभेदाराकडे पाठवून पत्र लिहिलें त्यांतील आशय कीं, " हिंमत न सोडतां हरामखोरांचें पारपत्य करावें. खर्चाचा व फौजेचा श्वेत बांधितें. म्हातारपणीं जरब खाल्ली असल्यास लिहून पाठवावें. मी डेरे दाखल होतें. " अशा रवानग्या तिकडे दोन चार लगत करून, देशीं दहा कारकून नालबंदी बाबद ऐवज बराबर देऊन खानदेशांत व स्वदेशीं पाठऊन शिलेदार आणिले. एक्या माहिन्यांत दहा हजार हजेरी होऊन चिम-णाजी फडणीस याजबराबर रवाना केले. दुसरे महिन्यांत आठ हजार स्वारांची हजेरी जाली. काशीराव होळकर जयपूर प्रांतीं देवाशाचे मुक्कामींहून लग्नाकरितां महेश्वरीं आले होते त्यांचे बराबर रवाना केली. अशा फौजेच्या [७४]चुंगी पांचशें हजार, पंधराशें, दोन हजार जशी हजेरी होत गेली तशी पाठवीत गेले. या शिवाय सुभेदारांनीं गोसावी बैरागी चाळीस हजार ठेविले. चाळीस हजार स्वारांचा भरणा जदीद[७५] कदीम जहाला. या शिवाय पायदळ. रोज लढाई चालली. एक दिवशीं त्यांनीं कंपू पुढें घालून मागें फौजेच्या मुकाबल्यास आले. तोफांच्या माऱ्याखालीं यांचा टिकाव न होतां पाय उठले. सांभाळून मुकाबला सोडविला. पुढें विचार करून सुभेदार व बुणगे कोटयास पोंचून नगारा, घोडा, राऊत बापू होळकर व पाराजीपंत राहिले. मग मुकाबला न पडतां पलटणास घेरांघेरी केली. पलटण सोडून स्वार सरंजाम मुकाबल्यास आल्यास उचलून घ्यावे. याप्रमाणें कजाखी[७६] तीन महिनें केली. तीन महिन्यांत त्यांचे लष्करांत रुपये शेर अन्न व रुपयाच्या पांच पेंढ्या चाऱ्याच्या जाल्या.

---

७१. मुस्तकीम=ठाम, स्थिर.

७२. मुकाबल्यास=गांठ घालण्यास, लढण्यास.

७३. ढाला=निशाणें.

७४. चुंग=टोळी.

७५. जदीद=नवीन. कदीम=जुनें.

७६. कजाखी=भांडाभांडी, मारामारी.

ते कौंयर झाले. मग त्यांजकडील पेगाम आला कीं, जाली गोष्ट ही भवि-ष्यावर टाकून आपण धणी, मागें आम्ही सेवक, पूर्वीपासून मुलकाच्या वगैरे वाटण्याचे शिरस्ते, त्याप्रमाणें अंतरवेद वगैरे मुलकाची वांटणी घेऊन आम्ही तांबदार सुभेदारांनीं एखादी मोहीम करावी. आम्ही चाकरीस हजर. याप्रमाणें पेगाम आल्यावर सुभेदारांस लिहून परवानगी आणली. त्याजवरून पाराजी-पंत बाबा व बापू होळकर व गोपाळरावजी व जिवबादादा यांच्या भेटी होऊन यादी बुदी ठरून यांचा बेलभंडार त्यांची उदी [?] परस्परें सलामाई जाली.

तों महेश्वरीं मल्हारराव होळकर सवाई यांनीं महेश्वरीहून बाहेर पडून बंड केलें. खानदेश स्वदेश मोंगलाचा मुलूख लुटून दहा हजार फौज जमली होती. तें बंड श्रीमंतांनीं फौजा पाठऊन बुद्धीबळाचे खेळासारखें घेरीत घेरीत बाफगांवचे किल्यांत आणला. तेथें हस्तगत करून पुण्यास नेऊन महेश्वरीं बाईसाहेबांपाशीं पावते केले. त्याची उमेद कंपूस एक दिवसांत मारून बराबर करीन, हें बोलणें. देशीं बंडांत मोंगलाशीं व श्रीमंतांशीं पन्नास पन्नास स्वारांनशीं कुदून पडून फौज हात बेहत्तर केल्या. त्या भरंवशियावर हें बोलणें गोडसें वाटून जोत्याजी घोरपडे वगैरे नांवाचीं माणसें दहा हजार फौज बराबर देऊन रवाना केले. ते येऊन पोंहचले. मातोश्रीचा लेख गेलाच होता कीं, समेट जहाला हा सर्वोपरी चांगला. परंतु जाल्या गोष्टीची उजळणी न जाली हें अंतःकरणीं खिंटकणी राहिली. या नंतर मल्हारराव होळकर दहा हजार फौजेनशीं येऊन पोंहचले. याचे शूरत्वाचे वोहोम्यावर व मुख्य भावीं होणारान्मुख बुद्धि उत्पन्न होऊन ठरला प्रकार बेलभंडार सुद्धां त्या गोष्टीस फेरपगडी बांधून बदलून गोष्ट सांगितली. यांत पाराजीपंत बापू होळकर यांनीं तीन महिने श्रम करून वचनांत आल्या गोष्टी रहीत होऊन पूर्व दिवस प्राप्त जाला. यांत उभयतां उदास जाले. पुन्हां घेराघेरी चालली. सुभेदारांनीं मथुरेचे मुक्कामीं जुंजरनेक फरांशिस चाकर ठेऊन कंपू तयार करण्याविशीं आज्ञा केली होती. त्याचीं पांच पलटणें तयार जालीं होतीं. लढाईचा मुकाबला ठरला. त्यांचा कंपू यांचीं पलटणें; त्यांचीं साठ तोफा व यांच्या पांच तोफा. लढाई सुरू जाली. यांच्या पांचा पांचा पलटणांची बरोबरी गोसांवी चाळीस हजार त्यांत बाणाच्या कैच्या. सूर्योदयापासून [तों] चौदा घटका तोफांची लढाई जाली. त्यांत त्यांच्या चौदा तोफा गैर उपयोगी

---

७७. कायर, कायल=घाबरे.

७८. पेगाम=बोलण्याचा प्रयत्न, बोलणें.

७९. उजळणी न झाली=सूड घेतला नाहीं फेड झाली नाहीं.

८०. खटकणी, खटका=किंतु, हुरहुर टोंचणी.

करून छकड्या खालीं पडल्या. डबई झाडावर चढून दुरभीण लावून पहात होता. त्या खांदीस गोळा मारून खालीं पाडला. चौदा घटकेंत पांचा तोफांनीं सत्तावीस हजार गोळे मारले. दोन प्रहरचा समय. पाणी पाणी मनुष्य करूं लागले. त्यांचे कंपूत उंटाच्या पखाला भरून येऊं लागल्या. इकडे पाण्याचा तोटा. येणें करून गोसावी व बैरागी यांचे पाय उठले. पलटणांत सरंजामाची कमती पडली म्हणून, व (एक पाठ असा आहे कीं,) बापू होळकर यांनीं जुंजरनेक शेल्यानें खुणाऊन काहडले. एवं पलटणें बैरागी निघाले. स्वारांचेही पाय उठले. लाखेरीचे बारीतून निघतां त्या तलावाचे कांठीं मल्हारराव होळकर फा र ब स होऊन पाण्यांत पडले आहेत. ज्याचे भरंवशियावर फेरपगडी, त्याची ही दशा ! ! मग त्यांजला उचलून हत्तीवर बसवून तेथून काहडले. तों मागाहून शिंद्यांकडील पेंढारियानें लगट करून खराबा बहुतच केला. भिकाजी होळकर सुभेदाराशीं येत तों पर्यंत तीन घोडे ठार जाले. वाटेंत पाणी नाहीं. पाराजीपंत बाबा सुभेदारांपाशीं आले. घोड्यावरून उतरून तळतळून सुभेदारांपुढे हात करून " जाल्या गोष्टीस फेरपगडी बांधल्याचें फळ पावलां. आतां उठा. माझा मार्तंड मल्हारी आला. तो समयास फ र ब स होऊन तलावांत पडला होता. त्यास सांभाळून आणणें कठीण पडलें. खंडोबा खंडोबाचे जागां राहिला. म्हातारपणीं अपेशाचे ठिकरें घेतलें. " मग सुभेदारास उठवून हत्तीवर बसवून काहडलें. पळती फौज पाणी पंधरा वीस कोस नाबूद[८१], त्यांत पेंढाऱ्यांची अडचण. सुलतानपुरापासून तीन कोस गांव तेथें तलाव होता. त्या तलावाचें पाणी आटून कर्दम शेष राहिला. तो मागाहून आले त्यांनीं वस्त्रें घालून पिळून प्याले. ही दशा जाली. शेंकडो घोडे व शेंकडो माणूस पाण्यावांचून गांवखुद [?] जहाली. या तऱ्हेनें मुकुंदराव उतरून दरकूच इंदुरास आले. गोपाळराव चिटणीस यांचे मनांत धर्म होता कीं, सुभेदारास जिवंत धरून पाटीलबावापाशीं न्यावें. आणि तो करताही. परंतु जिवबादादा जुना माणूस दुरांदेशीचा[८२], त्यानें बनासचे छाप्यांत व लाखेरीचे लढाईंत टाळा दिल्हा. लाखेरीची हार जाल्यावर त्यानें गोपाळराव व कंपू यांजला लाखेरीची बारी उतरूं न देतां आपण जातीनें मुकुंदराव हे रामपुर प्रगण्यांत येऊन मेवाडकडे निघून गेले. हिकडे पिच्छा केलाच नाहीं. यामुळें इमान ठिकाणीं राहून भावी प्रारब्धानुसार होणें तितकें जालें. हें वर्तमान महादजी शिंदे यांजला पुणें मुक्कामीं समजल्यावर आबा चिटणीस यांनीं तोफा सोडण्याविशीं परवानगी तीन वेळां विनंती केली, परंतु पाटीलबावा बोललेच नाहींत. तिसरे वेळेस झडझडून उत्तर केलें कीं,

---

८१. नाबूद=नष्ट, नाहींसें. | ८२. दुरांदेशीचा=दूरदृष्टीचा, पोक्त बुद्धीचा.

" आपसांत कळकट करून जन्माचे भाऊपणियांत पाणी घातलें. तोफा सोडण्याविशीं मजला वाटत नाहीं. इतक्यावर सुभेदारांची माझी भेट होत नाहीं. " डोळ्यांस पाणी आणलें. गोपाळराव यास कैद करून भेलशास ठेविलें. जिऊबादादा यांस बोलावून आणून हुजूर घेतलें. सुभ्याचें काम जगंनाथराम व लक्ष्मण अनंत यांजकडे सांगितलें. त्याच वर्षांत महादजी बावांचा काळ जहाला. पाटील बावा जिवंत असतां सरदारीचीं वस्त्रें दौलतराव शिंदे यांस द्यावीं असें मनांत होतें. तोच मजकूर कारभारी यांनीं श्रीमंतांचे कानावर घालून विनंती केली. त्याजवरून श्रीमंत कृपावंत होऊन पाटीलबावांचे मनोदयानुरूप वस्त्रें सरदारीचीं दौलतराव शिंदे यांस दिलीं.

पुढें मोंगल चढाई करून आले. त्याचे मुकाबल्यास श्रीमंत जातीनें जावें हा इरादा धरून बाहेर निघाले. होळकरांस पत्रें आलीं कीं, तुम्ही सरंजाम सुद्धां येऊन सामल व्हावें. म्हणून येथें फौज मनस्वी, हिशेबाचा राडा पडला होता, [तो] राडा निपटूनै[८३] सुभेदार महेश्वरीं आले. पुढें श्रीमंतांचे आज्ञेप्रमाणें हजर होण्याचा विचार तावत्कालपर्यंत दिवाणागिरीचें मोहोगम होतें. पाराजीपंत, खंडोपंत काम करीतच होते असें नाहीं म्हणावयास पाराजीपंतबाबीं. परंतु मातुश्री बाई साहेबांचा व सुभेदारांपासून शिलशिला लोभाचा व ऋणानुबंधही रावजी महादेव पारनेरकर फडणीस यांचे घरावर. यांतील वास्तविक अर्थ व निदर्शनें बाईसाहेब कारभारांत अव्वल अखेर माहीतगारी त्यांची व सुभेदारही तोंडा पुढेंच होते. त्यांजलाही ठाऊक. त्या ओघावर सुभेदार मातुश्री एखादें बारीक मोठें विचारणें तें खंडोपंतास विचारीत असावें, त्या धोरणावर ओघ चालावा, असा क्रम होता. त्या प्रसंगीं खंडोपंत यांनीं विचार केला कीं, श्रीमंतांचे हुजूर जाणें. समय समर्पक द्रव्याचा, राजकारणाचा, लढाईचा प्रसंग तेव्हां मुकत्यार कोणी असावा म्हणजे धण्यास पुसावयास व आपल्यासारखे गोरगरीबाचे बचावास नीट. यास्तव नारो गणेश बहुतां दिवसांचे पदरचे. भाविष्यानुरूप धण्याचे लक्षांत न जपतां कंबेशी आली न आली त्याचें फळ पावून प्राणास मुकले, ते पक्षीं त्यांचेच मुलास वस्त्रें देऊन बाळाजी लक्ष्मण व त्यांचे मुतालक श्रीपतरावभैराळ रांजणगांवकर यांनीं उभयतांनीं कारभार करावा ही सल्ला खावंदास देऊन नमूद सिद्ध केला.[८४] संवत १८५१ चे सालीं वस्त्रें दिल्हीं. रामराव आबाजी पळशीकर याजलाही म्हाळसाकांताचीं वस्त्रें जालीं.

याप्रमाणें बंदोबस्त होऊन पुण्यास यावयाकरितां सुभेदार नर्मदा उतरले. पुणें मुक्कामीं दाखल जहाले. श्रीमंत भोंसले, शिंदे, होळकर व किरकोळ

---

८३. मूळांत ' निमटून ' असें दिसतें. | ८४. ह्या वाक्याचा बोध नीट होत नाहीं.

सरदार मानकरी मिळोन असंख्य सैन्य जालें. दहा कोसांत तळ रहात होता. तसाच मोंगल हीं असंख्य सैन्य मिळवून तीन वर्षांचा सरंजाम भार बरदारी करून आले होते. त्यांत श्रीमंतांचे प्रतापें करून एक्याच लढाईंत मसलत सिद्ध जाली. लौकिक शिंद्यांकडील तोफखाना व भोंसल्याकडील बाण यांचा फार जाला. परंतु तरवारीशीं गांठ परशुरामभाऊ पटवर्धन मिरजकर व होळकराशींच पडली. यांतील दर्यात्पीनें ज्या प्रसंगीं हिंडण्यांत वागण्यांत त्यास आहे. नानासाहेब यांस पूर्ते उमजलें होतें.

हा अध्याय संपल्यावर श्रावण वद्यांत चतुर्दशीस मातोश्री बाई साहेबांचा काळ जाहला. त्या समयीं सुभेदाराचे कनिष्ठ बंधु संताजी होळकर किल्ले सेंदव्याचे जिम्मेस होते, ते समयास येऊन हजर जाले. उत्तर कार्य त्यांनीं केलें. प्राणोत्क्रमण बहुत सावधानीनें जालें. श्रावण मासचा महिमा. बारा हजार तेरा हजार पात्र जेवण्याचें त्याचा संकल्प सोडून, आसन्नकाळीं मोक्ष धेनु उत्क्रांत धेनु धर्माची प्रवृत्ति होऊन, नामस्मरणाचे घोषांत देहावसान जालें. त्याच समयीं प्रातःकाळीं दर्शनी गाय होती तिनें हामडोन प्राण सोडला. बाईसाहेब होळकरांचे घरांत आल्यापासून समजूं लागल्यावर खंडेराव होळकर यांचे ज हा ला सरदारी च ल ण त्यांत घु टी प्राधान्य. खर्च वगैरे अव्यवस्थित. आचारही सदहू अन्वयें. या मुळें वृत्तीस उदास राहून सासू सासऱ्यांचे सेवनीं तत्पर असून अंबादास पुराणीक याजपासून परत्र साधनाची कांहीं व्यवस्था ग्रहण करून सासुरवाशी सबब चोरून जपून युक्तीनें त्या वस्तुचें दास्य करीत राहिल्या. महिन्यांतून दोनवेळ तीनवेळ खंडेरावमहाराजां कडील बलावण्याचा प्रसंग येईल ते दिवशीं खाशांनीं सर्व गोष्टीं व्रतस्थ रहावें. थाळाही दुवक्तीं हिकडून जावा. प्रहररात्र जाहल्यानंतर बाईसाहेबांनीं डेऱ्यांत जाऊन सहा घटका रात्र रहातांना निघून [परत] यावें, अशी रूढ. यांत ईश्वरी कृपेंकरून एक पुत्र व एक कन्या मालराव बाबा व मुक्ताबाई जालीं. थोरले सुभेदार यांचा पूर्ण लोभ. कशीही तबियत बेज्याद असल्यास बाईसाहेबांचा निरोप गेला असतां त्या प्रमाणें व्हावयाचें. दौलतींत उत्पन्नाविशीं सुभेदाराचें प्रारब्ध व पराक्रम; परंतु व्यवस्था करणें, नफानुकसानी पहाणें हें कारभारी यानें बाईसाहेबांचे आज्ञेनें करीत असावें. असाच ओघ. याचप्रमाणें गौतमाबाई साहेबांचाही लोभकरणें. बाईसाहेबांचे करण्याची रीत प्रखर. धनीपणाचें वारें कांहीं एक न ठेवितां कोणतेंही करणें तें करावें. दुसरें, खाविंद[८५] या प्रकारचे, परंतु स्नान संध्यादि आचाराविषयीं सबाह्य एकरूप. येणेंकरून दिवसोंदिवस जास्ती

८५. खावंद=पति.

वाढून खंडेराव महाराज कुंभेरीवर कामास आले, तेसमयीं सहगमनाचा निर्धार, परंतु सुभेदारांनीं बहुतच ग्लानी केली. दौलतीचे सांभाळण्याविषयीं खंडू हें नांव तुजला ठेऊन मी उत्पन्नाची काळजी करून होतों. हें माझें सौभाग्य कायम ठेवणें असल्यास विचार करावा. तेव्हां बाईसाहेबांनीं सुरत सांभाळल्यावर इष्ट आराध्य सुभेदारच असें मानून काळ काहाडला. तेव्हां संकोच प्राप्त होऊन मनेच्छा रहित केली. सुभेदारांची सर्वोपरी शकली त्यांत दबाऊन आदिपश्चात् विचाराच्या गोष्टी बोलणें असें पुण्य व भीड अहिल्या खेरीज दुसरे कोणाची नव्हती. अशा वर्तणुकीनें ईश्वरें पुत्ररत्न नेऊन दौलत आपले हातें दुसऱ्याचे घरांत घालून स्वच्छ रेवातीरीं वास करून स्नान-संध्या-दान-धर्म यांतच निमग्न राहून दौलतीचें धोरण दक्षण उत्तर महालची वहिवाट लावणी-उगवणी दाम-दस्त बाईसाहेबांपाशीं. दरम्यान सुभेदाराची बैठक वाफगांवीं पडून आठ चार चा[?] प्रसंग प्राप्त जाल्यावर खानदेश गंगातीर महालची चुकोती[८६] वाफगांवीं करीत जावी, म्हणून सांगून पाठविलें. जातीनें महालची वहिवाट केली. धर्माचा लौकिक परंतु पंधरालक्षांची गांवखेडीं चालले होते तेव्हां वाड्यांत पाहिजेल तें केलें. परंतु महालचे रुपये पैकीं धर्माकडे एक कवडी न खर्चतां. तिसरे वर्षीं चवथे वर्षीं हिशेब मामलेदारापेक्षां जुजरशीनें वाफगांवीं पाठऊन द्यावे. त्यांत लाख दोन लाख आपले फाजील व घरचे बंदोबस्त. याप्रमाणें राजकारण संबंधी दादासाहेब आनंदीबाईसह लहान मोठा सरदार विठ्ठल शिवदेव, राजेबहादर आदिकरून कोणी विरामास आले नाहींत असे राहिले नाहींत. त्याचे मनोदयानरूप हातीं कर्तव्यतेविशीं नानाफडणीस यांस लिहून पुसून ऐक्य करून रवाना केले. श्रीमंतांचे दौलतीचे बारीक मोठे विचार आपले हातें ठेऊन वैराग्याचा प्रकार करून स्नान-संध्या, दान-धर्मादि वार्ता का पे ट चे म्हातारीस देखील ठाऊक. दोन हजार तेलंग द्राविडांचीं कुटुंबे अक्षयी राहून वंशावळीचे विस्तार होऊन सोयरिका येथेंच जाल्या. हिंडणार वागणार मनुष्यास यांतील दर्जे माहीत असावा या जोगेच.

असो. बाईसाहेबांचा काळ जहाल्यानंतर काशीराव होळकर महेश्वरचे बंदोबस्तास रवाना केले. महेश्वरीं आल्यावर जखीऱ्याची व जामदारखान्याची वगैरे मोजदाद करून यादी सुभेदारांकडे रवाना केल्या. पुढें आश्विन शुद्ध १४ स श्रीमंत सवाई माधवराव साहेबांचें देहावसान जालें. पुढें सुभेदारांची प्रकृत परतंत्र होत चालली. समक्ष कारभारी बाळाजी लक्ष्मण व श्रीपतराव भैराळ व बळवंतराव वांकडे. परंतु अंतःकरणीचा विचार शरीराचें अवसान पाहून खंडो महादेव व पाराशर दादाजी यांस सल्ला विचारली कीं, " सांप्रत काळीं शरीराची दशा

---

८६. चुकोती=फेड, व्यवस्था.

या प्रकारची. घटकेचें शाश्वत नाहीं. दौलत अव्यवस्थित या प्रकारची. तेव्हां दौलतीचें ओझें कोणाचे माथां द्यावें ? दोन पोरें दोन प्रकारचीं. " तेव्हां उभयतांनीं यथाबुद्धि सुचेल ती विनंती करून बोलले कीं, " दौलतीचें थामडें कायम ठेऊन, चार जुने माणसें वडिलांचे व आपले हातचीं जनलाज मनलाज धरून काशीराव होळकर वागवील. वरकड मजकूर जाल्यावर जुने माणसांस देशांतरास जावें लागेल. आयुष्याचें पहाणें आपणही पहावें. ध्यानास यावया जोगें [आहे.] केवळ आमचे सांगितल्यावर राहूं नये. " तेव्हां सुभेदार यांचे गळीं उतरून आनंदराव माधव नि॥ बुळे याजला तेच समयीं बोलावून चार गोष्टी दौलत प्रकरणीं उपदेशप्रद ठरण्यांत आल्या. गोष्टी बाबत सांगावयाच्या त्या सांगून सत्वर येण्याची ताकीद करून मशारनिल्हेची रवानगी दुसरे दिवशीं काशीराव होळकर यांजकडे केली. मशारनिल्हे महेश्वरीं दाखल होऊन अज्ञापित विषय तेच निवेदन करून चाल चालवयाचा विचार तों काशीराव होळकर यांजला पुत्र जहाला. तेव्हां चार पांच महिने राहण्याचा विचार होऊन पुत्रोत्साह बाईसाहेबांचे कृतीप्रमाणें जाला. पुणें मुक्कामीं सुभेदार यांणींहि तसेंच केलें. जोशी व शास्त्री व व्यापाराचीं माणसें यांजला गांव इनाम पालख्या सुभेदारांनींहि वाटल्या. आनंदराव माधव यांची रवानगी आठां चौं दिवसांत सुभेदारांकडे केली कीं, चौं पांचा महिन्यांनीं वडिलांचे पायांपाशीं येऊन दाखल होतों. त्याजवर महेश्वरीं महालचे हिशेब व हुजुरांत पागानिहाय हजेऱ्या, गणत्या, दादी, फिर्यादी, जुंजर नेकाची समजूत इत्यादि कामें होण्यास दोन दिवस आरतेपरते लागल्यामुळें सुभेदारांची शरीरप्रकृति दिवसेंदिवस गळित [म्हणून] पुन्हा आनंदराव माधव व सुकजी बारोसे व सोमाजी लांबहाते, म्हाळोजी बारगळ इतक्यांची रवानगी होऊन स्वच्छ ताकीद तेथील कामें तशींच ठेऊन चिरंजिवास उचलून घेऊन येणें. ते येऊन पोंचल्यावर आणखी मास पक्ष लागून मुखत्यार महेश्वरीं रामराव आबाजी पळशीकर व आबाजी रणछोड पागनीस राहुरीकर व भारमल होळकर यांजकडे मुखत्यारी ठेऊन वरकड दरखदार मंडळीचे कारकून आपलाले कामावर होते. हुजुरींहून मंडळी आली ती बाळासाहेबांस घेऊन दरकूच आले. मनमाडचे मुक्कामीं आलियावर डेरे उभे होत आहेत तों सुभेदारांची प्रकृत केवळ अवसानकाळास प्राप्त होऊन पत्रें आलीं कीं, जेवीत असल्यास पाणी येथें येऊन प्यावें अशीं पत्रें आलीं. तेव्हां पांच चार हजार स्वार काशीराव होळकर यांजबराबर हुजुरात व इतलाखी सरंजामी होते, त्यांतून चौदाशें स्वार निवड करून ते वेळेस निघून सोळावे प्रहरास पुणें मुक्कामीं [येऊन] दाखल जहाले. चौदाशें स्वारांत बारा स्वार टरले. त्यांत चौघे ब्राह्मण, आठ स्वार. खिजमतगार देखील एक नाहीं. प्रातःकाळीं

जातांच सुभेदारांची भेट होतांच मल्हारजी होळकर ही सामोरे गेले होते ते बराबरच होते. बापू होळकर व भिकाजी होळकर जवळ होतेच. येशवंतराव होळकर यांनीं अवसानकाळीं सुभेदारांची सेवा फार केली, तेही सन्निध होते. सुभेदारांनीं अगोदरचा बेत होता त्याप्रमाणें वस्त्रांची तयारी करून ठेविलीच होती. दिवाण फडणीस वगैरे दरखदार सर्वां देखतां काशीराव होळकर यांस वस्त्रें दिलीं. सुभेदार यांस नमस्कार करून मार्तंडाकडे चालले. ते समयीं मल्हारराव होळकर यांनीं हात जोडून सुभेदारांस विनंती केली, "मजला आज्ञा काय आहे?" उत्तर केलें कीं, "काशीराव यास माझे ठिकाणीं मोजून चाकरीकर. तो तुजला आज्ञा करील." हुकुम म्हणोन कुँरणिसा करून काशीराव होळकर यांचे मार्गे आले. उभयतांनीं मार्तंडास भंडार बरोबर वाहून गादीकडे आले. काशीराव गादीस कुरणिसा करून गादीवर बसले. बंधु वगैरे मंडळी दरखदार बराबरच होते. काशीराव गादीवर बसल्यावर मल्हारराव होळकर यांनीं काशीराव यांस कुरणीस करून चालले. बहुतांनीं आग्रह केला कीं, या समयास जावें हें नीट नाहीं. परंतु कोणाचें न ऐकितां आपले गोटांत जाऊन नवबद दिली. कूच करून फिरंग्याबेटाचे व मुळामुठा नदीचे दरम्यान मैदान होतें तेथें मुक्काम केला.

काशीराव ऊर्फ बाळासाहेब होळकर.

पुढें भाद्रपद शुद्ध ८ संवत १८५३ ते दिवशीं सुभेदारांचे देहावसान झालें. क्रिया त्यांनीं वेगळी केली. सपिंडयाही दोन झाल्या. सवाई मल्हार यांनीं खानदेशांत महालानिहाय फौजा पाठऊन दंगा पु र क स करून महालचा खराबा जाला. आबाजी लक्ष्मण व धोंडो माणकेश्वर व सदाशिव भवानी यांनीं नंदुरबार, सुलतानपूर, आंबेड वगैरे जागा धुळधुमासा करून दिला. त्या काळीं शिंद्याचा मोठा जळजळाट. तेव्हां महालचा पैसा येऊन पुरीं पडावा असा अर्थ राहिला नाहीं. दौलतींत काशिराव होळकर यांजला खर्चाची अडचण फार पडली येणेंकरून पागा, पीलखाना, दाम-दस्त बारबाद जहाले. मास पक्षात शिंद्याकडे, श्रीमंतांकडे जाणेंयेणें जाल्यास सरंजाम बाहेरून आणावा. येथवर वारद जाले. मग काशीराव होळकर यांणीं मसलत केली त्यांत रघुपंत खंडेराव व बापू होळकर व चिमाजी बुळे यांणीं कौंसल करून शिंदे यांस

८७. कुरणीस=सलाम.
८८. फीलखाना=गजशाळा.
८९. बारबाद=नष्ट, उध्वस्त.

पांच लक्ष रुपये देऊं, मल्हारराव हस्तगत करून आमचे स्वाधीन करावा, असा बेत ठराऊन, बोलणीं लिहिणीं पुसणीं जहालीं. काशीराव होळकर यांचे अंतःकरणापासून मारावें असें नाहीं. परंतु भो पे स ब ळ [?] रघुपत खंडेराव यांणीं व बुळे, बापू होळकर यांनीं काशीराया वेगळे बोलणें केलें कीं, हस्तगत न होतां तैसीही[१०] प्रकार जहाल्यास चिंता नाहीं. हें बोलणें काशीरायास न समजतां केलें. दरम्यान समेटाचेंही बोलणें जहालें कीं, " माझा मनोधर्म व सुभेदारांची आज्ञा. त्याप्रमाणें बाळासाहेब मजला कैलासवासी सुभेदारांचे ठिकाणीं. माझे हातून मुखत्यारीचें काम घेतील तर त्याचा हुकूम मजवर, माझा हुकूम दवलतीवर. घेणें-देणें, स्वारी-शिकारी, श्रीमंतांचा हुकूम, शिंद्यांचा भाऊपणा राखणें इत्यादि कांहीं एक आंच लागूं न देतां कैलासवासी वडिलांचे मागें चाकरी करून दाखवीन. हें न जाल्यास बाळासाहेब माझा बाप आहे, त्यानें आज्ञा केल्यास जोडा सांभाळून राहीन. नेमणूक देतील तितक्यांत गुजरा करीन. मजला कोणाच्या बापाचा संकोच नाहीं. परंतु बापू होळकर याजला काढून देणें म्हणजे मी सर्वोपरी अनकूल. बापूचें नांव यांत पैक्याची तरवारीची खामी[११] पडेल, जाब मजपासून भरून घ्यावा. बापूचें निघणें न जाहल्यास ईश्वरें नेमलें तेंच घडेल. तिसरा जाब नाहीं. " इकडे बापूचा अगत्यवाद विशेष पडल्याचें पोटीं दिवसें दिवस किलाफाची वृद्धि होत जाईल. अशाही अडचणींत काशीराव हस्तगत करावे अशी गांठ बाबासाहेबाशीं[१२] तीन चार वेळ पडली. काशीरायाबरोबर मागीं घोडे शेपन्नास स्वार. बाबासाहेबांबरोबर पांचशें स्वार प्रति बाबासाहेबांस [?] सहजांत उचलून घ्यावें असा प्रसंग. परंतु कैलासवासी सुभेदारांची आज्ञा व मनोधर्माचे बळकटीवर मुस्तकीम[१३] राहून एकटे पुढें येऊन घोडियावरून उतरून, कुरणीस करून आपले सरंजामांत जावें. काशीरायास बावगी नियत[१४] धरलीच नाहीं.

दरम्यान बा ल्या नी किलाफाचे पर्वत टाकून [?] सदरीं लिहिल्याअन्वयें मसलत सिद्ध केली[१५]. शिंदे यांनीं पैक्याचे लालचीनें कबूल केलें. जमियेतीचे धणी, परंतु मल्हारजी होळकर हस्तगत करण्याचा विचार पडला कीं, दोन तीनशें स्वारानशीं मुसळी मारून निघून गेला तर अवघडच. अथवा आपल्यावरि येऊन पडला तरी ही विचारच. शेवटीं कसेंही होवो, लेखंपूस[१६]

१०. म्हणजे मारून टाकण्याचा.

११. खामी=नुकसान, नाश.

१२. बाबासाहेब=मल्हारराव. बाळासाहेब=काशीराव.

१३ मुस्तकीम=ठाम, स्थिर.

१४. नियत=नेत=चाल, वर्तणूक.

१५. मल्हाररावास मारण्याची.

१६. लेख-पूस=लिहिणेंपुसणें, करारमदार.

जाला तेव्हां उद्योग करणें प्राप्त आहे. विठोबा व येशवंतराव होळकर हे बाबासाहेबांकडे जाऊन सामल जाले. आंबेड परगण्याकडे सदाशिव भाईंनीं कांहीं सरंजाम घेऊन होते ते तिकडे मोंगलाचे फौज त्यांचे मुकाबल्यास आली. त्याचे मदतीस आठशें स्वार येथून बाबासाहेबांनीं रवाना केले. जवळ अडीचशा तीनशांचा भरणा. ही खबर [ठेवून] रघुपंत खंडेराव यांणीं भाद्रपद वद्य ९ चे प्रातःकाळीं छाप्याची तयारी केली. हें वर्तमान बाबासाहेबांस समजतांच गोट आंवळून अडीचशें स्वारांनिशीं कंबरा बांधन हुशार जाले. बुणगे आंवळून एकीकडे बौंडाचे आश्रयानें उभे केले. मागील प्रहररात्र रहातांच बाबासाहेबांचे वकील बजाबा कुंटे नानाफडणीस यांचे दरम्यान कि त होते. रघुपंत खंडेराव यांनीं कुंटे यांचे नांवें चिट्टी लिहिली कीं, आजच बेत होता खरा, परंतु राहिला. पुढें प्रसंग पडेल तसें पाहून घेऊं. अहेव नवमीचा स्वयंपाक करवून सुवासिनी सांगाव्या. खचीत बातमी आहे. ही चिट्टी बाबासाहेबांपाशीं आली. ते वेळेस रात्र तीन घटका होती. चिट्टी वाचून अंतःकरणास विश्रांती पडून, जीजी साहेबांस सांगून पाठविलें कीं, सैंपाक करावा. लोकांसही सांगितलें कीं, कंबरा सोडून झाडाझटका करावा. आणि फिरून यावें. तेव्हां कोणी कंबरा सोडल्या, कोणी सोडिती, कोणी सोडून शौचास गेले, कोणी कंबरा न सोडितां हुक्का तमाखू करितात. इकडे शिंदे यांस मोठीच मसलत पडून लष्कर आंवळून कांहीं फौज पलटणें बंदोबस्तास ठेऊन जातीनें पर्वतीचे डोंगरावर जाऊन बसून पलटणाचा परीघ पहाडाभोंवतां केला. स्वार, सरंजाम यांचा तातीं[९८] बांधून कुंभारवेशीचे नदीपर्यंत स्वारांचा थटे[९९] उभा केला. पुढें मोहऱ्यावर मुजाफर खानाचें पथक घालून त्यांनीं बाबासाहेबांचे गोटाचे मुकाबल्यास येऊन एक ताशीरा[१००] दिला. त्या काळीं बाबासाहेबांनीं आंग टाकिलें होतें. तितक्यांत लाख्या[१] बारगीर येऊन, जागे करून, हुषार होऊन घोड्यावर बसा मी पुढें होतों. [असें बोलला] त्याचेही अगोदर येशवंतराव होळकर घोड्यावर बसून एक बाण चालविला. तो बाण त्यांचे स्वारांत न जातां आपले लष्करांत आला. इतक्यांत हेवा[२] समजून, काहडतें घेऊन, शहराचा सुमार धरला. माकडहाडावर भाल्याची जखम लागली. परंतु निघून शहरांत दाखल जहाले. त्यांचा लाख्या बारगीर त्यांत गडप जाला. तो पुन्हां माघारीं आला नाहीं. त्यांचें

९७. बाडें=तंबूच्या कनाथी.
९८. ताता=तांडा, भिंत ह्या अर्थी.
९९. थट=दाट फरा, रांग.
१००. तासीरा=बदुकांची सरबत्ती.

१. लाख्याबारगीर—पेशव्यांची बखर पृष्ठ २१० टीप ५ पहा.
२. हवा=(युद्धाच्या निकालाचा) सुमार, कल.

शव अथवा घोड्याचें हाड दृष्टीस पडलें नाहीं. मग पार होऊन गेला कीं मारला गेला, कसें असेल तें असो. पुन्हां कोठें उमगला नाहीं. त्याचे मागून आनंदराव वहाड यांनीं घोडा घातला. उलटणी एक करून दुसऱ्या उलटणीस छत्तीस जखमा खाऊन खेतांत[३] पडला. चवथ्यानें बाबासाहेब उठले. पहिले उठावणीस कोणी त्यांजवर हत्यार धरलें नाहीं. दुसऱ्यानें घोडा घातला, तीन जखमा अनीनीच्या हातावर आल्या. चवथ्यानें घोडा घातला तेव्हां मुजाफरखां जातीनें सामोरा येऊन बोलला कीं, " अरे सरदार ! तेरे तरवारकी हाद हो चुकी. खुप तरवार कीयी. आव तो मेरे पास आवो." त्यांसि उत्तर केलें कीं, " मी मल्हारराव होळकर धरलेला शिंद्याचे येथें जाऊं ! हें घडणार नाहीं." असें बोलून त्याजवर तरवारीचा हात टाकिला. त्याचें आंगांत दहाशेर रुईचें[४] डगलें. तरवार लागू जहाली नाहीं. इतक्यांत एके स्वारानें भाल्याची जखम छातींत मारून पार केला. घोडिय खालीं आले. मग त्यांनीं गोटांत जाऊन घोडीं व जामदारखाना लुटला. वरकड कशास हात लाविला नाहीं. मुजाफरखां कडील ऐशी खासा कामास आला. बे निघोन आपले गोटांत गेले. राहिले बारगीर वगैरे शिलेदार जिकडे ज्याला वाट फुटली तिकडे ते गेले. रविराव[५] दोघे बंधु रात्रौ येऊन उमेदवाराचे नातें बाबा साहेबांस भेटले. त्यांनीं दोन पट्या पानांच्या दिल्ह्या होत्या. ते ही कामास आले. इकडे कामास येतांच पांच कोस लोणी[६] तेथें बायकांनीं खांद्याखालीं पदर टाकून बसल्या. सासू सासऱ्यानें निषेध केले कीं, " तुह्मांस कशावरून समजलें ?" तों दोघांची माणसें आलीं. त्यांणीं वर्तमान सांगितलें. नंतर त्यांनीं सहगमन केलें. मग बापू होळकर व रघुपत खंडेराव व चिमणाजी वुळे जातीनें जाऊन बाबासाहेबांचें शव पालखींत घालून बाया जिजी आदि करून त्रिठोजी, यशवंतरावाच्या बायकासुद्धां घेऊन आले. अग्निसंस्कार करून उत्तर कार्य जालें.

पुढें शिंद्यांकडील पांच लक्षांचा तगादा लागला. धरणेपारण्याचा प्रारंभ झाला. तेव्हां रामपुऱ्याची मामलत रामचंद्र शिवाजी यांजकडे सांगोन त्यांचे बंधु कामावर पाठविले आणि अडीच लक्ष रुपये पटवून दिल्हे तगादा कांहीं शम जाला. तेव्हां श्रीमंतांनींही दिवाण देण्याबद्दल पंधरालक्षांची वरात शिंदे यांसि होळकरांवर दिल्ही. या साडेसत्राचे पेट्यांत महेश्वर व स्वारी व दरखदार आदिकरून कशाचाही भ्रम न रहातां दारोदार पंचाईत होऊन आब जाब कांहीं एक राहिला नाहीं. रोज रोजीना खुराक आणखी देणें घेणें मिळून एकूण चाळीस

---

३. खेतांत=रणांत.
४. रुई=रू, कापूस.
५. रविराव हे शिंदे कुळींतले.
६. लोणी काळभराची.

लक्षांचा भरणा जाला. शिंद्यांचे हिशेबीं पांच चार लक्ष बाकी काढून तगादा चाललाच होता. तों कृष्णाजी बाणाजी हुजरे यांनीं बाळोबा तात्या यांजला कैद केलें होतें ते सुटून कारभारास लागले. तों शेख करीम फौजदार दौलतराव बा-यांचे कृपेतील, पांचशें स्वारांचा बेहडा करून दिल्हा होता, त्यानें तगाद्याची परा-काष्ठा केली. हें वर्तमान बाळोबा तात्या आल्यावर इकडून व परभारें त्यांचे लष्करांत तगाद्याचें वर्तमान समजल्यावर बाळोबा तात्यांनीं दौलतरावशिंदे यांस बुद्धिवाद फार केला कीं, "होळकर कोण? आपण कोण? अडचणीचे प्रसंग. त्यांजकडून आपला उपयोग कोणेसमयीं कसा जाला ? व गोपाळराव चिटणीस यांणीं आगळीक करून शिंदे, होळकर यांची दुजागी राजेरजवाड्यांत दाखवून होळकरांची कमती पाडली. यांत नुकसान किती जालें? या रागानें पाटीलबावांचें अवसानच जालें. तुकोजी-बावा [स] व अहल्याबाईस तोंड दाखविलें नाहीं. त्या गोष्टीचें पहाणें, राखणें, जोखणें, त्यांचें त्यांचे बराबर जाऊन, आपण पुढें गौण राजकारणांत सामल होऊन, होळक-रांची दौलत शिंद्यांनीं बरबाँद केली हें ठिकरें आपल्या माथ्यावर घेऊन, पुढें होळकर बुडाल्यावर आपणही राहूं असें होणार नाहीं. व वक्त पडल्यावर परस्परें लौकिकी दिसण्यांत उपयोग ? आ दौ घ ट त असावें. याचें निदर्शन होळकराकडून पैदरपै घडत आलें. त्याजवर समय प्राप्त जाल्यावर आपल्या कडून हा लौकिक जाला, अशींच धोरणें राखण्याची मर्जी असल्यास आम्हांस घोरांत घालूं नये. ज्या ठिकाणीं होतों तेथें आपलें शुभचिंतन करून होतों. अशीच उमेद राहिल्यास आम्हांसारखे गरीबगुरीब जवळ असल्यास उपयोग नाहीं." अशा भावीं बोलण्याचे प्रसंग तीन दिव-स पैडून दौलतराव शिंदे यांस कायल करून, पुढें आला तो वसूल, राहिलें तें कृष्णार्पण असें करून, शेवटीं फौजदार मजकूर यानें शिंदे, होळकर यांचे घरो-ब्याचा शिरोभाग केला, त्यास तोफेचे तोंडीं उडवून द्यावें, व होळकराचे घरीं चालून पूर्व क्रमास शिकेल राहील असें होत असल्यास, आम्हां सारख्यास हांक मारल्यास हजर आहोंत. मग शिंदे यांनीं कायल होऊन कबूल केलें. दुसरे दि-वशीं फौजदार याचा गोट दामदस्त लुटला. मशारनिले हस्तगत करून तोफेचे तोंडीं दिल्हे. तिसरें दिवशीं दौलतराव यांसि घेऊन होळकरांचे येथें आले. शिष्टा-चार समाधानें भविष्यानुरूप होणार ज्या गोष्टी तुमचे आमचे स्वप्नींही नसाव्या त्या गोष्टी प्रत्यक्ष दिसण्यांत आल्या. आपलें वडील घर, ते पक्षीं मनांतील कलुष टाकून परस्परें वडिलोपार्जित आचार याचेच परिशीलन मनांत परस्परें वागून एक विचारें श्रीमंतांचे सेवन समर्पक सेवा घडेल तें होत असावें. यांत फार चांगलें आहे.

---

७. बरबाद=नष्ट, उध्वस्त.
८. पैदरपै=हमेशा, वारंवार.
९. शिकल=लौकिक, अबरू.
१०. कायल=संतप्त, उद्विग्न.

हरदु दौलतीचे पुण्य पुरुषार्थ वो हो दे परस्त्रीचा विचार आहे. असे कल्याण दा-यक गोष्टी बोलून साकर वाटून गेले. दों चौं रोजांनीं होळकर शिंद्यांचे येथें गेले. तेथें पानसुपारी अत्तर गुलाव होऊन डेऱ्यास आले.

पुढें दोन्ही दौलतींतही वागलेत अशा इरायानें बाळोबा तात्यांनीं यशवंतराव शिवाजी पुढें करून होळकराची दिवाणगिरी करावी, अशा पैरवीचीं बोलणीं चालू होऊन पांच पन्नास हजार रुपये आंतून बाहेरून खर्चास दिल्हे. बोलल्या क्रमाचा नमूद निदर्शनास यावा तों शिंदे यांचे बाजारांत सरजेराईचा प्रसर होऊन दौलतरायास घुटीचा प्रारंभ करून त्या झपाट्यांत दौलत प्रकरणीं अनेक तऱ्हेचे भर सर्जेरायांनीं भरून एकूण असामी कैद केली. त्यांत बाळोबा तात्या व धोंडोबा व नारायणराव बक्षी व रामचंद्र शिवाजी व रायाजी पाटील वांबळे असे नांवाचीं कामाचीं माणसें एकूणीस असामी कैद केलीं. श्रीमंत बाजीरायांस सामल करून तेथील कारभारी नारोपंत चक्रदेव वगैरे कैद करून दोन पलटणें शनवारचे वाड्या-भोंवतीं चवकशीस ठेविलीं. पुण्यामध्यें उल्कापात केला. सरजेरायानें होळकराशीं आगळीक केली नाहीं. स्नेहच राखिला. शिंद्यांचे दौलतींतील माणसें कैद केलीं होतीं तीं सरदाराचे परतंत्रेंत परवानगी घेऊन एक समयावच्छेदें एकोणीस अ-सामी मारून टाकिले. दौलत माणसां वांचून खाली केली.

इकडे काशीराव होळकर यांचा गुजारा मोत्याजी काळगावडे व्याही खान-देश प्रांतीं बंड करून पांच पंचवीस हजार फौज घेऊन फिरत होते त्यांजवर चालत होता. इकडे यशवंतराव होळकर निघोन पुण्यांत गेले. ते बापू विठ्ठल परभू पूर्वीं आपले होळकरांचे दौलतींत शिलेदारीनें होते; चौभास[१२] माणूस लिहिणार बोलणार शिपाई इराद्याचा माणूस, त्याच्या घरीं जाऊन त्याजला घेऊन जेजूरीस आले. मार्तंडाची महापूजा करून नागपूरचा रस्ता धरिला. नागपुरास जाऊन रघोजी भोंसले यांची भेट घेतली. त्यांनीं मोठ्याचा मूल वक्तशीर आपल्या पाशीं चालून आला, ते पक्षीं सर्वोपरी बरदास्त करून आपल्यापाशीं ठेविलें. हें वर्तमान पुणें मुकामीं होळकर यांस समजतांच श्रीमंत व शिंदे यांचे कानावर घालून भों-सल्यांस पत्रें घेतलीं कीं, यशवंतराव होळकर तुम्हापाशीं पळून आला आहे. त्याजला कैद करून पुण्यास पोहोंचाऊन द्यावें. अशीं पत्रें श्रीमंत, शिंदे, होळकर यांचीं गेलीं. इकडे मल्हारजी होळकर यांचे कुटुंब जीजीबाई वगैरे होतें. त्यांस स्वतंत्र डेरा देऊन चौकी पहारा काशीराव होळकर यांचा जाबता होता. तेव्हां मल्हार शामजी दिमत होळकर निा कापडणीस तुकोजीबावा सुभेदाराचे लोभांतील असामी;

---

११. हे सरजेराव घाटगे—दौलतरावाचे सासरे.

१२. चौभास=चौ भाष=हुशार, शहाणा.

नानाफडणीस मेणोलीस निघून गेले होते, तेथून फौज ठेवण्याविशीं, पैका द्यावयाविषयींचा करार ठरला त्याचे जाबसालांत व ऐवज आणण्या नेण्यांत मल्हार शामजी होते; त्या आरोपावर कैलासवासी सुभेदार वर्तमान असतां दिवाण यानें मुतालिक बाळाजी लक्षमण व श्रीपतराव मैराळ यांनीं कैद करून वाफगांवचे किल्यांत ठेविलें होतें. तेथून पळून नानाफडणिसांचा आश्रय करून पुण्यास होते. त्यांनीं जीजीबाईशीं संधान लावून तुम्हीं ठिकाणांहून निघून मुळामुठा नदी उतरून यावें म्हणजे तुम्हांस घेऊन जाऊं. त्या संधानावर एके दिवशीं त्यांचा जाबता नदीपार ठेऊन इकडे बाईस सूचना जाली. बाई शौचाच्या मिसें करून शेतखान्यांत जाऊन, बटकीचा लहंगा नेसून, आपलें लुगडें बटकीस नेसवून डेऱ्यांत वाटे लाविली. तांब्या घेऊन कुणाबिणीच्या रूपानें नदी उतरून पार गेली. तेथें जाबत्याची गांठ पडली. पुण्यांत दाखल जाली. मल्हार शामजी यांनीं खर्चाचा वगैरे बंदोबस्त ठेऊन तीन महिन्यांची गरोदर होती, सहा महिन्या नंतर पुत्र झाला. त्याचें नांव खंडेराव ठेविलें.

हिकडे भोंसले यांचे मनांत होळकराचें मूल आपले येथें आलें तेव्हां कांहीं यास जाहागीर देऊन जाहागिरदार करून ठेवावा ऐसा इरादा. तों श्रीमंतांचीं शिंदे, होळकरांचीं कैद करण्याविषयींचीं पत्रें गेलीं होतीं त्याजवर मनांत विचार केला होता तो रहित करून यशवंतराव यांस कैद केलें. पलटणांत होते. पांच चार महिने कैद भोगिली. पुढें भोंसल्यांचा विचार पुण्यास पोहोंचते करावे असा विचार होऊं लागला. हें वर्तमान यशवंतरायांस समजल्यावर बापू विठ्ठल यांशीं विचार केला कीं, पुढें काय करावें; तेव्हां बापूनें सांगितलें कीं, "आपण शौचास जावें. तेथें माणसांचा[13] चोळणा पागोटें घालून बाहेर पडावें. आपले बिछान्यावर मी निजतों. गोष्ट फुटल्यावर माझें काय होणें तें होवो. आपण निघून जावें." असा विचार करून निघून गेले. इकडे बोभाट जाहाल्यावर बापू विठ्ठल यास धरून नेऊन पुरशीस[14] भोंसले यांनीं केली. यानें साफ उत्तर केलें कीं, "आम्हीं वक्ताचे रफी मे[15] सरदारांस काढून देऊन हजर आहोंत. यांत सेवाधर्मास विरुद्ध केलें नाहीं. आपणही सरदार आहांत. पाहिजे तें करा." भोंसले उत्तरावर प्रसन्न होऊन गुण घेतला. परंतु इकडे पुण्यास वाईट वाटेल याजकरितां त्याचे पायांत बिड्या घालून चार महिने कैदेंत ठेऊन पुण्यास यशवंतराव निघून गेल्याचें वर्तमान लिहिलें. तिकडून कांहीं यशवंतराव गेल्यासंबंधीं अधिकउणें दिसण्यांत आलें नाहीं. सबब बापू विठ्ठल यांस सोडून दिल्हें. यशवंतराव होळकर पायांत जोडा नाहीं, अनवाणी पादचारी निघाले, तों नागपुरा पासून दोन मजला आले. एक जोरीचें शेत होतें. त्या शेताचे छायेस दहापांच

---

१३. माणसाचा=नौकर खिजमतगार वगैरे यांचा.

१४. पुरशीस=चौकशी.

१५. रफीम ? र (ट) फीक ?

ताटांचे आड जाऊन बसले होते. तों वाटेनें लोक भवानी शंकर कायथ घोड्यावर बसून चालले होते. स्वार पाहून यांजला आशंका उत्पन्न जाहाली. हा स्वार धरण्यांतील आहे किंवा पांथस्थ आहे. असा संदेशा उत्पन्न होऊन जोरांत शिरले. तों पुढें नाला होता तेथें लाला स्नानास उतरला. हें पाहून, [हा] पांथस्थ असा निश्चय करून, बाहेर निघून त्याजपासून पांच पंचवीस हातांवर आपणही स्नानाचा उद्योग केला. त्याचे लक्षाचें संधान पाहिलें. तो वाटसरू, त्याचें लक्ष यांजवर कशाकारितां असावें? असें पक्कें ध्यानास आणून त्यास जाऊन रामराम केला. पुसलें, तुम्हांस कोठें जावयाचें आहे? त्यानें उत्तर केलें कीं, "आम्हीं उमेदवार नागपुरास आलों होतों. येथें कांहीं रोजगाराची सोय बनली नाहीं, सबब हिंदुस्थानांत जातों." "आम्हांस तिकडेच यावयाचें आहे. सांभाळून न्याल तर सोबतीनें चालूं." त्यानीं म्हटलें कीं, उत्तम आहे. हे बोलले कीं, "आम्हीं लुटले गेलों, घोडें कंठाळ अगर्दी गेलें, आम्हांपाशीं खर्चास राहिलें नाहीं. कांहीं खर्चाची मदत कराल तर माळव्यांत गेल्यावर इंदूर, उज्जन येथें आमचे आप्तविषयी आहेत तेथें तुमचे रुपये देऊं." त्यानें कबूल केल्यावर त्याचे सोबतीनें चालले. दिवसोंदिवस बोलण्याबसण्यांत वाट चालण्यांत भरोसासा दिसून आल्यावर त्याजपाशीं वर्तमान सांगितलें. त्यास अनुकूल करून चार कोस यांनीं घोड्यावर बसावें, चार कोस त्यांनीं बसावें. [तो] सेवा चाकरी करूं लागला. खानदेश प्रांतीं आल्यावर जुंझर नाईक भील याचे हाटीवर[16] आले. त्यास भेटून खासगत वर्तमान सांगितलें. त्यानें सर्वोपरी आंगेजनी[17] करून आपल्या पाशीं ठेविलें. तेथें शिबंदीची कलमजारी[18] करून पांच चारशे माणसें ठेवून सुलतानपूर, नंदुरबार येथें लुटण्यास प्रारंभ केला. हें वर्तमान सेदव्यास भिकाजी होळकर यांस समजल्यावर आनंदराव होळकर यांस समागमें तीनशें स्वार व पांचशें पायदळ देऊन यशवंतराव होळकर यांस धरून आणावें या इराद्यावर रवाना केलें. त्यांची यांची एक दोन वेळां झुरमट[19] होऊन, येथें आपले पाय टिकत नाहींत असें समजून, तेथून जुंझर नाइकास न समजतां रातवा[20] घेऊन शेंपन्नासा माणसांनिशीं निघून बडवाणीचे आसपास गोवर्धन नाइकाची हाटी होती तेथें जाऊन विसांवा घेतला. तेव्हां गोवर्धन नाइकाचे पोटांत पाप उत्पन्न झालें कीं, याजला हस्तगत करून सेदव्यास पावतें करून आपण सरफरास[21] व्हावें. यांतील गुणगुण समजतांच आपले माणसांनिशीं शाबुतीनें निघून बडवाणीपाशीं नर्मदा उतरून धर्मपुरीस बेटांत आले. कांहीं दिवस तेथें राहिले. बेटांतून निघून

---

१६. हाटी, हट्टी=ठिकाण, छावणीची जागा.

१७. आंगेजणी=आगची हिंमत, धाडस.

१८. कलम जारी=हजेरी, नांवनिशी लिहिणें; चाकरीस ठेवणें.

१९. झुरमट=झटपट.

२०. रातवा=सगळी रात्र, रात्रीचा काळ.

२१. सरफरास=संमानित.

आठाचौंदिवसां महेश्वरास येऊन शहरांत फिरून जावें असें केलें. त्यांत एके दिवशीं महेश्वरीं किल्यांत येऊन फडणिसांच्या वाड्यांत जाऊन दाणे मागितले. तों माणसांनीं झिडकाऊन दिल्हें. मग तेथें तात्या आळेकर यानें आपले येथें घोड्याचे दाण्यांतून ओंजळभर हरभरे घेऊन यशवंतराव महाराजांस घातले. ते दाणे घेऊन निघून गेले.

सेदव्याहून भिकाजी होळकर यांनीं भारमल दादास लिहिलेंकीं, यशवंतराव होळकर नागपुराहून पळून, खानदेशांत मुलतानपूर, नंदुरबार परगण्यांत येऊन, जुंझार नाईक भिल्ल याचे आश्रयानें राहून, पांच चारशें माणसांची जमियत करून परगण्यांत लूट लुबाडी केली. आम्हांस समजल्यावर आनंदराव होळकरांस पाठवून तेथून हुसकावून दिल्हें. तेथून नर्मदा उतरून पार गेले. इतकें वर्तमान आम्हांस ठाऊक आहे. तेथें ही जमियत करून तुम्हांस उपद्रव देतील. यास्तव त्यांची आगाऊ चौकशी ठेऊन हस्तगत करावें. त्याजवरून भारमल होळकर यांनीं चौकशी केली. तर धर्मपुरीचे बेटांत ठिकाण लागला. तेथें कांहीं उपद्राप करावा तों यशवंतराव होळकर यांस समजून तेथून निघून धारेस येऊन आनंदराव पवार याजपाशीं चाकर राहिले. तीनशें माणसांचा तैनात जाबता केला. बाळाजी कमलाकर ह ळ शी कि ना स आहेत हे धर्मपुरीचे बेटांत सोबती जाहले. धारेस हजीरी देऊन कांहीं दिवस राहिले. तेथें आनंदराव पवार व रंगराव वोढेकर दिवाण. दिवाणसरदाराची लढाई झाली. त्यांत पवारांची जमियत स्वार पायदळ हजार बाराशें. एक तोफ. रंगराव वोढेकर यांचे बरोबर तीनहजार स्वार पेंढारी. यांचा त्यांचा मुकाबला होऊन धारकरांच्या जमियतीचे पाय उठले. मग यशवंतराव होळकर यांनीं खंडेराव* होळकर यांचे नांवाचे शिक्के खोदले ते अक्षयीं कमरेस राहात होते. मनांत विचार केला कीं, या शिक्यांत कांहीं सामर्थ्य आहे नाहीं पहावें. म्हणून यांचे खासगत जमियती पैकीं पांच पन्नास माणूस यांचे भिंडवर होते त्यांस हामराहा करून तोफेंत आपले हातें बार भरून पांच गोळे मारले. ईश्वर इच्छें करून, पेंढारी स्वार मरतो कशास ? गोळयांचा भरावा येतांच स्वार पेंढारी पळाले. रंगराव जातीनें मर्द पांच पन्नास स्वार पागेचा होता तो घेऊन एक दोन परतण्या केल्या. परंतु तोफे पुढें जुंमसें[२२] न खातां पाहून निघोन उज्जनीस गेले. नंतर यशवंतराव होळकर तोफ घेऊन धारेस आले. आनंदराव पवार यांची भेट घेऊन वोंळेंवा[२३] दिल्हा कीं, अशा जमातीच्या भरंवशांवर लढाई घेत असतां कीं काय ? अशा भावीं बोलून बिऱ्हाडास आले. तोंच शामराव माहडीक पिंपळे ह्यांस

* मल्हाररावाचा अल्पवयस्क मुलगा.

२२. जुंमस=भीति, धास्ती. पण एकंदर वाक्याचा भाव चांगलासा ध्यानांत येत नाहीं.

२३. वोंळबा, ओळंबा=ओढून जाबसाल, दोष या अर्थी.

होते ते नागो जिवाजी यांजकडील कारकून दुदरनेक राजपाशीं इंदुरी होते. त्यांजपाशीं येऊन कांहीं पोटापाण्याची सोय पहावी या उद्देशें आले होते. बहुत हालाकींत. तेथें सोय बनून आली नाहीं. आणि यशवंतराव होळकर धारेस आहे हें वर्तमान समजलें. तेव्हां इंदुरींहून निघून धारेस गेले. यशवंतराव होळकर यांची भेट घेतली बहुत निषेध केला कीं, " तूं तुकोजी होळकराचा लेंक, आणि पवाराचे घरीं पायदळींत चाकरी करितोस, लाज कशी वाटत नाहीं ? सा हा देशीं परदेशीं चोरी. असें राहणें तुजला योग्य नाहीं. हाजारों बाजींरों कोणी वांचत नाहीं-च. शंभराचे आंत कारभार. यांत एकदां मरणें खरें. तेपक्षीं अचाट बुद्धि खेळवून बळेंच लक्ष्मीस हात घालावा. त्यांत ईश्वर साह्य होऊन साध्य झाल्यास नीटच आहे." अशा भावीं धैर्य देऊन उमेद वाढविली. मग यांनींही शिवयाचें वर्तमान सांगितलें.

त्याजवर आशादुराशीं उत्पन्न होऊन कांहीं उद्योग करावा असा निश्चय ठरवून पवाराचे घरीं धरणें देऊन तीन हजार रुपये बाकी निघाली ती घेऊन, चारपांचशें माणसांची जमियत होतीच, शेंदोनशें स्वार त्या जिल्ह्यांतील नौकर ठेऊन लाला भवान शंकर व शामराव माहडीक व बाळाजी कमळाकर असे जमेतीसह निघून देपाळपुरावर येऊन पडले. तेथें शेंदोनशें घोडे पागेचे व रोकडही ईश्वर इच्छेकरून पांच पन्नासहजार हातीं लागली. तेथून कलमजारी चालली. जमियत करून जावरा बरडावद या मैदानांत गेले. तेथें जावऱ्यास गंगाराम कोठारी मामलतदार होता. त्याशीं लढाई होऊन तेथेंही पाय ठरला नाहीं. त्यानेंही आपले महालांतून काढून दिलें. यांनीं बरडावदचे आलीकडे फरणाजीस येऊन, बोहरा बेपारी पन्नासहजारांची बनात घेऊन जात होता त्याजला लुटून, पन्नास हजारांचा ऐवज हातीं लागला. वजीर हुसेन येऊन तेही सामल झाले. त्याजला धुराळास पाठवून स्वार सरंमजाम आणविला. त्यानें जाऊन मीरखान याजला घेऊन [तो] आला. प्रथम हजीरी एकशें अठरा स्वारांची झाली. तेव्हां पासून कलमजारीची शहेरत पडून स्वारांच्या चुंगी[२७] येऊं लागल्या. मग लिहिण्याचे कामावर विनायकराव सदाशिव उज्जनीस होते त्यांजला समजल्यावर येऊन सामल झाले. भेट घेऊन मी फडणिसांकडील कारकून आहें. शामराव माहडीक याचीही सोनेंओळख होती त्यानें रुकार दिल्हा. मग दप्तरचें काम त्याचे हवालीं केलें. फीर फीर महतपुरावर आले. त्यांनींही ठिकाण लागूं दिला नाहीं. लढाईस उभे राहिले. यशवंतराव होळकर यांजपाशीं कांहीं बैरागी होते त्यांनीं

२४. मुळांत असें स्पष्ट दिसतें—पण 'हजारों हजार' असेंही होईल.

२५. आशा दुराशा=मोठी आशा, अतिशय उत्कंठा, ह्या अर्थी.

२६. शहारत=आवई, अफवा.

२७. चुंग=टोळी.

२८. सोन ओळख=(दसऱ्याच्या दिवशीं सोनें देण्यापरती) तोंड ओळख, नमस्कारा पुरती ओळख.

तलबे[२९] विषयीं धरणें दिलें. हें वर्तमान महतपुरीं बाघास समजून त्यानें बहिराग्याशीं पैगम[३०] लाविला कीं, "तुम्हीं धरणें निकटीचें देऊन यशवंतराव होळकर आमचे हातीं द्यावा " हें वर्तमान यशवंतराव होळकर यांस समजतांच बैरागी धरणें न बसतां त्यांजला बोलाऊन हिशेब करून पैका रोख पदरीं घालून काढाडून दिल्हे. यावर महत्पुरकरांशीं कांहीं द्यावें घ्यावें असें बोलणें होतें त्यास तऱ्हे[३१] देऊन अर्धरात्रीं कूच करून चालले. हें वर्तमान बाघास समजल्यावर पांचशें स्वार पाठऊन घेराघेरी करून यशवंतराव यांस सांपडविलें. धरून घ्यावे, तथा राहिली नाहीं. परंतु पुण्याची ती दशा. कोण्या कलास उंट बसतो. तेव्हां तऱ्हे देऊन निघोन गेले. यशवंतराव महाराज हंडे हार्द्यांचे सुमारें आले.

यशवंतराव जमल्याचें वर्तमान पुण्यास कळल्यावर तेथून बापू होळकर यास रवाना करावे हा मनोदय बाळासाहेब यांचा. परंतु मुत्सदी यांचे मनांत बापू होळकर गेले असतां कार्यास खोटें[३२] नाहीं. परंतु बापूस कोणें आकळावें. ! तेव्हां नागो जिवाजीची सिद्धता करून शिलेदार बाराशें स्वार पागा व फुलण साहेब निसबत डुंदरनेक[३३] याचें पलटण पुणें मुक्कामीं होतें तें दिल्हें. चांदवडा आर्लाकडे धोंडापंत गोडबोले श्रीमंतांकडून होते त्याशीं कई कबाडी[३४] वरून कटकट झाली. ते चढून आले. यांनीं मुकाबला केला. स्वार सरंमजाम होता परंतु फुलण साहेबानें अग्रसर होऊन स्वार सरंमजामाचा जाबता ठेऊन पांचा गोळ्यांत लढाई ख त ला केली. मग तेथून दरकूच नागो जिवाजी महेश्वरीं नर्मदा उतरून इंदुरास दाखल झाले.

तों इकडे यशवंराव महाराजांनीं पांच हजार फौजेचा जमाव करून नेमावर हांडे हार्दे लुटून सरगोणचा सुमार धरला. तों इकडे इंदुराहून नागोजिवाजी यांनीं पांचशें स्वार शिलेदाराचे बापू पिंगळे बरोबर देऊन, एक पलटण त्यांत ज्यानसाहेब फिरंगी, असे नर्मदा उतरून कसरावदेवर आले. तेव्हां यशवंतराव महाराज यांनीं अवघड वाटून डोंगरकराडा धरावा अशी मसलत शाभराव माहडीक यासि बोलले. तेव्हां माहडीकानें शिव्या देऊन स्पष्ट बोलला कीं, "गांडींत शेंपुट घातल्यानें हरतऱ्हेनें हस्तगत करून, तूं धनगराचें बीज आहेस, पोटास भाकर, आंगास वस्त्र, बसावयास घोडें मिळेलच. परंतु आम्हां सारख्यांचे मस्तकीं मेखसूची योजना होऊन रांडापोरें ढाणकास वाटतील. तुझे मनांत धैर्य नसल्यास पाठिंबा[३५] ठेऊन हें पलटण तरी उडऊन

---

२९. तलब=पगाराची बाकी.

३०. पैगम=बोलण्याचा प्रयत्न, बोलणें.

३१. तऱ्हा देणें=कलावर घेणें.

३२. खोट, खूट=कमीपणा.

३३. डुंदरनेक=Dudrenec. डुद्रेनेक हा युरोपियन सरदार होळकराच्या पदरीं बरेच दिवस होता. लाखेरीच्या लढाईंत ह्याणें बहुत पराक्रम केला.

३४. कहीकबाड=तृण व धान्य यांचा पुरवठा.

३५. पाठिंबा=पाठबळ.

टाकूं. यांत जय अपजय ईश्वर देईल तसें पाहून घेऊं. विनाएक वेळ दांतीं दिल्हयाखेरीज नक्षा जमणार नाहीं." हाच मनसुबा सिद्ध करून मीरखा वगैरे रिसालदार बोलाऊन आणून, त्यांची खातरतसलीम करून हामराहा केलें. तेच समयीं तयारी करून पलटणचे सुमारास आले. तों इकडे पलटणें कूच होऊन सरगोणचे सुमारें जात होतीं. तितक्यांत यशवंतराव होळकर सडा घोडा राऊत दोन हजार येऊन पोहोंचले. पलटणचा किल्ला बांधून होते. हें पाहतांच घोंडे घालून माणसें जायाकरून जानसाहेबास धरून घेतलें. स्वार सरंजाम महेश्वरींच होता. यांनीं पलटणें गुंडाळून जावडाचावडी नर्मदेस घोडे पाणी पाजून पुन्हा मुक्कामास आले. मावशीबाई व भारमल होळकर यांचे मात्र मिळाले होते. जावडाचावडीस मुक्काम ठेवून मावशीबाई उतरून जाऊन घेऊन आली. ते मावशीबाईचे वाड्यांतच होते. किल्यावर शिबंदी भिकाजी जमादार खानदेशी व टकापा कर्नाटकी वगैरे बाई*साहेबांचे हातचे होते. त्यांचा विश्वास न पडे. सबब त्यांशीं बोलणें लाविलें कीं, तुम्हीं किल्याखालीं उतरून भवानीपाशीं राहावें तुमचा हिशेब तुम्हांस चुकवून देऊं. असें बोलणें करून किल्यावरील शिबंदी दरोबस्त काहाडली. आपले बरोबरील मेहेरबानसिंग हजार बाराशें माणसें किल्यावर घालून चौकीपहारे नेमिल्यावर स्वांसास्वारी किल्यावर दाखल जाहली. नंतर शिबंदीचे तलबेविशीं बोलणें पडलें. तेव्हां त्यांसि उत्तर केलें कीं, मी होळकर होतों म्हणून तुम्हीं आपले तलबे करितां किल्ला माझे हवालीं केला. दुसारा कोणी येता त्याजलाही असें करितां कीं काय ? हा दोष त्यांजकडे लावून हुसकून दिल्हे. तलबेपैकीं कवडी दिल्हीं नाहीं. मासपक्ष महेश्वरीं राहून कलमजारी चाललीच होती.

तों इंदुराहून नागो जिवाजी बमय फौजें पलटणसुद्धां समेरुढचा घांट उतरून कलाऱ्हई आखेपुरा छकडा बावडीचे सुमारें आले. तों हेही महेश्वरीहून सरंजामसुद्धां मुकाबल्यास गेले. तेथें पलटणाशीं पाय न टिकतां महेश्वरास आले. किल्याचे दरवाजे लावून पाहरे चौक्यांची मुस्तैकी करून दरखदार मंडळी बोलावून बाईसाहेबांचा जामदारखाना फोडला. त्यांत किमती भारी, वजनांत हलके, अशी रकम काहडून घेऊन कांहीं चांदी कांहीं सोन्याचीं भांडीं व तें न माफक भार बर्दारी ओझ्याचा अजमास घेऊन त्याक्षणीं बाहेर पडले. तारापुराचा घाट चढून किल्ले मांडवास आले. त्याचे मागें आबाजी रणसोड व भारमल होळकर वगैरे निघून गेले. नागो जिवाजी व दुंदरनेक यांनीं मागोमाग येऊन किल्ला घेतला असतां माहाराजांस मसलत कठीण पडती. हें त्याज पासून नघडतां

३६. दातों देणें, दाताडांत देणं,=थोबाडींत मारणें, पक्का मोड करणें.
* बाईसाहेब=अहल्याबाई.
३७. बमय फौज=फौजेसहित.
३८. पाय न टिकणें=मजबूत, खंबीर न रहाणें. पाय उठणें.
३९. मुस्तकी=मुस्तकिमी=खंबीरता.

अडीरात देऊन प्रहर दिवस चढतांना आले. इतक्या अवसरांत त्यांच्यानें जें घेववलें तें घेऊन किल्ला मोकळा टाकला. तों ते येऊन आंत शिरले. यांनींही मासपक्ष किल्यांत राहून राहिलें साहिलें बरबाँद करून महाराजांशीं रहबार लाविलाकीं " आपण जमविलें हें नीटच परंतु शिक्का काशीराव यांचे नांवाचा चालवून कारभार मुक्त्यारीनें करावा." असें बोलणें हैबतराव हमीर व निळोबा साठे निसबत पवार धारकर यांचे विद्यमानें होऊन हैबतराव हमीर हे बोलण्याचे दरम्यान त्यांजकडून किल्यांतील श्रीरामजीच्या तुळशी उचलून देऊन नागो जिवाजी यांचें मनांतील संशय दूर होऊन भेटी जाहल्या. नंतर दहापांचा रोजांनीं नागो जिवाजी धरून पायांत बिड्या घातल्या. सोळा संस्कार करण्याचे ते केले. दुंदरनेक यांचें बोलणें पडलें कीं, "आम्हीं चाकर तेपक्षीं सांगतील [तीं] चाकरी करूं. आमचें भेटावयाचें प्रयोजन तें काय ? तेव्हां लिंग अडीच शेर पाहून लखबा दादावर जगन्नाथराम जयपूरचे शहावर होते त्यांचे मदतीस रवाना करून किल्ले रामपुरा ही जागा बसावयास दिल्हीं. त्यास लखबा दादास सामल होऊन जयपुराची लढाई मारून फिरून रामपुरास येऊन बसला. इकडे किल्ले मांडव येथून कूच करून इंदुरास आले. मावशीबाईचा काळ मांडवावर झाला. भारमल होळकर याजला महेश्वरास रवाना करून खरगोण वगैरे महालचा बंदोबस्त केला. नंतर इंदुराहून कूच करून सुजपालपूर, सारंगपूर व अष्टे पांच महाल याचा परामर्ष करून शिरोंजेस गेले. तेथून पुढें मीरखान सुभा करून सागर प्रांतीं रवाना केला. त्यानें सागर लुटून माघारा शिरोंजेस आला. मग फिरत फिरत राघोगडावरून समेरूढचे घाटावरून महेश्वरास आले. महेश्वरीं आल्यावर पदरचे गोर गरीब बाँईसाहेबांचे लोभांतील होते त्यांचे ही अंगीं भूतदया खरीच, परंतु फौजेचा जमाव होऊन खर्चाच्या अडचणी करितां आपपर विचार राहिला नाहीं. कसेंही करून पैका उत्पन्न करून फौजेस द्यावा, हेंच लक्ष. गोविंदराव भगवंत व काशिनाथ आपाजी वगैरे मामलेदार होते ह्यांजपासून ठोकून पिटून चार रुपये घेतले. मग फौजेसुद्धां इंदुरास आले. मग देशींहून लाडाबाईचें वर्तमान आलें. मग प्रपंचाची बुद्धि धरून गोतपात [पाहून] नंतर भिवाजी फणसे यांचे कन्येशीं विवाह केला. लग्न झाल्यावर के सु बाहूर परगणें धार येथें छावणी झाली, तेथें आनंदराव पवार वगैरे यांच्या भेटी जाहल्या. एका खवाचे गहूं चार महिने सारे फौजेनें खाल्ले.

पुढें कंपू भरण्याचा इरादा [होऊन] फुलण साहेब याजला कंपू भरण्याचा हुकूम देऊन, विठ्ठल महादेव कारकून फडणिसांकडील बराबर देऊन, जावेरें व

४०. बरबाद=उध्वस्त, नाहींसें.
४१. रहबार=रहवास ? बोलणें ?
४२. बाइसाहेब=अहल्याबाई.

देपाळपूर वगैरे महाल खर्चास लावून देऊन, कंपू भरण्यास पाठविलें. त्याच मुक्कामीं शिंद्याकडील बाया सेंदव्याचा घाट चढून पुढें महाराजांस पत्रें आलीं कीं, आम्हीं उज्जनीस येतों, तुम्हीं आम्हांस अनुकूल असावें, त्याजवरून पुन्हा इंदुरास येऊन शामराव माहडीक याची रवानगी बायांस घेऊन यावें याजकरितां सरंजाम बरोबर देऊन वाटे लावले. नर्मदेचे जवळ माहाडीक यांच्या व बायांच्या भेटी जाहल्या. बोलणें चालणें परस्परें होऊन दरकूच इंदुराजवळ घेऊन आले. यांच्या त्यांच्या भेटी जाहल्या. बाळाभाऊ कारभारी यांचीं बोलणीं परस्परें झालीं कीं, तुम्हीं आम्हांस अनुकूल असावें. तुम्हांस उज्जनीस पावल्यावर खर्चास दरमहा बोलल्या प्रमाणें देत जाऊं. परस्परें बेलभंडार होऊन बायांबराबर स्वारी उज्जनीस गेली. तेथें गेल्यावर बायांनीं लखबा दादा मेवाडांत होते त्यांजकडे पत्र पाठवून त्यांजला बोलाविलें. तेही दरकूच अगर कानडचे सुमारें येऊन त्यांचीं पत्रें बायांस आलींकीं, होळकरापाशीं कबूल केलें त्यापैकीं एक पैसा देऊं नये, आम्हीं येऊन पोहोंचल्यावर जें करणें तें करूं. ही बातमी महाराजांस कळतांच गांवांत स्वारी बायांकडे गेली. तेथें बोलण्याचा पर्याय दुसराच पहाण्यांत आला. कारभारी यांचीं बोलणीं चढाचीं पाहिलीं. तेव्हां महाराज स्पष्ट बोलले कीं, "तुम्हीं आम्हांस सामल केलें. संप्रत बोलण्याचा विचार तुमचा दुसरा दृष्टीस पडला. त्यापक्षीं आमचीं तुमचीं बोलणीं प्रमाणाच्या गोष्टी जाहल्या त्या तुमचे तुम्हांपाशीं आमचे आम्हांपाशीं. तुम्हांस कळेल तें तुम्हीं करावें. आम्हांस कळेल तें आम्हीं करूं." असें बोलून पानसुपारी अत्तर गुलाब कांहीं न घेतां आपले लष्करांत स्वारी आली. तों मागें बाया शहरांतून निघून उडोशाच्या तळ्यावर त्यांजकडील फौज पडली होती तेथें येऊन राहिल्या.

इकडे महाराजांनीं रात्रीं शामराव महाडीक व चिमणाजीपंतभाऊ व मीरखां बोलावून सल्ला केली कीं, लखबा दादा व बाया सामल झाल्यावर आपणांस जड पडतील, यास्तव बायांवर जरब द्यावी. असा मथितार्थ होऊन फुलण साहेबाचा कंपू व माखणलालशिंगाचा कंपू या उभयतांस ताकीद करून उडोशाचे तळ्यावर बायांकडील फौज पडली आहे त्याचें रूखें तोफा लावून मागील दोन घटका रात्र राहतां तोफा सुरू करणें. मग त्यांणीं फौजेचें रूखें तोफा लावून मागील दोन घटका रात्र राहतां गोळा सुरू केला. फौज लुटून घेतली. ज्याला सवड फावली तो शहरांत निघून गेला बाया सड्या निघून लखबादादाकडे गेल्या. हें कळल्यावर फौजेचें कूच करून सडी स्वारी त्यांचे मागें गेली. लखबादादाचें व इकडील पांचा कोसांचें अंतर राहिलें.

मग लखबादादा कडील भला मनुष्य पेगाम घेऊन आला. बोलणीं झालीं. "परस्परें ऋणानुबंध वडिलोपार्जित त्याजवर नजर देऊन झाली गोष्टही भविष्यावर टाकून आपण आपला उद्योग करावा. आम्ही आपले उद्योगास जातों." ही गोष्ट इकडे सोयकर

पडली. माघारीं कूच केलें. तों बातमी आली कीं, सवाशाकडे शिंद्याकडील तोफा पलटणें, देवजी गौळी, चिंतो आत्माराम वगैरे सरदार आले. कांहीं फलटणें मुकाबल्यास आलीं. तेव्हां फौजेचें कूच करून तिकडे चालले. संताजी लांभाते व कृष्णाजी मुकुंद बक्षी याजला त्यांचे तोंडावर पुढें रवाना केलें. त्यानें नेवरी जवळ पलटणें घेरलीं. त्यांची यांची गोळा गोळी झाली, तों मागून स्वारी दाखल झाली. पलटणें लुटून तसेच माघारीं घाट उतरून सवाशा जवळ फौजेचा मुक्काम करून पलटणें व स्वारी रेवे पावेतों गेली. इकडून रेवा पार होऊन शिंद्याकडील जिनसीचे गोळे चालले. लढाई मातबर झाली. देवजी गौळी कामास आले. जागा अडचणीची, मैदानचा जागा गांठ पडल्यावर पाहून घेऊं. असा विचार करून नर्मदेचे कांठीं आपल्या तोफा सोडून माघारी आले. कुशाबा बक्षीवर क्रोध केला कीं, तोफा सोडून माघारी आलास. लाज कशी वाटली नाहीं ? मग कुशाबा बक्षी यांनीं जीव झोंकून पांचहजार स्वार मराठा घेऊन तोफेवर जाऊन बसला. आणि लोकांस बोलला कीं, "मजला तरि मरावयाचें आहे. तुम्हांस होळकराचे निमकापासून आदा होणें असल्यास घोडीं सोडून तोफा काढाव्या. हें न करितां मागें गेल्यास होळकर प्राण घेईल, सोडणार नाहीं. त्याचे हातें मरावें याज परीस येथें मरावें यांत लौकीक व पुण्य पुरुषार्थ आहे." मराठा लोक, अवरू तलम. घोडीं सोडून तीस तोफा दरा वीं वर धरून तीन कोस आणिल्या. तों पावेतों कारखान्याचें माणूस बैल रसा कांहीं एक नाहीं. झाडींत असल्यास लागून होते कारखाना जेयद, तेव्हांच मेळामेळ होऊन तोफा काहडून आणल्या. मग सरकार प्रसन्न होऊन कृष्णाजी मुकुंद याजला वक्षीस जाहली कीं, आज पावेतों तुजविशीं पाप पुण्य मनांत होतें तें टाकून समाई जाहली. हे वाणी बक्षीनें श्रवण करून चिरंजीव तऱ्हेतीलें[44] कुरणिसा[45] करून हात जोडून विनंती केली कीं, "दागिने वस्त्रें देतां तीं खाऊन फाडून टाकितों. हें देणें माझे प्रालब्धानें झालें."

ऐशीं बोलणीं होऊन पलटण सुद्धां कूच करून शाहाजांपुरावरून घांसदाणा करीत इंदुरास आले. तों शिंद्याकडील फौज-पलटणें चिंतो आत्माराम घेऊन उज्जनी जवळ दाखल झाले. बातमी समजल्यावर उज्जनी जवळ आले. क्षिप्रे नजीक मुक्काम करून पुढें छाबिन्यास कुशाबा बक्षी व कृष्णाजी महाडीक व चिमणाजीपंत यांजला त्यांचें लष्कर गोगाशाचे टेकडी पुढें उज्जनीचे गांवकुसाशीं लगत पडलें होतें, त्याचे तोंडावर पाठविलें. हें वर्तमान चिंतोपंतांस कळतांच त्यांनीं फौज तयार करून त्यांचे मुकाबल्यास आले. त्यांचा यांची गोळागोळी सुरू जाहली. दिवस थोडा

43. जिनशी=कोठी, तोफखाना ?
44. चिरंजीव तऱ्हा=मुलानीं करावयाचा तसा (सलाम, मुजरा.)
45. कुरणीस=मुजरा.

राहिला. सबब चिंतो आत्माराम मुक्कामास गेले. म्हणून बक्षीचा निरोप त्यांशांस येतांच स्वारीही छबिन्याजवळ आली. रात्रीचा विषय सबब एक्या टेंकडीवर जाऊन त्यांसे तमाशा पाहण्यास बसले. तों मागून फुलण व मालणशिंगाकडील पलटणें येऊन पावलीं. मग शिंद्याचे फौजेच्या सुमारे मोर्चेबंदी आंगपाता कडे मीरखां वगैरे पठाणाकडील यांजला आज्ञा जाहली कीं, तिकडून मोर्चे बंदी करावी. रात्रौ त्यांशांचा व मिरखानाचा संकेत जाला होता कीं, दिवस उगवल्यावर तोफा सुरू करून हल्याचा विचार होईल तेसमयीं एक बाण इशाऱ्याचा सोडूं, म्हणजे तुम्हीं उठावणी करावी. मग दिवस उगवतांच तोफा सुरू करून पलटणाच्या बाजूस पागा हुजुरात व बक्षी, चिमणाजीपंत वगैरे होऊन तोफा दराबीवर धरून संकेताचा बाण सोडतांच आंगपाताचे दरवाजाकडून मीरखानाची उठावणी जाली. चहूंकडून फौजच फौज. तेव्हां शिंद्याचे लोक घाबरून गांवांत पळूं लागले. चिंतो आत्माराम कामास आले. लढाई खत्तम जाली. नंतर आठ पंधरा दिवस तेथेंच मुक्काम होता. *

या अवसरांत शिंदे यांनीं सरजेराव बापुखां वगैरे सतलज साहेब यांचा कंपू बरावर देऊन हंड्याचे घांटे चढून इंदूरचे सुमारें चाल केली. हें वर्तमान

---

* ग्रांटडफ साहेबांच्या ग्रंथांत दिलेली हकीकत थोडक्यांत खालीं देतों ती मागील व पुढील मजकुराशीं ताडून पहावी.

१. आनंदराव पंवार यांजकडे यशवंतरावास आश्रय मिळाला. पण शिंद्याच्या पत्रावरून पंवारांनीं थोडे घोडे स्वार व कांहीं पैका देऊन होळकराची बोळवणी केली.

२. नतर अमीरखान, (ज्यास कैफीयतींत मीरखां म्हटलें आहे) वगैरे मंडळी येऊन मिळाली.

३. काशीराव होळकर कमकुवत याकरितां खंडेराव होळकर याच्या नांवचा शिक्का करून यशवंतराव त्याचा मुकत्यार अशी व्यवस्था करून होळकराच्या घराण्याचे कैवारी असतील त्यांणीं एकत्र होऊन दौलत शिंद्या पासून होळकरी महाल परत हिसकावून घ्यावे व खंडेरावची सुटका करावी असें ठरतें. शिंद्यांचे महालांची लूट सुरू होते.

४. काशीरावानें दुंदरनेकास पाठविलें त्याचा पराभव केल्यानें यशवंतरावाचा लौकिक होतो—दुंदरनेकही त्यास मिळतो.

५. बायांचा तंटा. यशवंतराव त्यांस धरून देण्याचें कबूल करतो. बऱ्हाणपुरास बायांस वेढितो. बाया हिंदुस्थानांत पळतात. यशवंतरायाबद्दल शिंद्यांस वहिमा. शिंदे पुणें सोडून हिंदुस्थानांत जाण्यास निघतात.

६. होळकराची तयारी—हेसिंग साहेबांचीं पलटणें शिंद्यांकडून येतात. मिटायरचे हाताखालच्या टोळीचा होळकर नेमरी येथें नाश करतो.

७. जानेवारी १८०१ मध्यें हेसिंगशीं लढाई. सात युरोपियन ठार. ४ धरले. हेसिंग धरला. उज्जनीपासून खंडणी. होळकराची फत्ते.

८. जुलईंत ब्रौनिंग याच्या तोफखान्यावर यशवंतरावाचा हल्ला. त्यांत त्याचा पराभव व नाश फार होतो.

९. इंदुरची लढाई आक्टोबर. १४ सरजेराव घाटगे व सुदरलंड होळकराचा पराभव करतात.

महाराजांस समजतांच उज्जनीहून कूच करून खजराण्यास इंदूर नजीक मुक्काम केला. तों शिंद्याकडील फौज येऊन पोहोंचली. मग सडी स्वारी होऊन त्याचे तोंडावर गेली. पहिले दिवशीं इंदुराहून पांच कोश तेथून ऐवज आणून याचे पदरीं घालावा आणि यांनीं कूच करून चालावें. हें वर्तमान दुंदरनेकास समजून मोहोनलाल यांस कंपूचे समजाविशीं कारितां बावीस रवाना केलें. मशारनिले कंपूंत येऊन, नवमाही तलब आम्हीं देतों तुम्हीं कूच करून रामपुऱ्यास चलावें. कबूल करून, ऐवज पदरीं घातल्यावर कूच करून साहेबापाशीं येतों, ऐसें कबूल करून मोहनलाल रामपुऱ्यास दुंदरनेकापाशीं येऊन सर्व वर्तमान सांगून ऐवज मागूं लागला. तेव्हां दुंदरनेक यानें मुद्दा घातला कीं, माहडिकाकडील दोघे गृहस्थ आहेत ते आमचे स्वाधीन केल्यावर ऐवज देऊं. ही बातमी कंपूंत गेली. कंपूवाल्यांनीं क्रिया दिल्ही होती ते म्हणूं लागले, ग्यारमाही तुम्हीं द्याल तर तुम्हांबरोबर येतों. नाहींतर तुम्हांस कोटयाचे दरवाज्यांत पावतें करून देतों, म्हणजे आम्ही क्रियेपासून मुक्त झालों. हें साकल्य उभयतांनीं शामराव माहडीक यास लिहिलें. त्यांनीं ग्यारमाही कबूल करून उभयतांस लिहिलें. पत्रें आलियावर कुमेदानाशीं ग्यारमाहीचे बोलणें करून त्याची दिलजमाई होऊन पूर्वीं वचन कथन जाहलें होतें त्याची बळकटी केली. खाळाखालीं उतरून पार गेल्यावर वांटणी सुरू करूं. प्रातःकाळीं कंपूचें कूच जालें, खाळाखालेचे कांठीं गेले. तेथें टाकून गाडे उतरावयास वाट करितात हें वर्तमान दुंदरनेकास समजल्यावर स्वार रवाना करून कंपू लुटून घ्यावा, ते स्वार दी खा ई दे तां च कुमेदानानीं तोफा फिरवून स्वारास गोळे मारले. स्वार आले होते ते उधळून गेले.

नदी आहे तेथें मुक्काम शिंद्याकडील फौजेचा जाहला. त्याजकडील पेंढारी आलीकडे येऊं लागले. हें कळतांच महाराजांची स्वारी पोहोंचून त्यांजकडील व हिकडील लोकांची झटपट जाली. पांच पंचवीस माणूस जायां झालें. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं शिंद्याकडील फौजेचें कूच झालें. तेव्हां तोंडावर महाराजांची स्वारी उभी राहिली. त्यांनीं पलटणें व तोफांचा पऱ्हा बांधून बुणग्यांची रव पलीकडील आंगीं घालून चालले. दोन प्रहराचे समयीं इकडील फत्तेसिंग माने व हुजुरात पैकीं बारगीर यांनीं त्यांचे स्वारावर क र व न्या केल्या. त्यांचा व हिकडील जमाव पडतां खाशांनीं पाहतांच आपला घोडा पुढें केला. तों त्यांचे बराबर सारेच लोक उठले. तों तोफखाना सुरू जाहला. त्याचे उठावणीस तोफा घेऊन पुढें गेले. ते दिवशीं इकडील तिकडील शें पन्नास माणसें कामास आलीं. त्यांचे फौजेनें तीन कोशाचें कूच करून मुक्काम केला. तिसरे दिवशीं इंदुरापासून एका कोसावर मुक्काम शिंद्याकडील फौजेचा आला. पाहून खासे व मीरखां यांनीं विचार करून फौजेची तोंड

राखावी या करितां माने व शिलेदार व हुजुरात जागजागां ठेऊन गांवांनजीक तोफा पलटणें यांचे मोर्चे लाविले. आश्विन शुद्ध ८ अष्टमी सन १२११ ते दिवशीं लढाई झाली. ते काळीं मीरखानावर झिंबड पडली म्हणोन खासे इकडून मीरखानाकडे समाचारास गेले. तों फौज जागां जागां मोर्च्यावर होती. ते महाराजांचे बराबर गेली. मग सुने रान पाहून शिंद्याकडील फौज पलटणें यांनीं चालून घेतलें. मग महाराजांकडील पेंढारी यांनीं पळ काढला. लढाई हारले. मीरखानाकडून खासे येतात तों इकडील फडशा जाला. तेव्हां तसेच अस्तमान पावेतों स्वारी उभी राहून रात्रीं जांबेस गेले.

जांबेस तीन चार दिवस राहून लोकांस हुशार करून दसऱ्याचे मुहूर्तें पुन्हा डेरे इंदूरच्या रुखें दिल्हे. पांच रुपये स्वारी खर्चास वांटून नवलाईस शामराव माहाडीक जुंजेरनेकाचा[१६] कंपू घेऊन आले. त्यांजला सामल जाले. पूर्वीं शामराव माहाडीक कांहीं कामा करितां कोट्यास पाठविले होते. नंतर इकडील अडचण पाहून शामराव यांस पत्रें लिहिलीं होतीं कीं, जुंजरनेकास सरमजाम सुद्धां घेऊन तुम्हीं यावें. याजवरून शामराव महाडीक यांनीं रामपुऱ्यास जुंजरनेकास पत्र पाठविलें त्याचीं उत्तरें बयाद लावून येत गेलीं. मग माहाडीक यांनीं कृष्णा लक्ष्मण, बाळाजी रघुनाथ जुंजरनेकाकडे रवाना केले. त्यांस सांगितलें कीं, साहेब आल्यास उत्तमच आहे. घेऊन यावें. नाहीं तर त्यांजकडील कंपू मध्यें शकटभेद करून कंपू घेऊन यावें. उभयतां मशारनिलेची व जुंजरनेकाची भेट होऊन बोलणीं झालीं कीं, कंपू बिघडला आहे. त्याची समजूत करून मागाहून येईन. ऐसें बोलून उभयतांस रवाना केलें. हे जुंजरनेकापासून रामपुऱ्याहून निघून कंपू बावीवर होता तेथें आले. कंपूतील कुमेदानासीं देण्या घेण्याच्या गोष्टी बोलून हिंदू यांची गंगाजळ व मुसलमान यांचे कुराण या प्रमाणें वचन कथन घेऊन शामराव यांस पत्रें लिहिलीं. अस्तमानीं खाळपार आले. ग्यारमाहीची वांटणी सुरू केली. एकया पलटणाच्या गोलंदाजास ग्यारमाही दिल्ही. दुसरे दिवशीं कूच करून दोन चार कोश आले. मुक्कामीं येऊन वांटणी चालली. एक पलटणीची वांटणी जाली. ऐसें करीत करीत बुंदीस आले.

इकडे राजे जालमसिंग यांचीं पत्रें जुंजरनेकास गेलीं कीं, पत्र दर्शनी स्वार होऊन येणें. हें पत्र अस्तमान जाल्यावर दोन घटका रात्रीस रामपुऱ्यास पावलें. चित्तास गोडसें वाटून निघाले. लाखेरीस आले. तेथें हेरून चमेली तिरास आले. चमेली भरपूर, नांव चालेना, यास्तव पाट्यावर दोन चार मुक्काम होते.

---

१६. मूळ प्रतींत कांहीं स्थळीं ‘ जुंजरनेक ’ असेंही आहे.

नंतर पार उतरून कोटयास हवेलींत दाखल झाले. कांहीं एक विसांवा खाऊन दोन प्रहरचे अमलांत शामराव यांचे वाड्यावर शेंदोनशें लोकांनिशीं चाल करून गेले वाड्यांत येऊन दरवाजे लाविले. शामराव यांची माडी चढून गेले. तों शामराव यांणीं चौफाळ्यावर[१७] निद्रा केली होती. त्यांजला पाहून उठून बसले. तों जुंजरनेक शामराव यांची मांडी दाबून बसला होता. ते नागवी तरवार हातीं पाहून शामराव बोलूं लागला कीं, तुझे मनांत जें असेल तें कर. त्या संधीस शामराव यांजकडील खिजमतगार कौलांवर चढून शेजारियाचे वाडयांत उडी टाकून राजा जालमसिंग[१८] यांजपाशीं धांवत गेला. वर्तमान झालें तें सांगितलें. मग जालमसिंगानें भाईबेटे पाठविले. तों हवेलीचा दरवाजा बंद. मग शिड्या लावून हवेलींत उतरून शामराव व फिरंगी होता तेथें पावले. सर्व दृष्टीनें पाहून फिरंग्याचा हात धरून एकीकडे केलें. तरवार हिसकून घेतली. प्रतिष्ठेनें धरून जालमसिंगाकडे नेत होते. तों तेथून आज्ञा आली कीं, हवेलींत नेऊन कैद करणें. आणि सरंमजाम सर्व लुटून घेऊन शामराव माहाडीक यांजकडे पावता करणें. त्याजवरून जालमसिंगाचे आज्ञेप्रमाणें त्यांचे लोकांनीं हवेलीवर चौक्या बसवून, त्यांचे बराबरचे लोकांचीं हत्यारें घेऊन, शहरा बाहेर काहाडून दिल्हें. कंपूचें वर्तमान समजलें कीं, साहेबांनीं शामराव धरून कैद केला. कंपूंत चार होरांचे चार चोरांचे होतेच, जे साहेबांचें साधन ठेऊन होते त्यांनीं खुषी मानली. उभयतां कारकून हवालदील जाले. वास्तवीक वर्तमान [न] समजल्यामुळें मुजरत हलकारे[१९] जोडी रवाना केली. ती जोडी प्रहर रात्रीं नंतर नदी उतरून हवेलींत गेले. पत्रें पाहून हलकारे यांस इनाम देऊन त्या वेळेस जाबसाल लिहून पदमसीचे गुमास्त्या कडून खर्चाची बेगमीची चिठ्ठी घेऊन दुसरे हलकारे रवाना केले. ते सूर्योदय झाल्यावर दुसरे दिवशीं घटिका दिवसास दाखल झाले. पत्रें पाहून दीलजमाई होऊन कंपूवाले कुमेदान अवघे बोलावून पत्रें वाचून दाखविलीं आणि साखरा वांटल्या. खर्चाची चिठ्ठी शहरांत सावकाराचे येथें पाठवून सही केली. ऐवज आणून तावडतोब वांटणी सुरू करून दो माहिन्यांत अवघा फडशा केला. वीस रोजही आगाऊ दिल्हे. भाद्रपद मासीं शामराव कोट्याहून निघून ताल्हेड्याचे मुक्कामीं कंपूंत येऊन सरंमजाम सर्व अवलोकन केला. पंधरा दिवस तेथें मुक्काम होता. तेथून कूच करून शिंगोळीचा घाट उतरून खालीं आले.

---

१७. चौफाळा=झोंपाळा.

१८. राजा जालमसिंग हा कोटें येथील राजाचा कारभारी=हा मोठा राज कारणी पराक्रमी व भारदस्त पुरुष होऊन गेला.

१९. हलकारे=जासूद.

मागें जुंजरनेकास लालाजी बल्लाळ व राजे जालमसिंग यांनीं बहुतच फजीत केलें कीं, " तुम्हांस बोलाविलें कशास आणि तुम्हीं केलें काय ! तुमचें व शामराव यांचें मेळ करून देऊं हरामखोरीचा डाग तुम्हांकडे न लागतां महाराजांची भेट घेऊन तुम्हांस निरोप देववावा, अशा करितां तुम्हांस बोलाविलें. तें आमचें आम्हांपाशीं राहून तुम्हीं आपली अवलाँद बाहेर काढून हरामखोरीचा म द स दै परिधान केला. तुम्हांस महाराजांपाशीं पावतें करावें, परंतु आम्ही रजपूत आमचे इराद्यास खामी येती. बाकी तुम्हीं आपल्याकडून कसर केली नाहीं. " या भावीं दोष पदरीं घेऊन रामपुऱ्यास रवाना करून त्याचे मायां आ सा न केलें.

महाडीक कंपू घेऊन माळव्यांत आले. यजमानांचीं पत्रें, रात्रीचा दिवस करून यावें, प्रसंग अडचणीचा, म्हणून लिहीत गेले. इकडून लिहित गेले कीं, आम्ही आल्या शिवाय लढाईचा मुकाबला करूं नये. परंतु होणार भविष्य. आश्विन शुद्ध अष्टमीस लढाई शिकस्त जाली. पुढें जांबेच्या मुक्कामीं फौज समेटून नवलाईवर आले. तेथून माहाडीक कंपू सुद्धां सामल झाला. पुन्हां कंपू सुद्धां खासरोदेस येऊन, आणखी चार रुपये घेऊन, रतलाबेस आले. तेथील तसनस करून मागती खासरोदेकडेच आले. तों सरजेराव घाटगे व पेंढारी वगैरे यांचा मुक्काम उज्जनीस होता. महाराजांनीं गजा कुंवर व कृष्णाजी महाडीक याजबरोबर सरमजाम देऊन इंदूरचा बंदोबस्त करावयास रवाना केले. तों शिंद्याकडील पेंढारी व फौज येऊन आश्विन वद्य चतुर्थीचे दिवशीं लढाई जाली. गजा कुंवर कामास येऊन कृष्णाजी महाडीक याजला जखमा आल्या. शिकस्त होऊन पेंढारी यांनीं इंदूर जाळून निघून गेले. कांहीं वस्ती जुने इंदुरास मात्र राहिली. हें वर्तमान स्वारींत येतांच कंपू सुद्धां इंदूरचे मुक्कामीं कार्तिकमासीं आले. शहर बेचिराख, तेव्हां लोकांस दिलदिलासा देऊन बंदोबस्त केला. नजीक इंदूर येथें मुक्काम होता.

तों काशीराव होळकर पुण्याहून निघून दर कूच देवाशास आले. तेथून पांडुरंग शंकर व आनंदराव माधव निसबत बुळे उभयतांस खर्चाचे अडचणीमुळें महाराजांकडे पाठविलें. उभयतांच्या भेटी जाहल्यावर पांडुरंग शंकर यांणीं तुकोजी होळकर गादीचे मालक जाल्यावर पूर्वीच्या खटल्याचे दिवाण हे; यांणीं विठोबा व यशवंराव होळकर व काशीराव होळकर यांजला, रखमाबाई होळकर सुभेदारांची स्त्री इची जलालो फार मोठी, तेव्हां सुभेदार यांनीं त्रिवर्गांची सोय पांडुरंग शंकर यांस करून प्रगणे कायथें पूर्वीं मोठे सुभेदार

---

५०. अवलाद=जोर सामर्थ्य.
५१. किंवा " मखसद " ?
५२. खामी=कमीपणा.
५३. शिकस्त=पराभव.

यांणीं तुकोजी होळकर सुभेदार यांस जाहगीर लावून दिल्ही होती, तो महाल सदरहू अन्वयें यांचे खर्चास लावून देऊन, काशीरायाचे नांवें सरदारीचा सरळ शिक्का कायम ठेऊन, मशारानिल्हे यांणीं बाईच्या जरबेंत त्रिवर्ग मांजराचें पिला· सारिखें पोटाशीं धरून, लहानाचे मोठे करून, नांवारूपास आणिलें. ती क्रिया महाराजांचे मनांत वागून यांचा सत्कार केला. यांचे समोर हुक्का पिऊं नये, गैरशिस्त भाषणें करूं नये, याप्रमाणें वहिवाट घातली. यांचे सांगितल्याप्रमाणें काशीराव होळकर यांजला खर्चास पाठवून महेश्वरीं दाखल जाहले. जालें वर्तमान फौजेंत आलियावर यांचे भेटीस महाराज सडे महेश्वरीं गेले. फौजेंत महाडीक होते. खासे महेश्वरीं जाऊन बाईसाहेबांचे छत्रीपाशीं उभयतांच्या भेटी जाहल्या उभतांही श्रमी जहाले. नतर बाळासाहेब व महाराज किल्यांत आले. सलामीच्या तोफा जहाल्या. भोजन इत्यादिक न होतां महाराज निघून विठोबाचे देवळीं बाड[५४] होते तेथें गेले.

दुसरे दिवशीं नर्मदेचे दक्षिण तीरास गोपाळराव चिटणीस दहा हजार फौज व चार पलटणें घेऊन आले. तेव्हां काशीराव होळकर यांजकडील सरंजाम महेश्वरीं होता त्याच्या मुकाबल्यास खुशालसिंग जाधव व हरजी काळगावडा पार उतरले. वासक शिंपी[५५] जमादार दोन हजार मनुष्य याजप्रमाणें पार उतरून मुकाबला गोपाळरायाशीं जाला. लढाई सुरू होऊन तरवारीशीं गांठ पडली. ईश्वर सत्तेनें गोपाळरायाचे पाय उधळले. तो शिंपी कांहीं ज्वारीच्या शेतांत व कांहीं नाल्यांत. हे गोपाळरायास ठाऊक नाहीं. इकडील फौजेनें त्याजवर घाला घातला. त्यांनीं दोन तीन तासेरे दिल्हे. त्यानें गोपाळराव यांची खराबी फार झाली. मग हरनाथ याचे बराबर चार पलटणें देऊन पार उतरून अंबाजी खंडेराव याजकडे सुभ्याचें काम सांगितलें. तेही पार उतरले दुसरी लढाई मुळठाणचे आसपास अडचणींत प्रसंग पडला. इकडील पलटणांत गोरा होता त्यानें नाल्याचें अवसान न पाहतां एक तोफ व चार कंपन्या घेऊन कोणास न पुसतां त्यांचे स्वार वाढले[५६] होते त्यांजवर गेले. मारीत चालला. त्या स्वारांनीं पाठीवर घेऊन कंपन्या पावेतों तोफा खोऱ्यांत येतांच स्वार सरंजाम एकीकडे होऊन त्यांचीं पलटणें खोऱ्याचे वर होतीं त्यांचा व कंपन्याचा मुकाबला पडला. तेव्हां त्यांनीं त्यांची चाळीस तोफ उमाट्यांवर[५७] हे बदखलींत, इकडील स्वारांकडील मदत तोफांच्या माऱ्यास्तव न जाल्यामुळें चार

५४. बाड=तंबूच्या कनाथी, आडोसा, जनानखाना.

५५. "वासकाशिंपी" असेंही होईल. तथापि मूळांत 'शिंपी' असेंच सर्वत्र आहे.

५६. वाढले होते= पुढें आले होते.

५७. उमाटा=उंचवटा, उंच टेकडी.

कंपण्या पावेतों फौज मारली गेली. गोपाळराव यांस ब्न्हाणपुराहून शिंदे यांचें बोलावणें आल्यामुळें तिकडे गेले. हेही महेश्वरास आले.

उभयतां बंधूचें खलबत जालें. त्यांत हांशील कारभाऱ्यांनीं मजला सुख फार दिल्हें. त्यांचें उसनें [झालें] म्हणजे माझा संतोष होईल. तेव्हां यशवंतराव महाराज यांनीं दूरादेश पाहून विचार केला कीं, वडिलांनीं आज्ञा केली हा यांचा जाती स्वभाव. ब्राम्हण टाकून काय मिळणें हें आपल्यास ठाऊकच आहे. परंतु फौजेचा पसारा मोठा त्यांत इंदूरच्या शिकस्ती पासून फौज हवालदील. पैक्या वांचून यांची दीलजमाई होत नाहीं. यास्तव मुत्सदी लोक कैद करून पैक्याची तोड करावी यांत फौजेस आधार वाटून वडिलांचाही संतोष होईल. असा मनसोबा सिद्ध करून खंडो महादेव व दिवाणाकडील कृष्णराव भाऊ व श्रीपतराव व रामराव व आबाजी व पाराजी पंत व सखाराम जगजीवन व दिनकरराव पागनीस व दाजी मुनसी व स्वारींतील बाळाजी कृष्ण फडणीस इतक्या असाम्यांस कैद करून [आणिल्या.] आज्ञेस उंजूर सखाराम जगजीवन व दिनकरराव पागनीस यांनीं रदबदल्या विशेष केल्या मुळें यातना फार जाल्या. खंडो महादेव व आबाजी पळसीकर यांनीं आज्ञे प्रमाणें, उजूर न करितां, चिठ्या लिहून दिल्ह्या. पांच पन्नास लाखांचा तोदीं करून वसुलास गुलाबीखां निसबत मीरखां सरकार पैकीं दयाराम जमादार, यांजला ठेऊन, व बाड महेश्वरीं विठोबाचे देवालया पुढील बंगल्यांत ठेऊन जातीनें इंदूर मुक्कामीं फौजेंत आले. लोकांस दम दिल्हा. पांच पंचवीस लाख रूपये तयार केले आहेत. वसुलास गुलाबीखां व दयाराम जमादार ठेविले आहेत. दों चौं महिन्यांत ऐवज वसूल होतों तों पर्यंत आपण रजवाड्या कडून घास दाणा करूं.

अशा हमराईनें इंदूर मुक्कामींहून कूच केलें. ते तलाबे करून पिंपळोद्यास आले. तों शामराव महाडीक केवळ प्रांयोपवेशनीं यांनीं अडचणीचा प्रसंग पाहून मागें बाळोजी इंगळे पंचवीस हजार फौज व पांच पलटणें घेऊन होतेच. यास्तव महाडीक तसेच पालखींत घालून बनाता गुंडाळून बाहेर काहाडिले. वाटेंतच त्यांचा प्राण गेला. मुक्कामीं जाऊन दहन करून प्रातःकाळीं कूच करून प्रतापगडावरून मेवाडांत होऊन पुष्कराचें स्यान बुंदी कोटें एकीकडे सोडून सिउर आठ्याचे सुमारें हार्दे हांड्याचे घांटे उतरून नमाडांत येऊन, महेश्वरीं [आले.] तेथेंही दम न खातां भारमल होळकर जावडा चावडीच्या मुक्कामीं भेटून, मनांत विचार केला यांजला देशाचे मोहिमीस जाणें, काशीराव तेथें राहिल्यास आपले जिवास घोर केला, तसें

५८. शिकस्त=पराभव.
५९. उजूर=सबब, उलट जाब.
६०. तोदा=एकंदर ?
६१. प्रायोपवेशनीं=मरणोन्मुख.

यांचे बराबर रवाना करावें. काशीराव होळकर यांच्या कड्या विकड्या आचार विचाराच्या गोष्टी सांगितल्या. तों पावतों काशीरायाविशीं महाराजांच्या मनांत विकल्प नव्हता. भारमल्लाच्या गोष्टी ऐकून मनांत विकल्पाचे पर्वत येऊन उष्ण काळाचे दिवस, मेवाडचा उबाळा[६२], काशीराव होळकर यांचा पुत्र लहान, हें कांहीं न पाहतां बोलावयास कोणी नाहीं, दाबून बोलावया जोगे मनुष्य पांडुरंग शंकर त्याचाही काळ महेश्वरीं जाला, चिमणाजी कृष्ण याजला पाठवून तेच दिवशीं महेश्वरींहून जावडा चावडीस खरगोणेस [आले.] तेथें कंपू व नागो जिवाजी फौज सुद्धां धारेचे जिल्ह्यांत होते त्यांजला आणावयास कोण पाठवावें, ते नर्मदा उतरले म्हणजे आपण घाट उतरावयाकरितां मुक्काम होते ते नर्मदा उतरल्यावर हे कूच करून सेदव्या नजीक मुक्काम केला. खरगोणचे मुक्कामीं सवड पडल्यावर काशीराव होळकर यांनीं भिकाजी होळकर सेदव्यांत होते त्याशीं संधान बांधून सेदव्यानजीक मुक्कामींहून निघून सेदव्यास गेले हें वर्तमान कळल्यावर उपैलाणी[६३] घोड्यावर बसून तेथें आले. जामदारखाना सांभाळावा तों दों लक्षाचें कापड हातीं लागलें. बाकी त्याचे बराबर मंडळी होती ती मल्हारराव रामचंद्र फडणीस आदी करून त्यांस बोलावून विचारलें कीं, बाळा साहेब कसे गेले ? मंडळीनें उत्तर केलें कीं, आह्मांस ठाऊक नाहीं. आपण आलां तेव्हां समजलें. मग बोलले कीं, "त्यांच्या करण्याच्या चाली माझ्या ध्यानांत आहेत. त्यांनीं केलें तें उत्तमच केलें. माझें प्रालब्ध माझे बराबरच आहे. तुम्हांस जावयाचें कीं रहावयाचें ? राहावयाचें असल्यास येथें बाळासाहेबां वेगळे काय आहे ? परंतु गां ड घोड्याची मेहनत, डोकें हातावर, मिळेल ते दिवशीं खावें नाहीं ते दिवशीं उपास करावा, हें तुमच्यानें होणार नाहीं. लेंकरें आहांत. बाळासाहेब दौलतीचे मालक तुम्हीं दरबारचे मालक. तुम्हीं त्यांजपाशींच असावें. तुमचीच मंडळी मजबराबर आहे. जी माझी गत तीच त्यांची गत. चांगलें झाल्यास तुमचेच आहेत, वाईट झाल्यास तुमचे तुम्ही कायमच आहां. दौलत सांभाळालच." यांनीं उत्तर केलें आज्ञा होईल तसें करूं. असें बोलून गोटांत आले. मल्हारराव रामचंद्र आपले राहुटीस गेले. बाळाजी कृष्ण यांजकडून महाराजांबराबर होते त्यांचेही मानस असें आलें कीं, काशीराव होळकर मालक यांजपाशीं आपण असावें. तेव्हां आग्रह करून अर्थ नाहीं. मग कूच होऊन घांट उतरावयास गेले. ते समयीं फडणिसांसह कारकून मंडळी हजर जाली. विनंती केली कीं आम्हांस आज्ञा काय आहे. महाराजांनीं श्रवण करून साहेब नौबत शिक्के कटार बिछौना व आंगावरील पोषाक राहिला होता तो यांचे

६२. उबाळा=उन्हाळा, ऊष्मा. | ६३. उपलाणी=खोगिराशिवाय.

बरोबर इतका सरंमजाम देऊन पन्नास स्वार दिल्हे. किल्यापासून पांच कोशावर यांजला सोडून माघारे यावें असें सांगून रवाना करून आपण घांट उतरावयास गेले. व लष्करांत धारण रुपयाचें दोन शेर पीठ, खर्चाची अडचण रहात चालली. तथापि हिंमतीचा पुरुष, भाग्यशाली, घांट उतरून थालनेर महाल बमय किल्ला भिकाजी होळकराम जहागीर, तीन दिवसांत किल्ला खालीं करून घेऊन, दर कूच जाऊन जामपूर मोराण्यास छावणी केली. तेथें कंपू व नागो जिवाजी येऊन सामल जहाले. तेथील मुक्कामींहून भाद्रपदमासें सन १२१२ ते सालीं कूच करून जनस्थानास वद्य एकादशीस स्वारी दाखल जाली. तेथून बाडा बरोबर सरमजाम देऊन चांदवडास रवाना केले. काशीराव होळकरास भेटून इंदूर मुक्कामीं फौजेंत जावयाचे समयीं फत्तेसिंगराव माने यांजबरोबर फौज व महाराज कंपू फुलण [साहेबांचा] कंपू देऊन देशास रवाना करून, समागमें रामराव आबाजी पळशीकर यांजकडे पैका ठरला होता तो वसूल करावा सबब बरोबर दिल्हा. खंडो महादेव व सखाराम जगजीवन व मल्हार दाजी निसबत दादाजी गंगाधर हे दरकूच गाळण्याचे किल्ल्यांत टाकिले. माने खानदेशांत उतरल्यावर श्रीमंतांकडील सुभा धोंडोपंत गोडबोले दहा हजार फौज व पन्नास तोफा होत्या त्यांची व मान्याची लढाई होऊन धोंडोपंत लुटून घेतले. ते पुढें मोहऱ्यावर होतेच. गणपत नारायण दिवाण हे काशिराव होळकराकडून फौज घेऊन खानदेशांत होते त्यांजबराबर सरमजाम बंगस पठाण व हयाद अलीखां व आचमासिंग पुरवय्या दोन बेडे तीन हजार स्वारांचे, बाकी किरकोळ सिलेदार पागा हे फौजेंत फौज मिळवून उभयतां बेडेवाल्यांची खातरतसलीम करून साहेब नौबद देऊन हमराहा केला. गणपतराव नारायण दिवाण यांजकडून कारकून दिवाणगिरीचें काम करीतच होते, त्या कामावर ते मालक ठेऊन त्यांजकडे सोंप झाली. मग जनस्थानीं चार रुपये घेऊन, दरकूच आळेखिंडीस आले.

इकडे यशवंतराव होळकर घाट उतरल्यावर श्रीमंतांस मसलत पडून श्रीमंतांनीं शिंदे यांसि लिहिलें त्याजवरून त्यांनीं सदाशिवराव सुभे पन्नास हजार फौज व एक कंपू समागमें देऊन पुण्यास रवाना केले होते, ते त्यांचे अगोदर पुण्यास दाखल झाले होते. महाराज आळेखिंडीस जाऊन, मीरखां नबाब कांहीं सरंजाम घेऊन, जुन्नराकडे गेले. तिकडे शिंद्याकडील फौज पलटणें होतीं. लढाई होऊन नबाब स्वारीचा रोख धरून आळेखिंडीस आले. सो व त्याकडील फौज पाठलाग करून खिंडीवर आले. इकडून महाराज सडा सरमजाम घेऊन त्यांचे मुकाबल्यास आले. आश्वीन शुद्ध ८ मीस लढाई झाली. पलटणें मागें हटलीं.

स्वारीचा कूच होऊन जेजोरीस आले. देवदर्शन होऊन पुण्यानजीक वान-वडीचे आलीकडे पांच कोस हडपसरावर फौजेचा मुक्काम झाला. कंपू दोन कोश पुढे वाढवून राहिले. श्रीमंतांपाशीं वकील पाराशर दादाजी व गोपाळराव गानू खासगीवाले होते. पेशजी जामपूर मोराण्याचे मुक्कामीं स्वारी असतां श्रीमंतांकडील वकील बोलण्यास आले होते. त्यांत हांसल, तुम्ही सरकार पदरचे सरदार, व तुमचे वडिलांवडिलीं दौलतीस जपणें कसें हें माहीत असतां तुम्ही लाखों फौजा घेऊन स्वदेश खानदेशांत श्रीमंतांचे महालांपासून लाखों रुपये घेऊन लुटीत जाळीत [आलां] यांतील अर्थ काय ? तुमचा मनोधर्म समजला पाहिजे. या पूर्वी सवाई मल्हारराव मारले गेल्यावर यशवंतराव नागपुराकडे गेले. विठोजी होळकर पंढरपुराकडे गेले त्यांनीं कांहीं जमियत करून दंगा आरंभिला. तों पुण्यास कारभारी बाळोजी कुंजीर होते त्यांनीं फौज पाठवून विठोजी होळकर याजला हस्तगत करून पुणें मुक्कामीं आणून हत्तीचे पायीं मारून टाकिले. हा द्वेष महाराजांचे मनांत. मग जामपूर मोराण्याचे मुक्कामीं सदहू अन्वयें प्रश्न केल्यावर यांनीं उत्तर केलें कीं, " श्रीमंत आमचे धणी, इष्ट आराध्य. आम्ही सेवक लोक. चाकरी झाली न झाली हें कैलासवासी वडिलांस ठाऊक. व श्रीमंतांचे ध्यानांत. परंतु आमचे ऐकिण्यांत कैलासवासी खंडेराव होळकर व मालराव व सवाई मल्हारराव होळकर आम्हां पावेतों कसकशा अनावळ्या[६४] श्रीमंतांच्या राज्यांत केल्या कीं, ज्यांत लाखों रुपये नुकसान व स्वाधिन होण्यास फौज खर्ची लाखोंच लागले. परंतु हस्तगत केल्यावर अवघ्या गोष्टींचा बंदोबस्त करून हजारों रुपये सरंबरा खर्ची देऊन जेथील तेथें पावतेच करीत आले. विठोजी होळकर यांजकडून स्वामींची अवज्ञा अथवा अनावळी तादृश केली नव्हती. तथापि वाळुकाचे[६५] चोरीस बुक्यांचा मार. आपण धणी, पदरचे माणासस अमार्गाचे मार्गास लावावें यास्तव शिक्षा अन्याया सारखी क्रोध वश्य? आपले मनांत आले. यशही आलें असतां आमचे भाऊ बराबरीचे शिंदे, विंचूरकर, नारो शंकर वगैरे बरोबरीचे त्यांवरही प्रसंग पडले तेथें मल्हारजी होळकर, तुकोजी होळकर यांनीं अन्यायाचें माफक करून घेतलें. वाजता वारा लागूं दिला नाहीं. श्रीमंतही मान्य करीतच आले. आमचे प्रसंगीं आमचे भाऊ दालीबंद[६६] लहान मोठे एकानेही रदबदली न करितां रंगांत रंग मिळविला व स्वामींनीं ही आदि पश्चात् विचार न पाहतां वाळकाचे चोरीवर प्राण घेतला. त्यास एक्या खेड्यांत पाटील तरी गांवचा जमीनदार असतो, परंतु असामी पांच पंचवीस बिध्याचा खेडूं त्याजवर

६४. अनावळीं=खोडी.
६५. वाळुक=कांकडी.
६६ दालीबंद=तरवारीचा कमरपट्टा लावलेले, तरवार बहादर.

ओरजुलूम जाहला असतां बे रो म होऊन गांव जाळीत असतो, त्याचेंही समाधा-न करून झाल्या गोष्टीचा बंदोबस्त होऊन जमिनीवर कायम करावा लागतो. तेव्हां आम्ही लहान मोठे आपले पायांपाशीं उभे राहणार, आमचे समाधान शांतवन खावंदांनीं व बरावरींचे भाऊ यांनीं काय केलें ?" असें बोलणें पडल्यावर कायेल[६७] होऊन आज्ञा घेऊन गेले.

मग महाराज सदरीं लिहिल्या अन्वयें बौंड[*] चांदवडास ठेवून सडे हडपसर पर्वतीं आले. नंतर पाराजीपंत बाबास पत्रें गेलीं. श्रीमंतांस विनंती करावी कीं, "आम्हीं सरकार पदरचे, साहेबचाकरीस काया वाचे मन:पूर्वक हजर. स्वामींचें दर्शन घेऊन बंधूचा अंदेशा व फौजा बाळगून परिश्रम करून करोडों रुपये देण्याचे पेंचांत, इत्यादि मुखे कडून गि रा सी नें हे स्वामींचे चरणीं समर्पक करून, दुःखापासून वेगळे होऊन आज्ञा होईल ती चाकरी बजावूं. स्वामींचे पायाशीं दुसरा अर्थ कांहीं एक नाहीं. आम्हीं उभयतां शिंदे, होळकर. आमचीं जीं वांकडीं असतील तीं आपसांत समजून तमाशा आपण पाहवा." या भावीं बोलणीं उभयतां बोलले. परंतु श्रीमंतांस कांहीं एक विश्वास न पटतां श्रीमं-तांनीं सरंजाम सदाशिवराव शिंद्यांकडील व सरकारचे विंचूरकर वगैरे फौज वानवडीस आली. इकडील कंपू पुढें होतेच. फत्तेसिंगराव माने फौज कंपू सुद्धां बरोलीस होते. त्यांनीं त्यांचे मुकाबल्यास जरीपटका व मानकरी पुरंधऱ्याचे बरावर देऊन रवाना केले होते. त्यांची लढाई होऊन जरीपटका पुरंधरे सांपड-ले नाहींत. बाकी तोफा आणून फौज लुटून घेतली. मालोजीराव घोर-पडे पाडाव करून आणले. फत्तेसिंगानें घोरपड्यांची उजूतवाजू उत्तम प्रकारची ठेवून जखमांचा जाबता करून वस्त्रें देऊन रवाना केले. माने फौज सुद्धां बरोबरच होते. त्रयोदशीस रात्रीं लढाई नक्षा झाला.

पुढें तिन्ही कंपूची लायन. कंपू शेजारीं फत्तेसिंग माने. उजवे बाजूस मीर-खान बाबा. मागें कंपूचे पाठीवर महाराज हुजुरात शिलेदार घेऊन उभे. चतुर्दशीस सुर्योदयीं लढाई सुरू जाहली. तोफा चालू जाहल्या. शिंद्यांक-डील पलटणचा मार जरब पडला. फौज थिंजली[६८]. हें पाहून, महाराज हुशार होऊन, कंपू मागें टाकून, हुजुरात घेऊन घोडे तोफांवर घातले. महाराज उठले पाहून मागें डावे बाजूस माने होते त्यांनींही अनीना उचलल्या. इकडील फौज मीरखान होता त्याजवर चाल केली. तों महाराजांनीं तोफाखाना घेऊन

६७. कायल होणें=रागावणें.

* वाड=तंबूच्या कनाथी, आडोसा, ज-मानखाना.

६८. थिजली=थक्क झाली, मागें पाय घेऊं लागली.

शिंद्यांची फौज मीरखानावर उठली तिच्या पिछा कडून घोडे घातले. दुरोख अडचण पडल्या मुळें फौज लुटून घेतली. इकडे माने उठले होते त्यांचा मुकाबला विंचूरकर यांनीं चांगला केला. परंतु अवघ्या फौजेचा मार झाला तेव्हां त्यांनीं हवा पाहून एकीकडे जहाले. श्रीमंतांकडील जरीपटका घाशीरामाचे तलावावर उभा होता तो पळून शहरांत गेला. तोफा जाऊं पावल्या नाहींत. शिंद्यांचे तोफखान्यावर महाराजांनीं घोडे घातले तेथें छऱ्याच्या जखमा आल्या. लढाई फत्ते झाली.[६९]

श्रीमंत माघारीं पर्वतीस गेले. सदाशिवराव परभारें निघोन नगरचा किल्ला नजीक केला. श्रीमंत पर्वतीस एक घटका ठरून, धीर न निघे तेव्हां निघोन लोहगडाँखालीं होऊन महाडास गेले फत्तेसिंग माने व बाळाजी कृष्ण निसबत फडर्णास उभयतां श्रीमंतांचे मागें पाठविले कीं, आपण जाऊं नये, पुण्यास यावें, यास्तव. परंतु त्यांणीं यांशीं गांठ पडूं न देतां निघून गेले. तेही माघारे आले. मग फत्तेसिंग राव माने आपले फौजेसुद्धां पंढरपुराकडे रवाना करून आपण फौजसुद्धां पुण्यावर मुक्काम करून राहिले. मग जुन्नराहून अमृतराव साहेब येऊन बाबा साहेब फडके व मोरोबा फडणीस असे तीन चार महिने पुण्यावरच होते. कांहीं राजकारण करावें असा बेत परंतु श्रीमंतांनीं कंपनी साहेब याचा आश्रय करून वसली साहेब पलटणें घेऊन पुण्याचे सुमारास आले.

मग यशवंतराव होळकर यांनीं मनसोबाचें धोरण पाहून, अमृतराव साहेब वगैरे राजकारण तेथील तेथें सोडून, झाडून कूच करून फाल्गुन शुद्ध ४ स श्री जेजोरीस जाऊन, श्री मार्तंडाचें दर्शन घेऊन पारनेरचे मार्गें संगमनेरावरून बेलापूरचे मार्गें पुणतांब्यास आले. तेथें आठपंधरा मुक्काम होऊन औरंगाबादेस आले. मागें फत्तेसिंग माने फितुरांत येऊन, सरकारचे दरखदार कारकून होते ते कैद करून, फौज श्रीमंतांकडे घेऊन जाऊं अशा विचारांत, सरकारांतून फौजा दरोबस्त कहाडण्याकरितां कृष्णाजी लक्ष्मण माने यांस आणावयास पाठविलें. त्याजलाही अटकेंत ठेविलें. हें वर्तमान माने यांचे बराबर स्वारींत पठा-

६९. विकर्स, हार्डींग, आर्मस्ट्रांग या तिघांच्या हाताखालीं १४ पलटणें ५००० पायदळ, आणि २५०००. स्वार, इतकी फौज यशवंतरावाकडे होती. शिंद्यांचीं १० पलटणें, स्वार व पेशव्यांची हुजुरात पागा, विंचूरकर वगैरे सरदार अशी फौज होती. हुजुरात पागेनें होळकराच्या घोडेस्वारांचा पराभव केल्यावर यशवंतरावानें पुढें होऊन हल्ला केला. आणि घोडेस्वारांचा पराभव करून शिंद्यांचीं ४ पलटणें धीर धरून भांडत होतीं त्यांवर जाऊन पडला. तेथें गोलंदाज लोकांचीं डोकीं स्वतः उडवून पलटणांचा त्याणें धुवा उडाविला. या लढाईत यशवंतरावानें मोठा पराक्रम केला प्रत्येक हल्ल्यांत तो पुढें होता. त्यास जखमाही लागल्या. एक बर्चीची व एक तरवारीची. ग्रांट डफ.

७०. “ सिंहगड ” असें पाहिजे होतें.

णाचे स्वार दाहा एक्या पैकीं होते त्यांजला समजून त्यांनीं अपसांत विचार केला कीं, हवा बदलून माघारां मान्या चालला आहे. आपले बेड्यांत गेल्यावर मुस्तकीम होऊन आपला बस राहणार नाहीं. ते पक्षीं त्या ठिकाणींच याजला बसांत आणून कैद करावा आणि महराजापाशीं घेऊन जावें. यासाठीं घडेल तसें घडो. असें बोलून मान्याची पालखी घेरली. मान्या निजला होता. दहाजणांनीं घोडे सोडून भोयांचे खांद्यावरून पालखी उतरून कटारा लावून बसले. त्यांचे बेड्यां[७१]पैकीं कोणीच नव्हते. यांनीं याजला घेऊन सरकारी सरमजाम मराठे व पागा पठाण वगैरे एकत्र करून हुशार केले. हें वर्तमान मान्याचे खासगत बेडेवाले कृष्णाजी लक्ष्मण व रावजी त्रिंबक यांजला घेऊन चालले होते त्यांजला हें वर्तमान समजल्यावर उभयतांस सोडून देऊन, मान्याची आशा सोडून, आपण निघून गेले. उभयतां ब्राम्हण जौबत्या[७२]बरोबर नाहींत. तथापि धण्याचें नांव घेऊन चालले. मार्गांत दहा पांच एक दोन असे स्वार लुंगारीचे[७३] भेटत गेले. तेच बरावर घेऊन, जमाव करून, दिवस रात्र चालून मान्यास मिळविलें. मग फौजेची दिलजमाई करून, मान्याचे पायांत बेड्या घालून, पालखींत टाकून औरंगाबादचे मैदानांत महाराजांस सामल जाले. असेच मीरखां पंढरपुराकडे होता तो लुटीचे चालचीवर राहिला होता. पत्रें निकडीचीं गेलीं असतां त्याचें येणें न होय. मग तात्या आळेकर याजला आणावयास रवाना केलें. कारण दुधानें पोळलेल्यावर ताक फुंकणें प्राप्त. मान्या मराठा, त्याजपासून हरामखोरी जाली. तेव्हां याचा भरंवसा तो काय ? याजमुळें पंत मशारनिले पाठवून त्याजला घेऊन आले. मागील प्रकार [नि] घोर जाल्यावर अवरंगाबादेपासून चार रुपये घेऊन फौजे सुद्धां कूच करून वेरुळावरून त्रिंबकेश्वरीं आले. पुढें घोडपेचे मार्गें चांदवाडास येऊन बाड बरावर घेऊन कोपरेलीस तापीतीरीं आले. पुणें मुक्कामीं भोंसल्याकडील वकील आले होते. ते निरोप घेऊन नागपुरास जाते समयीं बोलण्यांत आलें कीं, खंडेराव होळकर बाया वगैरे मल्हार शामजी सुद्धां दौलतराव शिंदे याजपाशीं आहेत ते तुमचे तुम्हांकडे पाठवून तुमचा त्यांचा वडिलोपार्जित स्नेह चालत आला तसा सलोका करून देऊं. ते नागपुरास गेले. भोंसले सरमजाम सुद्धां वऱ्हाड प्रांतीं येऊन शिंदे [व] ते एके ठिकाणीं होते. त्या प्रसंगीं बोलण्याचे भाव शिंद्यांस दर्शवून नर्मदास आणून महाराजांस पत्रें पाठविलीं कीं, शिंदे यांशीं बोलून मजकूर

---

७१ बेडा, बेहडा=टोळी.
७२. जावता=टोळी.
७३ लुगार= लुटारू टोळी.

नमूदास[74] आणिला आहे. आपल्या कडील मुखत्यार बोलणार पाठवून द्यावा. त्याचें उत्तर लिहिलें कीं, "शिंदे आम्ही भाऊ. त्यांचा आमचा सलूख तो काय ? सलुख्याचे चालीचीं निदर्शनें होत गेलीं म्हणजे सलूख अर्थात् आहे. आमचें खटलें आम्हांपाशीं आलें म्हणजे सहजच सलूख. बाकी मूल येथें आलें अथवा तेथें असलें सारखेंच. आपण लिहिलें ते पक्षीं सदहू अन्वयें व्यवहार झाल्यानंतर कोणास पाठविणें ते पाठवून देऊं." नंतर जातांच शिंदे व भोंसले यांजवर वसली साहेब अमृतराव साहेब घेऊन मुकाबल्यास आले. तेव्हां मसलत गा ल व झाली. वास्तव समेट होऊन एकदिली त्रिवर्गांची झालियावर कठीण पडावयाचें नाहीं या धोरणावर खंडेराव होळकर खटल्या सुद्धां शिंदे यांनीं रवाना केले. ते नजीक खरगोण सन १२१३ चे सालीं येऊन दाखल जहाले. शिंदे आपण एकत्र होऊन पलटणें कांटून[75] टाकावीं ही गोष्ट कारभारी खंडो महादेव बाळाजी कृष्ण सर्वांचे मनास आली. महाराजांचा रुकार पडेना. मग सर्वांनीं हरनाथ याजला पुढें करून महाराजांपाशीं बोलविलें कीं, शिंदे भोंसले आपण एकत्र होऊन मसलत उचलली असतां आपलें नुकसान तें काय ? या भावीं मनसोब्याचें धोरण धरून बहुतां प्रकारीं बोलला. खांशांनीं उत्तर केलें कीं, "तुजला वाटतें दौलत मी चालवितों, माझ्या भरंवशावर महाराज स्वस्थ आहेत. परंतु हरनाथ एक आणि एकुणपन्नास हरनाथाची करामत मी खेळवून तुझा पल्ला राखितों. तुझे भरंवशावर मी आहें [ही] गुमराई एकरूप मनांत न आणितां सांगितलें तितकें काम करून असावें. इतःपर बोललास तर कामास पडणार नाहीं." तेव्हां त्यासि असें जालें कीं, मी यांचे वेगळा कसा होऊं. तात्पर्य नासो कीं सुधरो वडिलांचे हातचीं माणसें होतीं, कोणाचेही माथां भार न कारितां सांगितलें काम ज्याचें त्याचें हातें घेऊन इतिकर्तव्यता आपली आपण करावी, भरंवसा व विश्वास आपला आपल्यास. अशा धोरणावर प्रवृत्ति होती.

खंडेराव होळकर खटल्यासुद्धां दाखल झाल्यावर पूर्व भाषणाचे निदर्शनार्थ मल्हार शामजी व माधवराव गोविंद आळेकर या उभयतांची रवानगी शिंद्यांकडे केली. आपण कूच करून भाद्रपद शुद्ध १४ स फौज नर्मदेचा घाट उतरून उत्तरतीरास मुक्काम जाला. जातीनें खांसा स्वारी महेश्वरीं येऊन आठ दिवस मुक्काम होऊन कुटुंबासुद्धां कूच जहालें. ते उज्जनी नजीक दसरा करून मंदोसरावरून मेवाडांत शहापुरास स्वारी आली. दिपवाळी तेथें करून पुढें कूच होऊन फाल्गुन अखेर अजमिरावरून हर मा डा स आले. तों दिल्लीहून पलटणें आलीं. हरमाड मुक्कामीं कांहीं कहीशीं गांठ पडली. कुटुंबें बरोबर

---

७४. नमूदास=ठरावास. | ७५. मूळांत 'टाकून' असें आहे.

यास्तव जोधपूरचे राजाशीं संधान लावून, त्यांचीं पत्रें आणून, तेथून कारकून पाठवून, बाड जोधपुरीं ठेवावें हा बेत करून, पुष्करास येऊन, खटले खंडेराव होळकर सुद्धां कांहीं सरमजाम देऊन जोधपुरास रवाना केले. आपण सडी स्वारी करून हाडोतींतून गंगराडेवरून मंदोसरास ज्येष्ठमासीं अखेर सालीं आले. तेथें एक महिना मुक्काम [झाला.] फिरंगी[७६] याजकडील पलटणें हरमाड्याचे आसपासून गेलीं तीं नीट कोट्यास गेलीं. कोटेवाल्याची फौज व बापू शिंदे बराबर घेऊन दऱ्याचे मार्गानें उतरून रामपुरा व हिंगळाजगडा खालीं वगैरे जप्ती बसवून गरोठे नजीक आले. हें वर्तमान मंदोसर मुक्कामीं समजतांच तेथें लोकांची दिलजमाई करून ज्येष्ठ वद्य अमावास्येचे दिवशीं पलटणावर चाल केली. अंतुरचे घाटें चर्मवती उतरून सडा घोडा राऊत ऐशी हजार स्वारांच्या भरंवशावर तवा तोबरा बांधून अग्नीचा कल्होळ असा येऊन गरोठेहून दोन कोसांवर मुकाबला जाला. लढाई फार मातबर जाली. फिरंगी लढाई हरून मुकुंददऱ्याचे मार्गें निघाला. कोटेवाल्याची सरमजामाचीं माणसें फार करून कामास येऊन सरदार धरला. एक फिरंगी खांसा मुकत्यार बासतआलीखां बंगस यानें घोडा उठवून हत्तीवर मारला. वरकड गेरे व पलटणें, तोफा, डेरे जेथील तेथें राहून सडे निघाले. कोटवाल्यांनीं फिरंग्यास नाव देऊन चर्मण्वती पार उतरून दिल्हे. व मागाहून सडी स्वारी कोट्यास दाखल झाली. कोटेवाल्यावर माहाराजांचा दांत. कारण फिरंग्यास सामल होऊन त्याजला काहडून दिल्हें. आम्हांस मुकुंद दऱ्याचा दरवाजा लावून अटकाविलें. यावरून कोटें खोदून चमेलींत टाकावें हा इरादा. परंतु मसलतीचें धोरण सोडून इकडे गुंतल्यास फिरंग्यास सोहोलत पडेल, यास्तव कोटेवाल्याचा अन्याय पदरीं त्याचे घालून, कांहीं पैका घेऊन चर्मण्वती उतरले. तों बाजीराव बापूजी पदरचे शिलकी चाकर इंद्रगडीं होते. लाखेरीचे डोंगराचे माहीतगार. त्यानें सरकारचाकरीवर लक्ष देऊन, भिल्ल जमा करून, जागजागीं नाकीं बांधून पलटणें फार करून लुटून घ्यावीं, आंगरखे व बंदुका गाड्यावर घालून आणले. बुंदीचे आसपास महाराजांस येऊन भेटला. मर्जी बहुतच प्रसन्न होऊन टोंक, रामपुरा, लाखेरी वगैरे मामले सांगितले. यांजकडे फिरंग्याशीं गांठ बनास नदीवर श्रावण वद्य ४ स घालून झटपट तेथें बरीच जाली. माणसें किती मारलीं किती नदींत उड्या घालून गेले, त्याजवर घोडे घालून पाण्यांत मारले. त्या लढाईंत सरशी इंग्रजांचीच झाली. इकडील कंपूचा मालक माणखसिंग मारला जाऊन तोफा त्यांनीं घेतल्या होत्या. परंतु महाराज भाग्यवान्, व पराक्रमाची

७६. फिरंगी=इंग्रज. शिंद्यांशीं तह झाल्यावर होळकर यांशीं इंग्रजांनीं लढाई चालविली. जनरल लेक, मान्सन, वगैरे मंडळी होळकरावर पाठविली होती.

पराकाष्ठा, जातीनें तोफेवर येऊन, छेरे भरून, तोफा आपण चालवून शेंकडों माणसें मारलीं. नंतर घोड्यावर आपण स्वार [होऊन] घोडे घातले. या प्रमाणें तीही लढाई फत्ते करून पिच्छावर चालले. नदीस पाणी यामुळें तोफा उतरूं पावल्या नाहींत. सडा घोडा राऊत उतरून पाठलाग करून कंपू मागें टाकले. तोफा पलटणास *सावर न फावतां किल्ले खुशालगड प्रांत धुंडाड जयपूरवाल्याची जागा त्यांत शिरले. बाहेरून महाराजांनीं घेरा घातला. फिरंग्यानीं ओझें पाझें आसबाब[७७] होता तो तेथील तेथें टाकून सडे माणूस बुंदख घेऊन मागील रात्रीस निघाले. तो मुकाबल्यास चिमणाजी कृष्ण याचें पथक होतें. त्याजवर ताशेरा देऊन बाहेर पडले. ते आग्र्याचे मार्गे गेले. स्वारी महाराजांची श्रावण शु॥ ९ स शिकरी फत्तेपुरास दाखल झाले. तेथें कांहीं शरीरास बेआरामी जाहली याजमुळें आठ रोज मुक्काम जाहला.

फिरंग्याचीं पलटणें झडत पडत आग्र्यास गेलीं. मुख्यें[७८] साहेब आग्र्याचे किल्यांत होता. आठ दिवसांची सवड पडल्यांत लीक साहेब कानपूरचे छावणींत जाऊन, जमियत करून आग्र्यास आला. महाराज फत्तेपुराहून कूच करून मथुरेस आले. तेथें इंग्रेजांकडील सरंमजाम होता तो निघून आग्र्यास गेला. तेथून गणपतराव दिवाण, चिमणाजीपंत भाऊ उभयतां सरमजाम सुद्धां आग्र्याचे सुमारास पुढें रवाना केले. त्याजवर लीक साहेब यांनीं छापा दिल्हा. परंतु हेलपटण्यांत न येतां सांवरून उभे राहिले. हे वर्तमान मथुरेस येतांच खुद्द खांशांचें कूच होऊन फा न्या कडे येऊन लढाईचा प्रसंग भाद्रपद वद्य ३० स आरंभ जाला. तेथून पलटणें मथुरेचे मुक्कामास आलीं. फिरंग्याकडील पलटणें चार छापे आले. परंतु प्रथम छाप्यांत महाराजांखालीं घोडे एका मागें तीन पडले. शेवटीं खबुतरासारखा जमिनीवर लुबकला होता परंतु खेत सोडलें नाहीं. मग रघोजी होळकर यानें पुढें येऊन, आपल्या घोड्यावर महाराजांस बसवून जबरदस्तीनें काहाडलें. पुढें छापे आणखीही आले, परंतु यांचे हिशेबांत आले नाहींत. मथुरेचे आलीकडे मुक्काम जाला. पलटणें कूच करून दिल्लीकडे चाललीं. यांनींही पाठलाग केला. मार्गांत लढाई होतच गेली. स्वारी कुतबशाचे कोटानजीक मुक्काम करून सोनपत पानिपतावर मुक्काम केला. पलटणें यमुना उतरून चाललीं. तेव्हां त्यांचे मागें स्वारीचें कूच होऊन शामलीचे गढींत पलटणें गेलीं. तेथें मुक्कामास आश्विन वद्य ११ स गेले. लढाया तेथें ही जाल्या. कार्तिक शुद्ध १ स पलटणें निघून पुढें चालले. तेव्हां स्वारीचें कूच होऊन कोशीस

* सावर=अवसर अवकाश.

७७. आसबाब=आजबाब सामानसुमान.

७८. मुख्य साहेब जनरल लेक.

गेले. तेथें *शमरूची बेगम होती. तिजकडे गुलामीखांस पाठवून तिचें बोलणें जालें मी सामल होतें. तीस हजार रूपये बेगमीनें खर्चास पाठवून आंतून फितूर कीं, पलटणें मागून यावीं. पुढें बेगमीनें आडवें व्हावें. हें समजतांच कही गेली होती याजकरितां महिपतराव रामचंद्र याजला पांच हजार घोडा राऊत सरमजाम सडा मुक्कामावर ठेवून कार्तिक शुद्ध ७ स कूच सरकारानीं केलें. ते मागोमाग पलटणें येऊन दाखल जालीं. महिपतराव रामचंद्र यांची व त्यांची पलटण वाल्यांची गांठ पडली. यांनीं पलटणाशीं पेंढारी काव्यानें लांडगेतोड करून दारू गोळा फिरंग्याचा बराच खराब केला. कही आली ती सांभाळून महाराजांपाशीं येऊन दाखल जाहले. तेथून सोहरभचे सुमारें हासगनावरून आले. पलटणें महू रामपुऱ्याकडे गेलीं. यांनीं हरनाथास कागद लिहून कंपू दिल्लीस रवाना केला. त्यांनीं दिल्लीस मोर्चे लावून लढाई सुरू केली. तों दिल्लीस आवई कीं, पलटणें येतात. या दबावानें महाराजांची ताकीद आली कीं, बहुत हुशारी राहून खटला संभाळून असावें. गाफलीनें गळफटयांत आल्यास कामीं पडणार नाहीं. ही हा न व त रजा जाहल्यावर हरनाथ कोणास न पुसतां मोर्च्यावर पलटणें होतीं तीं जेथील तेथें सोडून कंपूचें कूच करून गेले. ज्यास समजलें तो मुकाट्याच त्याचे मागें गेला. शिलेदार वगैरे मोर्च्यांचे मदतीचे लोक तेही राहिले. मागील प्रहर रात्र राहतां सर्वांस समजलें कीं, हरनाथसिंग कूच करून गेला. मोर्च्यांत कंपूचे कारकून जगंनाथ राजाराम व चिमाजी यशवंत व सखाराम सदाशिव होते. यांजला समजतांच विचार पडला. मग शिलेदारांत गमाजी शिंदे व आणखीही चार नांवाचीं माणसें होतीं त्यांजपाशीं गेले. विचार पुढें कसा करावा ? मग गमाजी शिंदे यांनीं विचार केला कीं, हिंमत धरून गोष्ट सांगितली कीं, नक्षा बदनक्षा याचें पुसणें हरनाथ याजला पुसा. तो न पुसतां मोर्चे सोडून गेला तेव्हां आपण राहिल्यावर दिवस उगवतां फिरंग्यास समजल्यावर आपल्यास वाचूं कशास देतील ? यास्तव मोर्च्यांचे जा ल तेथील तेथें ठेवून तबूर वगैरे कांहीं एक न वाजवितां तोफा काहाडून तुम्हीं कूच करून जावें आम्हीं कंपेशीं[७१] पांच हजार स्वार आहों. दिवस उगल्यावर या शहरचीं माणसें बाहेर निघतील यांची तांब्यातांबोटी[८०] करून तुमचे मागोमाग येऊं. अशी सल्ला ठरून, पलटणें तोफा मुकाट्यानें काढून, सडा घोडा राऊत राहिला. पलटणें दोन अडीच कोस पोंचले तों सूर्योदय झाला. स्वारानीं बुणगे मोर्च्यांचे पलटणाबरोबर [गेले होतेच, हे] सडे होतेच हुशार होऊन शहराभोंवते अनावळी[८१] आरंभिली.

* शमरू—ज्यानें पाटणा येथें इंग्रज लोकांची कत्तल उडविली (१७६३) तो असावा.

७१. कंपेश=कमज्यास्त, सुमारें.

८०. तांब्यातांबोटी=लुबाडणें, लूट करणें.

८१. अनावळी=नासधूस, खाडी.

तों हे बातमी शहरांत कळली फौज कूच करून गेली तेव्हां तुरुकस्वार कांहीं स्वारांचे मुकाबल्यास आले. त्यांची यांची झुंरमट[८२] चांगली होऊन शहरांत घातले. पांच पन्नास घोडे पाडाव करून[८३] आणले. मग तोफा मुकाबल्यास आल्या. मग टाळा देऊन पलटणें पिछाडीचा सुमार धरला. व मोरच्यांचीं पलटणें व स्वार सरंजाम एकत्र होऊन हरनाथाचा मुक्काम नव कोसांवर झाला होता तेथें सामल झाले. मग फिरत फिरत डिगेस येऊन मुक्काम केला.

इकडे सरकारस्वारी सों में स येऊन फर्काबादवाले पठाण यांजकडून महाराजांस दगा करावा हेंही सिद्ध केलें. सरकार स्वारी कार्तिक शुद्ध १४ स फर्काबादेस आली. तों पठाणाकडील भले माणूस सामोरे येऊन शहरांत चालावें म्हणून अर्जी बहूत केली. त्याजवरून शहराचे दरवाजापाशीं आले तों शहरची बळकटीसी ध्यानास आली. चाणाक्षही खराच. दरवाज्यांतून फिरोन येऊन बाहेर मुक्काम केला. शहरापासून कोसावर फिरंग्याची छावणी होती ती लुटून जाळपोळ केली. मुक्काम जालियावर नबाबाकडून पांच हजार रुपये मेजवानी व एक हत्ती व पांच घोडे नजर आले. आणि वकिलाचें बोलणें पडलें कीं, उदईक मुक्काम करावा. तीन लक्ष रुपये देतों. या प्रमाणें बोलणें लावून तिकडे लीक साहेबांस सूचना केली. सूचना जातांच ते महूहून कूच करून माणसास कोसांस रुपया देऊन छापा कार्तिक शुद्ध १५ स सूर्योदयीं घातला.* स्वारीचा मुक्काम होता. छापा येतांच समजल्यावर कूच जालें. सडे स्वार होते. पलटणें मागेंच होतीं. तींही येऊन पोंहोचलीं. त्या छाप्यांत सरकार फौजेचा खराबा बहुत जाला.[८४] फौज निघाली. कारण जातीनें मागें राहून पलटणवाल्यावर चार उलटण्या केल्या. यामुळें छापा थोपला जाऊन फौजेस सोहलत निघण्यास पडली. पलटणें व जिनसी[८५] हरनाथसिंग घेऊन डिगेस राहिला.

मथुरेस पलटणें होतीं त्यांनीं आपले कंपूंत कांहीं फितूर फांदडा करून कार्तिक शुद्ध ११ स छापा डिगेस घातला. तोफा तलावाच्या कांठीं होत्या त्या पाडाव करून नेल्या.[८६] शिलेदाराचे खटलें डिगेस यामुळें लोक बेदील; खाशांची उमेद कानपूरची छावणी जाळून कलकत्याचा सुमार धरावा परंतु लोकांचें चेष्टित पाहून

---

८२. झुंरमट=झकमक.

८३. पाडाव करणें=धरणें.

* तारीख १७ नवेंबर इसवी सन १८०४.

८४. तीन हजार लोक मारले गेले. ग्रांडफ. पण फरकाबादेच्या नबाबाच्या फितुरीबद्दल त्यांनीं लिहिलेलें नाहीं.

८५. जिनसी=सामुग्री, तोफखाना (?)

८६. डिगेच्या लढाईत इंग्रजांचें बरेंच नुकसान झालें. ६४३ लोक पडले. त्यांत २२ इंग्रज आफिसर होते. मेजर व हारफर्ड हे मोठे सरदार पडले. मान्सन साहेबा पासून घेतलेल्या तोफांपैकीं १४ तोफा त्यांस येथें मिळाल्या. होळकरांचे २००० लोक पडले. तारीख १३ नवंबर १८०४

उमेदीचा अर्थ एकीकडे ठेवून डिगेस आले. तों इकडे तोफा बरबाद जाल्या. बुणगे डिगेंत, सरकार स्वारी गांवांत शिरली. तों मागोमाग पलटणें कार्तिक वद्य १४ स आलीं आणि डिगेस मोर्चे लाविले. कांहीं फितूरही डिगेंत केला. हें महाराजांस समजल्यावर फौज बुणग्यासुद्धां बाहेर पडून होते तों यांनीं डिग घेतली. महाराज कूच करून कुंभेरीहून बि ग ट ला तों अस्मात राजे कूच करून कुंभेरीस आले. मागें पलटणचा रूख भरतपुराकडे जाला. तेव्हां रणजितसिंग जाट याचें बोलणें लागलें कीं, तुम्हीं मदत असावें. चार रूपये खर्चास देऊं. या प्रमाणें ठरलें. मग महाराज कूच करून शहरा बाहेर पडले. पलटणवाल्यांनीं शहरास मोर्चे लाविले. मार्गशीर्ष वद्य पक्षीं लढाई सुरू जाली. बाहेरून महाराज आंतून जाट. पांच महिने लढाई जाली.

त्यांत कौतुक एके दिवशीं जालें. त्यांत महाराजांनीं शहरांत स्वस्थ निद्रा केली [होती.] दोन प्रहरची वेळ. त्या समयीं फिरंग्यांनीं हल्ला केला. जाट आपलाले मोर्चांवर सावधच होते. फौज महाराजांची मुक्कामावर जेथील तेथें हल्ला येऊन बिगटला. तों अकस्मात गै[९१]बी फौज, दिसण्यांत महाराज, राणोराण फौजच फौज होऊन हल्यांतील एक माणूस जाऊं पावलें नाहीं. किल्यांतून जाट आपले डोळ्यांनीं पहातात. महाराज उलटून उलटून बांसडे करितात. किल्यावरून जाट फिरंग्यांचे लोक बोलतात कीं, "वाहवारे महाराज! खूब बासडे लगाता है" ऐसें वर्णन अवघे ऐकितात. पहातात. ही गुल महाराज होते तेथवर आली. तेव्हां जवळ बसणार कृष्णाजी लक्ष्मण व बाळाजी भिकाजी चार मराठे व धनगर व पठाण आश्चर्य करूं लागले कीं, "महाराज आपण तरि पलंगावर निजलां [आहां] आम्ही तर येथेंच आहों. फौज तरि आपले ठिकाणावर आहे. हें काय?" तेव्हां महाराजांनीं उत्तर केलें कीं, हें कृत्य मार्तंड जाणो. तुम्हांस काय सांगावें? बोलोन सत्वर घोड्यावर स्वार होऊन अवघ्या खाशां सुद्धां बाहेर आले. तों पलटणाचे खेत पाहिलें. तो पलटणाचा शेणसडा जाला. दरम्यान

८७. बरबाद=नष्ट, उध्वस्त.

८८. तारीख १ डिसेंबर १८०४. वेढ्याचें काम ता० ११ डिसेंबर रोजीं सुरू केलें.

८९. तारीख ४ जानेवारी १८०५ रोजीं भरतपुरास वेढा सुरू केला.

९०. एप्रिल ता० १० पर्यंत. ता० १० रोजीं भरतपूरच्या राजानें तह केला.

९१. गैबी=गुप्त, दृष्यांत असलेली ?

९२ बासडा=भाला.भाल्याचा हात, प्रहार.

९३. फिरंगी किल्यांत कसा ? जाटाकडेही कदाचित् फिरंगी नोकरीस असतील.

९४. गुल्=गलबल, आवई.

९५. खेत=मुर्दे, मुर्दे पडलेली रणभूमी.

९६. वेढ्याच्या कामास मराठी फौज किल्ल्याबाहेर होती ती फार अडथळा आणी. कहीकाबाड लुटण्यांत मराठ्यांचे प्रयत्न एक दोनदां बरेच सिद्धीस गेले. तथापि म्हणण्यासारखें इंग्रजांचें नुकसान झालें नाहीं. मात्र अमीरखानास पिटाळून लाविल्यावर इंग्रजांच्या घोडेस्वारांनीं होळकरावर हल्ला करून

मराठा घोडा राऊत एकही नाहीं. मग गोटांत होऊन पुन्हा शहरांत आले. लष्करांतही सर्वत्रांस हेंच आश्चर्य. शहरांत येतां दरवाजावरील लोक व कोटावरील सर्व महाराजांस रंग देतात. महाराजांनीं श्रवण करून मनांत हांसतात कीं, ईश्वराचें कौतुक अगाध आहे. हेंच आश्चर्य. फिरंग्याचे अठरा हल्ले जाले, अठराही हल्ले आंतून जाट बाहेरून महाराज असेच मारून काढिले. भरतपुरावर माणसेंही मोठीं मोठीं कामास आलीं. सोमाजी लाभाते, केवळ कळींचीं अर्जुन, तेथेंच खपले. आणखी दहा पांच माणसें गणनीय कामास आलीं.

पेशजी मेवाड प्रान्तांतून खंडो महादेव यांचीं रवानगी शिंदे यांजकडे समेटाकरितां जाली होती. शिंदेही अजिंठ्याचे घाटेंची लढाई वसली साहेबाची खाऊन पु र क स गळाठ्यांत आले. तेही अडीरच होते. पंत मशारनिल्हे कारस्थानी, रसायण घालून हरदु तर्फेचे किलाफाचे पर्वत मनांत त्याचे मार्जनें शिंद्याकडील समक्ष व महाराजांकडील कागदीं पत्रीं निखालसता करून शिंदे-साहेबांपाशीं घेऊन आले. फौज लढाई हरली. त्यांत पैशाचे कमतीमुळें बुभुक्षता मनस्वी. येतांना मार्गांत सागरास सनाथ केले. दिवे लावणीचा कौल दिला[१००] तेव्हां कांहीं सुदरून सबळगडास आले. तेथें मुक्काम होऊन सरजेराव व खंडोपंतबाबा पुढे महाराजांकडे आले. हें संधान जाटानें पाहिलें कीं, होळकरांचेच सल्लेनें आपला जीवं नाकास आला. आतां दोन्ही संधानें गळां पडल्यास टपेली राहणार नाहीं. शत्रूचें पारिपत्य होईल तेव्हां होवो. पुढील धोरणें ध्यानास आणून फिरंग्याचा सलूख करून महाराजांस जबाब दिल्हा. नंतर यशवंतराव महाराज कूच करून वै र स गेले. व सर्जेराव, खंडोपंत बाबा भरतपूर नजीक पोहोंचले. तेथें समजलें कीं महाराज कूच करून वै रे स गेले. तेव्हां हे भरतपूरचा सुमार सोडून वैरेस येऊन महाराजांच्या भेटी जाहल्या नंतर कूचकरून हिंडाणें करोळी या मार्गें सबळगडचे सुमारें आले. चर्मण्वती उतरून चैत्र वद्य पक्षीं सन

त्यांचें १००० लोक मारले व थोडेच दिवसांनीं त्याचा तीन हजारांचा कंपूच्या कंपू नाहींसा केला व त्यामुळें होळकर जेरीस आला. इतकेंच ग्रांटडफ लिहितात. वरील पलटणाचा शेणसडा झाल्याबद्दल ते कांहींच लिहित नाहींत.

९७. कळीचा=कलियुगांतील.

९८. ह्मणजे=असईची.

९९. अडीर=अडचणींत, अडलेले!

१००. दिवे लावणीचा कौल देणें=देश सफा लुटून जाळून उध्वस्त करून पुनः वसाहत होण्याकरितां लोकांस अभयपत्रें देणें.

१. जीव नाकास येणें=नाकीं जीव येणें, अगदी खराब होणें.

२. टपली=साल, कातडी.

३. इंग्रज असा तह करण्यास या वेळीं खुषी नव्हते. पण शिंदे कदाचित् जाट व होळकर यांस मिळाल्यास हें प्रकरण फारच जड जाईल अशा समजुतीनें वीस लाख रुपये व दिगेचा किल्ला देऊन त्यांनीं जाटाशीं तह केला.

१२१४ चे सालीं भेटीचा बेत ठरला. शिंदे यांनीं जागा मैदान पाहून, बिछायत करून, पांच हजार खांसा बदिमाख पोषाख घेऊन बसले. नंतर महाराजांची स्वारी आली. साठ हजार स्वार, त्यांत महाराजांचे आंगांत दहा शेर रुईचा डगला, सफेत शेल्याचा धाटा, ढाल तरवार, बासडा खांद्यावर, गांठची गांठच [आले.] ह्यांत महाराज कोणते हें ओळखूं येईना. येतांच गराडा फिरवून देऊन दोन हजार खांसा उतरला. तिकडल्या हिकडल्या तोफा चालल्या. चार घटिकापर्यंत कोणाचा शब्द कोणाचे कानीं पडेना ही व्यवस्था जाली. दौलतरायाचे तोंड सुकून गेलें. एक दोन रोजांत बैठकी होऊन सफाईचीं बोलणीं चालणीं जालीं उभयतांचा एक विचार होऊन तेथून कूच कोटयाकडे जालें. सोलापुरावरून इंद्रगड खानोलीचे मार्गें पाटयाजवळ चर्मण्वती उतरून मुक्काम जाला. पुढें ता ल ड्यावरून बुंदीचे मार्गें शाळ्याचे मर्ढीकडे कूच जालें. अंबोजी इंगळे याजपासून पैका घेऊन उभयतां सरदारांनीं वांटून घेतला.

पुढें शिंद्याकडील ज्यान बत्तिसाचा कंपू यांत हुसेनी जाली. कांहीं एक दिवस राडा राहिला. मग महाराजांनीं सांडण्यावर पन्नास हजार रुपये रोकड घालून पांच पन्नास स्वारांनिशीं कंपूंत गेले. चांदणी खालीं बसोन ज्यान बत्तीस वेगळा करून अवघे आपसर बोलाविले. तेव्हां सर्वांस आश्चर्य वाटलें कीं, सरदार खावंद यांजला म्हणावें. छाती वाढून एकला आपल्यांत आला. आपसर बोलावून त्यांजला प्रश्न केला कीं, "तुम्हीं चाकर आपचे [कीं] ज्यान बत्तिसाचे ? आपसरानें विनंती केली कीं, "आम्हांस ज्यान बत्तीस व सरकारची बटीक दोन्हीही सारखेच. ज्याचे ताबेदारीस लावून द्याल त्याचे हुकुमानें चाकरी करूं. इतकाच अर्थ. बाकी आम्हीं चाकर सरकारचे." "उत्तम आहे. आम्ही आज तुमची वांटणी सुरू करितों. ज्यान बत्तिसापासून कितीक सरकारी जाब समजून घ्यावयाचे [आहेत, करितां] त्याजला आमचे स्वाधीन करून द्यावें." आपसरांनीं मान्य केलें. वांटणी चालू करावी. आम्ही त्यांसि आणून हजर करून देतों. ते वेळेस मुत्सदी बोलावून वांटणीस कंपनी आणली, पन्नास तोडे टाकून दिले. त्यांनीं ज्यान बत्तीस आणून हजर करून दिल्हे. त्याजला घेऊन महाराज कंपूंतून निघोन शिंद्याचे डेऱ्यास आले, नंतर दौलतरायास वर्तमान समजलें. यांनीं ज्यान बत्तीस त्यांचे स्वाधीन केले, "पन्नास हजार

---

४. बदिमाख=दिमाखासुद्धां, डौलाचा.

५. धाटा=पट्टा.

६. होळकराची जमीयत व तरतरी पाहून शिंदे खजील झाले असें दिसतें.

७. अंबाजी इंगळे यास होळकरांनीं शिंद्याच्या संमतीनें कैद करून पैसा काढला.

८. हुसेनी=दांडगावा, बेबंदी.

९. आपसर=आफिसर (officer), पलटणींतले सरदार लोक.

रुपये चांदणींत टाकून वांटणी सुरू करून आलों. हा ज्यान बत्तीस तुमचा हरामखोर अथवा सा म खोर त्याशीं समजून काय घेणें तें घ्यावें." असें बोलून आपल्या डेऱ्यास आले.

आठा चौं दिवसांनीं दौलतरायाचा गूढ संदेशा आला कीं, " अंबोजी इंगळ्यापासून आम्हांकडून पैसा निघत नाहीं कारण रदबदल करणार फार. यास्तव तुम्हीं याजला आपले येथें नेऊन पैक्याचा ठराव करून हस्तगतही करावें. हें वर्तमान समजतांच यादवराव भवानी निसबत पीलखाना याजबरोबर पांचशें स्वार हुजरातीचे देऊन, हातचिठ्ठी शिंदे यांचे नांवें लिहून पाठविली कीं, अंबोजी इंगळे याजकडील पैका ठरावून उपयोग घडत नाहीं. त्यास तुमचे लष्करांत बळोत्तर त्याजवर फौजेचा गुजारा. इकडे उत्पन्न जाहल्यास तवातोबरा, न जाहल्यास फाका. या अडचणीमुळें मशार निल्हे पाठविले आहेत. इंगळे यांचे स्वाधीन करून द्यावे. या भावीं मशारनिल्हेची रवानगी केली. पूर्व संकेत होतांच, मशारनिल्हे जातांच चिठ्ठी पाहून इंगळे यांचे स्वाधीन केले. आपल्या जवळ आल्यावर समक्ष येऊं न देतां हरनाथाचे स्वाधीन करून दिल्हे. त्यानें हुजरातीचे चौकींत कापडाचे गदेल्यावर बसवून पुढें हात जोडून उभा राहिला आणि विनंती केली कीं, " आपण शिंदे होळकर यांचे येथील साहेबसुभे, मी हरनाथ तीन कवडीचा खास बारदार. फार वाईट आहे. तर झटकन बोलावें. माझा वाईटपणा उजेडास आणूं नये. त्याचें बोलणें. तीन चार पांच [लाख ?] श्रवण करून दहा पांच गालिप्रदानें शेलकीं समर्पक करून तगाद्याचीं आयुधें आणविलीं. तेल, तोबरा, खाट, जेरबंद आणून टाकिले. कोळसे शिलगावले. मग इंगळे बोलले कीं, उदईक जाब ठरावांत आणूं. उत्तम आहे, म्हणोन आयुधें जेथील तेथें रवाना केलीं. तेच दिवशीं रात्रीं पन्नास ठरले व सहा महाराजांचे खासगत या प्रमाणें जाब ठरून पैका आणावयासि बाळाराम शेट आगरवाले कोट्यास रवाना जाले. दौलतराव शिंदे यांजला सांगून पाठविलें कीं, पन्नास ठरून बाळाराम आगरवाले ऐवज आणावयास कोट्यास रवाना केले. तेव्हां शिंदे यांस व त्यांचे मंडळीस आश्चर्य झालें. आपले येथें महिनाभर होते व महिनाभर आणखीं राहते तथापि पूर्व दिवसच. विना निर्भीडते खेरीज पैका निघत नाहीं असें आश्चर्य केलें. पैका आल्यावर पंचवीस त्यास दिले एकतीस आपण घेतले.

---

१०. गूढ संदेशा=गुप्त निरोप.
११. पीलखाना=पीलुस्थान=हत्तीशाळा.
१२. तवा तोबरा चालू राहील=राउतांस व घोड्यांस खाण्यास मिळेल.
१३. गदेला=मोठी गादी.
१४. शिलगावणें=पेटविणें.

हें वर्तमान त्यांसि समजल्यावर किलाफा[१५]चें बीजारोपण पुन्हा जालें. भेटींत बोलण्यांत व्यवहारांत महाराजांस समजल्यावर शिंदे यांजला तळाचे तळावर ठेवून आपण कूच करून अजमीर नजीक पुष्करावर आले. तेथून बाडीं[१६]चा खटला पुन्हां मारवाडांत रवाना करून जातीनें सडा घोडा राऊत घेऊन सेखावटीचे मार्गें ह रि या ण्यां तून दिल्ली उजवे बाजूस सोडून पटाळयास कार्तिक शुद्ध १२ सन १२१५ त मुक्कामास आले. तों दिल्लीकडून फिरंग्याकडील सरंजाम पलटणें वगैरे मालकिन साहेब पटाळ्याचे सुमारें आले. मग शिखांशीं संधान बांधून सतलज उतरावयास कांठास आले. पाणी अक्षोब, उतार नाहीं. तेव्हां मार्तंडाचें स्मरण करून, गंगेचें पूजन करून, बेलीशाक हत्ती गंगेंत घातला. त्याच हत्तीच्या गाशाचा पदर न भिजतां पार उतरून गेले. ते दिवशीं शिलेदार व शिलेदाराचीं रांडापोरें एकाचे गळां एक पडून रडण्याचा कोल्हाळ [झाला] तेव्हांच उतरून पार गेले व ब्यास नदी उतरून मार्गशीर्ष वद्य षष्ठीचे दिवशीं अमरसरा[१७]स गेले. तेथें शिकाची सासू व गुरु यांशीं स्नेहाची पकायत करून त्याचे विद्यमानें रणजीतसिंग शिकाच्या भेटी जहाल्या. सत्रंज[१८] गंगेनें ठाव दिल्यावर या मागाहून पलटणें ताबडतोब येऊन पोंहोचलीं. तों त्यांनीं पाणी अक्षोब, ठाव नाहीं [हें पाहून] मग लाचार होऊन, माहितगार आणून, घाट ठिकाणीं लाऊन उतरले. तेव्हां गंगेचे कांठीं आले. सरकार शिखां सुद्धां अमरसरावर मुक्काम. तेथें मलकण साहेबाकडील पैगाम सलुखाविषयीं मीरखान याजकडे आला. मग बाळाराम शेट व नबाब यांनीं मसलत करून दुसरे दिवशीं महाराजांचे कानावर घातलें. त्यांचेंही अंतःकरण होतेंच. मग बाळाराम शेट हरनार्यसिंग साहेबाकडे पाठविले. त्यांचें बोलणें होऊन भेटीचा बेत ठरला. साहेबांकडून दोन साहेब आले. महाराजांची भेट जहाली. दोस्ती ठरल्यावर साहेबाचें कूच होऊन दिल्लीकडे गेले.

दरम्यान रूमशामचे पादशाहानें येशवंतराव महाराजांचे प्रतापाचा व जुवामर्दीचा जलूष[१९] ऐकून तेथून खत व हत्ती घोडे आले. त्याजवरून सलूख जाला. खत आल्यापासून खंडेराव होळकर यांचे नांवचा शिक्का महकूब करून जातीचा शिका ऐवजी हरफां[२०]चा चालू जहाला. सलुख जहाल्यावर फौजेची तारीख बंद हि शा स्ते टाकली. अमरसराहून माघारीं उलटले. तेथून हरनार्यसिंग याजबराबर सोडचिट्या स्वदेशाच्या देऊन अंमल[२१] फैल करून स्वदेश

१५. किलाफ=वांकडे, द्वेष.
१६. बाड=जनानखाना, बायका प्रमाणें.
१७. अमरसर=अमृतसर.
१८. सत्रंज=सतलज.
१९. जलूष=पराक्रम तेज.
२०. हरफ=अक्षरें.
२१. अमलफैल=अमलफैला=अंमल ताबा.

नेमाड माळवा येथील ऐवज फौजेचे समजाविशीं करितां जमा करावा म्हणून रवानगी केली. व मार्गांत शिखाचे स्वाधान केले होते ते हरनाथसिंग याजला आज्ञा केली कीं बाळासाहेबास घेऊन जावें. अशी आज्ञा होऊन हरनाथसिंगाची रवानगी जहाली. मागाहून खांसा स्वारीचें कूच जहालें.

पुढें ज्वालामुखी जवळ पाहून फौज सारी मुक्कामीं विसाच कोशाचे आंत राज्य टाकून ज्वाळामुखीचे राजास पत्र लिहून, उत्तर आणून, दहा हजार स्वार बरोबर घेऊन फाल्गून मासीं देवीच्या दर्शनास गेले. मार्ग बहुत दुर्घट. परंतु तेथील राजाचें संमत आणल्यावर दगाफटका न होतां सुरक्षित देवदर्शन घेऊन, फौजेंत सावध होऊन, दर कूच बनवाल्यावरून जयपूरचे रानांत न रा व या स स्वारी आली. दरम्यान हैदराबादी पठाण अग्रसर होऊन, तमाम फौजेचा आंतून एका होऊन तलबेकरितां[२२] बैदा जाला. फौज आपले ठिकाणीं साशंकित, सरदार आपले ठिकाणीं साशंकित, त्या प्रसंगीं ताबूत मोहरम आला. तेव्हां फकिरी मागावयास हैदराबादी पठाण आले. वीस हजार नागवीतलवार वस्त्रेंप्रावर्णे सोनें चांदी जवाहीर देणें [असें मागणें केलें] महाराजांचे अग्नीचा कलोल असें येऊं द्यावें न येऊं द्यावें असा विचार पडला. मग धर्माजी शिंदे वगैरे मराठे धनगर यांनीं सल्ला दिल्हा कीं, " महाराजांनीं कोणाचेंही वाईट केलें नाहीं. घर दौलत कांहीं एक न पहातां झालें उत्पन्न तें अगोदर फौज मग काय असेल तें असो. असे आम्हींच खुशामत करितों असें नाहीं. लहान मोठे सर्व फौज आहे. आतां हें कैलूष[२३] सर्व पोटाचें आहे. याचा मार्ग निघाल्याचे पोटीं सर्व तुझे चरणीं प्राण समर्पून आहेत. तेथें संशयाचें कारण मनांत आणूं नये. ज्याचें घरीं पातें[२४] भाजावयास खापर नव्हतें ते हत्तीनशीन[२५] करून दिल्हे. त्यांजपासून अन्य विचार काय व्हावयाचा आहे ? व दुसरे दक्षणात्य प्रकरणीं श्रीमंत, भोंसले, दाभाडे, गायकवाड, मोंगल, शिंदे व तुमचे वडील सर्वांनीं पराक्रम करून दौलत वृद्धिगत केली, परंतु ही शोभा फौजेंत बैदा तथापि आज वीस हजार तरवार नागवी लोक एकापरीस एक, आफलैवून[२६], फकीर होऊन मागावयास आले ही शोभा कोणेही ठिकाणीं पाहिली नाहीं. हेंही एक नांव आहे. " असें संमत घेऊन डेऱ्यास यावें अशी परवानगी जाहली. तों लोकांनीं येऊन गराडा घालून अबीर खंडोगणती उडाला. शोभा अमोलिक झाली. लाख रुपये फकीरी देऊन बिदा केले. दुसरे दिवशीं आपण फकीरी घेऊन

---

२२. तलब=पगाराची बाकी.
२३. कुलुष=फकीरी वगैरे ढोंग.
२४. पात=एका जातीचा मासा.
२५. हत्तीनशीन=गजयुक्त.
२६. आफलावून=आपलावून=आपण होऊन. ?

तीस हजार नागवी तरवार जातीनें फकीरी दिक्षा घेतली. त्या प्रमाणें अलंकार सहा हजार फकीर, वरकड सामान, अशा थाटानें आपणही त्यांच्या गोटांत फकीरी मागावयास गेले. त्यांत समजतांच तीस हजार रुपयांचीं फुलें चांदी सोन्याचीं करून गोटांत आले. तेथून उडवीत डेऱ्यांत नेले. तेथें लाख रुपयांचा चौत्रा बैटकीस करून पांच लाख रुपये फकीरी बद्दल पावती दिली. गोंडी गुलाबानें फकीरी घेऊन आले.

नंतर त्यांचा हिशेब करून जयपूरवाले जोधपूरवाले यांचा अपसांत सोयरिकीचा दंगा पडून लढाईचा मनसोबा. तेव्हां दुतर्फा महाराजांचे अगत्य. याचे पोटीं कांहीं पैका जयपूरवाल्यापासून घेतला. कांहीं जोधपूरवाल्यापासून घेऊन बा रा ट फौज होती तिचा फैसला करून, उभयतांचें रहस्य करून देऊन, या इतिकर्तव्यतेस दिवसांतर लागलें. यास्तव खंडेराव होळकर गणपतराव दिवाण व फडणिसांकडील कारकून त्यांचे गोटांत येऊन हिशेबाचा आकार करून पैका देणें अवशिष्ट राहिलें. यामुळें शिपायी तर आहेतच. कोणी कोणी असेंही बोलों लागले कीं, येशवंतराव आहे कोण ! धणी दिवाण फडणीस आम्हांपाशीं, आम्हीं जें पाहिजे तें करूं. ही गोष्ट मनांत लागुन रात्रीचा दिवस करून फौजेचा फैसला होऊन खंडेराव होळकर वगैरे मंडळी आपली आणोन घेतली. पठाणाचा फडशा जहाल्यावर वेगळे होऊन कांहीं दिवस जयपूरवाल्यांनीं चाकर ठेविले. महाराज कूच करून हारमाड्याचे मुक्कामास आले. तेथें खंडेराव होळकर यांचे प्रकृतीस विकृत जहाली. सन १२१६ माघ शुद्ध ७ देहावसान होऊन, तेथें कांहीं दिवस मुक्काम होऊन कोट्याचे सुमारें चर्मण्वती उतरून, पाटणास मुक्काम जाला. तेथें मराठ्यांचे फौजेची समजावीस होऊन, सन १२१७ अवल सालीं आषाढ शुद्ध १ स भानपूर मुक्कामीं आले. तेथें पलटणाचा दंगा होऊन महाराजांस तेलंग्यांनीं पालखींत घालून पलटणांत घेऊन गेले. तेथें काशिराव होळकर होते. तेथें भाषणें अवाच्य पूर्व [व] तू ऐकिलीं. लाचार [!] बाळाराम शेट कारस्थानी पन्नास हजार रुपयांचे तोडे नक्त आणून वांटणी सुरू केली. आपण जातीनें तेथें राहून महाराजांस काहाडून दिल्हे. भानपुऱ्यास येतांच काशिराव होळकर कुटुंब सुद्धां होते. त्यांजला चिमणाजीपंत भाऊ बरोबर देऊन सरकार बिजागडचे किल्यावर पाठविले. दरम्यान सोंदेवाड्यांत दादमखान वगैरे हजार बाराशें स्वार पागेचे व दोन पलटणें होतीं. त्यांनीं आपसांत विचार करून

२७. ह्या प्रसंगीं यशवंत रायानें दाखविलेलें आपलें धैर्य व युक्ति हीं दोन्ही विलक्षण आहेत.

२८. हा लढा कृष्णाकुमारी उदेपूरची राजकन्या इजसाठीं झाला.

काशीराव काहाडून नेऊन बंड करावें हा इरादा केला. वाहदअल्लीखा बंगस खानदेश प्रांतीं रावेरीस होता त्याजकडे दादमखा यांनीं पैगाम लावून तेही आपल्यांत सामल केले. दवड करून खरगोणापर्यंत गेले. काशीराव हातीं न लागतां चिमणाजीपंत यांनीं बिज्यागडचे किल्यावर दाखल केले. मग दादमखा घाटउतरून रावेरीस आले. पांच विश्वे[२९] भारमल होळकर ही यांत होते. परंतु उघड जाले नाहींत. यावल साकळीस होते. पागा वळवून बंड केलें. सबब भानपूर मुक्कामींहून सदरदीन हावलदार दोन हजार हुजुरात घेऊन त्याचे पारिपत्यास रवाना जाले. ते दरकूच बहारपुऱ्यावर आले. हें वर्तमान बंगस दादमखा यांसि समजल्यावर यांनीं पहिलवानखा पठाण पांचशें स्वारानिशीं त्याजवर रवाना केले. त्याची याची तरवार चालून चार घटिकाही मोहरा न सांभाळतां हावलदारांनीं पळ काढला. तों महेश्वर पाहून भानपुऱ्यास दाखल झाले. शेवटीं तें बंड पागा पलटणें वगैरे फिरंग्यांनीं अमळनेरावर बुडविलें.

महाराज पंजाबाहून स्वारी फिरल्यावर परतंत्र व्हावयास प्रारंभ जाला. हा इरादाच, कीं कलकत्ता पाहावा. भानपुऱ्यास आलियावर तोफा सरमजाम कमती. तोफा वोतावयास कारखाना लाविला. चवऱ्यांशीं तोफा लहान मोठ्या वोतल्या. त्या कारखान्यांत कोट्याचा वकील तोंडीं लागला होता. लाडें लाडें बोलावयास गेला कीं, " आतां हा श्रम कशास करितां ? उष्ण या प्रकारचें. " अशा भावीं अवाच्य बोलणें बोलावयास गेले. त्यास ताव दिल्हा कीं, " कोटेवाले फिरंग्याचे गांडींत शिरून माझें करोडों रुपये नुकसान केलें. कोटे लुटून खोदून चमेलींत टाकावयाचें आहे. घाबरा कां होतोस ! " तो बेहोष[३०] होऊन जालमसिंगास मजकूर लिहिला. तेथें जरब पडून पांच लक्षांच्या हुंड्या मुकाट्यांच आल्या. हे नजर करून सरदारांची मर्जी संपादन करावी. पांचलाख रुपये सहजांत आले. तात्पर्य जरबवान् पुरुष आहे त्याचे तोंडांत दौलत आहे. दिवसांदिवस परतंत्रता गौलब[३१] होत चालली. तोफांचा कारखाना आटोपल्यावर महालाचें पाहणें पाहूं लागले. परतंत्रतेच्या अनुसंगानें मनस्वी जमा वाढविल्या. त्याच्या व्यवधानांत गंगाराम कोठारी यानें स्वारी पंजाबांत गेलियावर मागें माळव्यांत सरदार कोणीच नव्हता, शिंद्याकडील वगैरे परराष्ट्रें वगैरे आलीं, परंतु जुंमस[३२] खाऊं न देतां सरकार नक्षा राखून सरकारी जिल्ह्यांस तोसीस लागू दिल्हा नाहीं. यामुळें खर्चाखालीं मुबलख आला. तथापि हमरहा[३३]

---

२९. पांचविश्वे=अंशतः
३०. बेहोष=बेशुद्ध, घाबरा.
३१. गालब=जड, दृढ ह्या अर्थी.
३२. जुंमस=धास्ती, भय.
३३. हमरहा=संतुष्ट.

केला असतां आणखींही चार रुपये द्यावयाजोगा. तें न करितां एक लुच्च्या कारकून राजाराम शिवराम कोठ्याचे शिफारशी असामी रामपुऱ्यास पाठविली होती, त्याचें न चालविल्यामुळें रामपुरा वगैरे माहालानिहाय तीन सालां विसां लक्षांचे तक्रारीचा तोदीं[३४] करून समजाविलें. कोठारी याचे प्राणाशीं गांठ घातली.

त्या प्रसंगीं महिपतबावा गोसावी ढोलीबावा भानपुऱ्यास आले होते. त्यांचे ठायीं आस्ता बसून उपदेश घेतला. तेव्हां त्यांनीं ब्राम्हणभोजन देवपूजा मंत्र जप करण्याचे सांगितलें. त्याप्रमाणें क्रम चालला. त्यांत आश्विन वद्य ४ स सन १२१८ ते दिवशीं रात्रौ आरती करीत होते. आरती करतां वेळेस प्रकृति बेवस होऊन अनिर्वाच्य शब्द वगैरे चेष्टा करण्यास प्रारंभ केला. तेथें जवळ सखाराम गोविंद निजबत न र त वे ला व केशवराव विठ्ठल साराळेकर हे उभयातां जवळ होते. आणखींही शागिर्दपेशा वगैरे मंडळी जवळ होती. परंतु हात लावावयासि कोणाची हिंमत न चाले. मग सखाराम गोविंद याची सलग विशेष होती. हा बोलला कीं " बेटे हो, आतां महाराज कशाचे ? धरा बळकट. सोवळें फेडून, चोळणा घालून, वाडांत नेऊं " असें बोलून कवळींत धरलें. महाराजांस चौ माणसांचें बळ, सखाराम गोविंदास आटोपेना. ज्याचे हातचा भाला तरवार ज्यास लागली त्यानें पुन्हा पाण्याची वाट पाहिली नाहीं ! मग केशवराव विठ्ठल यांनीं कंबर धरिली. मग हुजरे शागिर्द बिलगले. सोवळें फेडून चोळणा नेसवून वाडांत नेऊन घातलें. त्या नेण्यांत दहापांचांस चापटा लाथा मारल्या ते दोदो चौचौ रोजांनीं सुदरले. वाडांत जाऊन तेथें ही दंगा केला. बायकांस लपतां हाल जाले. मग बाळारामशेट व चिमाजीपंत भाऊ कारभारी होते त्यांनीं दौलतीस आळ घालून, महाराजांचे वाड वेगळें देऊन, जाबता केला. हुजरे व गोलंदाज यांत दांडगा, ज्वान, बळकट अशीं माणसें निवडून पाहरे नेमून देऊन दरवदाराकडील एक एक कारकून पाहाऱ्यावर ठेवून बाळारामशेटाचे परवानगी खेरीज कोणीं आंत जाऊं नये. सन १२१८ माघमाशीं भानपुऱ्याहून कूच करून म ला सी रामपुऱ्या जवळ गेले.

हें वर्तमान मीरखानास समजल्यावर समाचारास सडे आले. महाराजांची प्रकृति विलक्षण पाहून ते दिवसा पासून ऐवजास अभिलाष उत्पन्न होऊन, दहा लक्ष रुपये घेऊन कारभार बाळारामशेट यांनींच करावा असा तुळसाबाईचे विचारें ठरवून गेले. आपल्याकडील गफूरखां बराय मसलत ठेवून गेले. जातीनें

---

३४. तोदा=(ज्यावर निशाणाचा नेम धरतात तो पदार्थ, लक्ष्य.) एकंदर या अर्थी.

फौजसुद्धां नागपुराकडे जाऊन महाराजांचा इरादा होता तो पूर्ण करावा. या धोरणावर गेले.

इकडे सरकारांत धर्माकुंवर याजकडे पलटणे दामदस्त याची वहिवाट होती. फौजेची मालकी कमी पडल्यामुळे बाडासभोंवता पलटणाचा गराडा घालून रहावें अशी चाल टाकली. सर्वांवर पलटणी छाप ठेवून कारभाराची मुखत्यारी आपले देठीं आणली. बाळारामशेट रसायनी, बाहेर दुजागीं दिसूं न देतां क्रम चालविला. फाल्गुन मासीं भीमाबाई गोविंदराव बुळे याजला दिली. लग्न समारंभ उत्तम प्रकारचा जाला. इंदुरास मुक्काम आला. तेथें तुळसाबाई व मल्हाराव महाराज वर्तमान यांची गोतबात जाली. पुढें इंदुरास आले. छावणी महूस ज्येष्ठ मासीं सन १२१९ चे अवलीस जाली. दिवसोंदिवस धर्माचें आक्रमण विशेष पडत चाललें. राजे महिपतराम निसबत नबाब हैदराबादवाले काली बेगम इच्या तर्फे जें राजकारण घेऊन आले त्यांतील आशय हैदराबादवाल्याचे दौलतींत नबाब मृत्यु पावल्यावर कारभाऱ्याचा काली बेगमेचा फाट पडून जागजागां वोढाताण होऊं लागली. सबब बेगमीनें मुखत्यार राजे महिपतराम करून पाठविला कीं, तेथील प्रसंगानुरूप जें बोलणें ठरणें तुमचे विचारें येईल तें आम्हांस कबूल. परंतु यशवंतराव होळकर याजला बमैय फौज घेऊन यावें. या प्रीत्यर्थ कोटी रुपयांची भलावण सावकारी मशार निल्हे बरोबर देऊन रवाना केले. यांचे निघण्याचे प्रसंगीं स्पर्धी कारभारी होते. त्यांजला कळल्यावर त्यांनीं यांजला लुटून घ्यावें. सबब फौजा आडव्या रवाना केल्या. परंतु राजे महिपतराम यांजबरोबर सरंजाम साहेबजोपेशीं पांचहजार स्वार पायदळ होतें. कितिएक ठिकाणीं प्रसंग पडला [तेथें] शिंदीनीं जुवामर्दी करून मशार निल्हेस घेऊन आले. महाराजांची भेट होऊन ते परतंत्रच, परंतु कारभारी यांनीं त्यांची दिलजमाई चांगली केली. बाजदबरसादें तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणें मनसोब्याची पैरवी होईल. अशा भावीं हुशारीनें ठेविले होते. पुढें धर्माचा बस चालल्यावर राजे महिपतराम भोंसल्याकडील वकील उमाजी पाटील या उभयतांचे माथां ताम्राकडील फितुराचा आरोप ठेवून जिवें मारून टाकिले. गोठ लुटून घेतला. करोड रुपये माहाल मुलूख द्यावा हें धोरण अल्प सम-

---

३५. मूळांत ‘ नागपुराकडे ’ असें आहे पण तें चुकीचें आहे असें पुढील मजकुरावरून ध्यानीं येईल.

३६. रसायनी=युक्तिमान, कारस्थानी.

३७. गोतबात होणें=जातींत घेण्यासाठीं जेवणावळ घालतात ती.

३८. बमयफौज=फौजेसुद्धां.

३९. बाजद बरसात=प्रजन्यकाळानंतर.

४०. ताम्र=इंग्रज.

जण्याचे माणसाचा सर जाल्या मुळें मसलत गांवखुद जाली. गफुरखा मीरखाना कडील होते, त्याजला लष्करांतून काहाडून दिल्हें.

नंतर धर्मानें आपल्या करण्यास जो कोणी प्रतिकूळ त्याचें पारिपत्य करावें हा इरादा धरिला. बाळाराम व विठ्ठल महादेव व महिपत गोमाजी वगैरे लहान मोठे आपलाले ठिकाणीं साशंकित. कोणें समयीं काय अफत[४१] येईल. तुळसाबाईचाही बस राहिला नाहीं. पुढें इंदूर मुक्कामींहून कूच करून मेवाडांत आले. धर्मानें हुकुमाची प्रवृत्ति महाराजांसारखी चालविली. शिलेदार पागा मुत्सदी वगैरे कोणी असो, हुकमांत तफावत पडल्यास पा[रप] त्याशिवाय दुसरी गोष्ट नाहीं. एकमुखी रुद्राक्ष जाला. तेव्हां मीरखान नबाब याजकडे प्रेष गेले कीं, तुह्मी तिकडे काय करितां ? दौलत गुलामाचे घरांत गेली. मग नबाब तिकडील संधान सोडून दरकूच मेवाडांत आले. तों धर्मा फौजेचा बंदोबस्त करून त्यांचा चिचू प्रवेश होऊं दिल्हा नाहीं. नबाब व तुळसाबाई मुत्सदी यांचें सूत्र एक. तेव्हां मीरखानास निकराईची लढाई लढावयाचा विचार. त्याजकडील हजार पांचशें स्वारांचा गोळ आला. म्हणजे चार कंपन्या दोन तोफा घेऊन वेलाशक गोळे मारावे. त्यांना टाळा देणें प्राप्त. हा च मग त्यांनीं पलटणाची गांठ पडूं न देतां फौजेची घेराघेरी आरंभिली. रसदचारा भरून आला म्हणजे चारा उतरून ध्यावा. घोडे माणूस हाकून द्यावें असें करूं लागले. यानें लष्करांत चारा व धान्य न येऊं पावल्यामुळें लष्कर बेदील जालें. पलटणें भोंवतालीं घालून दरम्यान फौज असे तीन चार कूच करून नजीक नि वा हे डा च लू नदीवर मुक्काम आला.

ते दिवशीं मीरखानाचे अडचणीमुळें मुक्कामीं येण्यास कांहीं रात्र जाली. ते दिवशीं रात्र होऊन अंधार पडला अस्तां एकही मशाल लावूं दिल्ही नाहीं. हलकें माणूस पुण्य थोडें. अंतःकरणांत दौलतीचा अभिलाष उत्पन्न होऊन, बाडांत नागवी तरवार घेऊन पालख्यांत बाडाच्या हिंडूं लागला. मग त्याचें अंतःकरणीं काय असेल तें असो. हें वर्तमान सदरदीन हवलदार हुजरातीचा मालक याजला समजतांच रुऊ पाटील खास तबेलेवाला याजबरोबर पांच सहाशें बारगीर तोडे सिलगौऊन[४२] देऊन बाडाकडे पाठविला. त्यानें येऊन धांदल केली. पराय राज्यांत आणून प्रहर रात्र जाली, अद्याप डेरा दांडा, दिवा बत्ती, नाहीं हें काय ? धर्मादादा कोठें आहेत ? असें तोंडानें मात्र बोलून मशालची व फरास [यांस] धोपटाधोपटी करून मशाला लावून डेरेबाड उभे केले. ते दिवशीं त्याचे मनांतील धर्म काय असतील ते मदकूब जाले. यांतील विषय पलटणांत

४१. आफत=आपत्=संकट. | ४२. शिलगावून=पेटवून

समजून त्याचे अंतःकरणास गोड न लागतां अवघे कुमेदार्नी आपसर वगैरे एकत्र होऊन कौंसल केलें. आपण विदेशी. धन्यानें एक आपला इमान शाबूद पाहून लाख फौजेचा मोहरा मारावा या मरातब्यास[४३] आणून लाखों रुपयांची दौलत आपले जिमेस केली. व लाखों रुपये आपल्यास चारले. ती क्रिया एकीकडे ठेवून गुलामाचे नादीं लागून धन्यास अपाय करावा. यांत कोणी वाल्यास आपले सहा रुपये आपले कपाळीं आहेतच. ते पक्षीं ज्याचा शेर खातों त्यास सामल असावें ही नेकसल्ला[४४]. असा निश्चय करून हिंदूंनीं गंगा व मुसलमानांनीं कुराण[उचलून] एकदिली करून तमाम आपले आपले पलटणांत वरदी फिरवून दिली. हें वर्तमान विठ्ठल महादेव यास समजल्यावर त्यांनीं बाळाराम शेटाकडे जाऊन, संधी पाहून विचार केला कीं, पलटणवाल्यांची व आपली एकादिली करून गुलाम मारून टाकावा. असा निश्चय करून कुमेदान बोलावून त्याशीं बोलणें लाविलें. त्यांनीं एकच उत्तर केलें कीं, "धन्यानें आमचें घरदार कांहीं एक पाहिलें नसतां आमचा इमान अंकित करून दौलत आमचे हवालीं केली. मुसलमानाचे पारिपत्याविषयीं भरोसा आमचा तेथें आम्हीं गुलामास सामल होऊन धण्याशीं हरामखोरी करूं यांत ईश्वर आम्हांस काय जय देणार ? पुढें विदेशी माणसांची पत जाऊन शिंदे, होळकर, मोंगल, फिरंगी कोणीही पायपुसापाशीं उभे राहूं न देतां लाखों माणसांचें अन्न उठेल. आमचे तलबेचा कोणीही जिम्मा करावा. जे या फितुरांत आहेत तितक्यांस धरून आपले स्वाधीन करून देतों. पाहिजे तें करावें." तेव्हां बाळाराम शेट खरे, परंतु दौलतीचे कारभारी विठ्ठल महादेव पहिलेपासून सावकारी करीत होते. आलीकडे हा रोजगार जाल्यावरही सावकारीचा भ्रम विशेष वाहाडला. देण्याघेण्यांत बोलण्यांत सावकारी चाल हें सर्वांस माहीत. तथापि बाळाराम शेट यांनीं छातीस हात लाविला कीं, तलबेचा आमचा जिम्मा. त्यांनीं उत्तर केलें कीं, हाल आपणच. जें होणें तें आपल्याच हातून होईल. परंतु जिम्मा सावकारी पाहिजे. मग तात्यांनीं[४५] छातीस हात लाविला कीं, तलबेचा जिमा माझा. आपण राजी जाले. मग महिपत गोमाजी बोलावून वाडापाशीं जाऊन तुळसाबाईस हा कौल[४६] समजावून आपसरांची खातरी तसलीम व तात्यांचा पैक्याविशीं जिमा पक्का करून प्रातःकाळीं जे या कुभांडांत तितके धरून आमचे स्वाधीन करावे. आजपासून आठां दिवसां तुमची वांटणी चालू करूं.

असा नर्मद[४७] सिद्ध होऊन प्रातःकाळीं सूर्योदयात्प्राक् पलटणांत गुल करून

---

४३. मरातबा=स्थिति, योग्यता.
४४. नेकसल्ला=चांगली मसलत.
४५. तात्या कोण ? तात्या जोग ?
४६. कौल=करार.
४७. नमूद=घाट, बेत, मसलत.
*कुमेदान=कम्यांडंट, Commandant.

धर्मा व सोभाराम व गपूसिंग व बाजूसिंग चौघे धरून देवडीवर आणून तुळसाबाई समक्ष शेटजीचे स्वाधीन केले. डोकीं मारावीं असा निश्चय झाला. नबाब मीरखानही येऊन सामल जाले. मग तृतीय प्रहरीं फाल्गुन वद्य ११ सन १२१९ धर्मा व सोभाराम यांचीं डोकीं मारिलीं. गपूसिंग बाजूसिंग एक वस्त्रानिशीं काढून दिल्हे. नबाब बराबर होतेच. एकलिंगजीस कोणी तेलंग ब्राह्मण एकलिंगजीचा पुजारी याजकडील प्रेष आला कीं, महाराज या ठिकाणीं मज पाशीं आल्यास दोन दिवसांत वृत्तिवर आणीन. या दुराशास्तव दरकूच एकलिंगजीस जाऊन तेथें उपाय केला. कांहीं अंतर पडलें नाहीं. ब्राह्मण पळून उदेपुरास गेला. नंतर माघारे शासमीचे मुक्कामीं आले. मीरखानाबराबर तात्याआळेकर होते. मीरखान तुळसाबाईचा विचार होऊन तात्या आळेकर यांनीं कारभार करावा असें ठरलें. तात्याआळेकर याचा संप्रदाय सारे आणून करावे परंतु माथ्यावर घेणारा वेगळा पाहिजे. त्याचे मागें आपण असावें. बाळारामशेट याजला कांहीं चरित्र दाखवावें. यास्तव नबाब मीरखान यांनीं फैल घातला कीं, आम्हांस दोन कोट रुपये लोकांचे व सावकारांचे देणें याचा मार्ग काय काढितां ? असें बोलणें घातलें. तेव्हां तुळसाबाई यांनीं तात्या आळेकर यांचे संधानें बाळारामशेट याचे गळ्यांत हात घालून, " दादा कसें करूं ? नबावास येथून काहाडावें. " तेव्हां यांतील चिन्हें बाळारामासि समजलीं. प्राण जाण्याचा समय आहे. तथापि छातीचा पुरुष. नबाबाशीं मेळ करून निभाऊन घ्याल तर सोईसोईनें तुम्हांस पेंचांतून काढील. त्यांनीं उत्तर केलें कीं, माझ्या तरी छातीस कटारा लागल्या आहेत. याची शकल काय ? बाळाराम अगरवाले यांनीं उत्तर केलें कीं, चौं महिन्यांचे करारानें चिठ्या मजवर कराव्या. आपण उदेपुरास जाऊन कांहीं ऐवज घेऊं. पुढें कोठ्यास जाऊन सावकार पाहून फैसला करून देऊं. मीरखानाचेही गळीं उतरलें. मग कांहीं शिलेदार पागा पलटणें बरोबर घेऊन नबाबाचा भराव समागमें तसेच उदेपुरास आले. तेथें कांहीं ऐवज घेऊन ज्यांची लाखाची चिठी त्यास शंभर रुपये दिल्हे. नबाबांनीं चिठ्या दीड कोटीच्या केल्या. त्याची खातरी शेटजीनें करून हावाला घेतला. उदेपुरास लाखीं शंभर याअन्वयें कांहीं दिल्हें, कांहीं देतों दिलावितों ऐसेंकरून कोट्यास येऊन जालमसिंगास वर्तमान समजाऊन तात्याआळेकरही त्या प्रसंगीं आले. त्रिवर्गांचा विचार होऊन शेटजींस गां गू रोणीचे किल्यावर लपविलें. तेव्हां नबाबाचे देण्याचा राडा बहुतेक पडला, मग जालमसिंग दरम्यान पडून लाखीं साडे बारा ठरविले. त्यांत उदेपूरचा वसूल मजरा घेऊन बाकी चुकवून द्यावी. हे रुपये साहा महिन्यांचा करार साहा महिन्यांनीं व्याज चार रुपये शेंकडा कबूल करून घेऊन बाकी

द्यावी. अशा तऱ्हेनें लाख पन्नास हजारांत दीड कोटीच्या फारखत्या घेतल्या. नबाब आपले मार्गें टोंक रामपुऱ्याकडे गेले. गफुरखा बराय मसलत हुजूर राहिले.

मग तात्या व बाळारामशेट लष्करांत येऊन सरकार फौज राहिली. त्या व्यवस्थेची त र की ब काढिली. बापू विष्णू याजबराबर दोन पलटणें चार हजार शिलेदार पांचशें हुजुरात ऐसे समागमें देऊन पोट भरावया मार्गस्त केले. तसेच रामदीन व जगंनाथ राजाराम याजबरोबरही सरमजाम देऊन रवाना केले. इतक्यांत तिन्ही सुभ्यांत रामदीन याजकडे माहाल महत्पुर, सावेर, रावेर, प्रतापगडचा टां का इतकी जागा मुबादल्यास होती. याजमुळें त्याचे फौजेचा गा वा बा बाहेरले बाहेर सुदरून काळ काहाडला. केवळ माहालचा ऐवज अकलेश पदरीं पाडून हातावर फौज चालविली. सरकारांत बोभाट येऊं दिला नाहीं. लोकांशीं आधार यांजकडे माहाल आहेत, चिंता काय ? रुपये आपले येतील. अशाभावीं गुजारा चालत गेला. बापू विष्णू यांनीं सोळा महिने गुजारा केला.

पुढें पलटणाचा बैदा सागर प्रांतींहून माराकुटी झाली. मग त्याची तगीरी करून केशवराव माहाडीक बंदोबस्तास पाठविले. सरकारांतून मदत कांहीं कापड बाळारामशेट यांणीं दिल्हे. त्या कापडावर शिलेदार यांची समजूत केली. पलटण मागा याजला नक्त रुपये पाहिजेत तसेच जगंनाथ राजाराम यांणीं बांसवाडा वगैरे चार दिवस काळ काडला. तेथेंही पलटणाचा बैदा होऊन तेही पलटणवाल्यांनीं माघारी आणले सरकार स्वारी भानपुऱ्यास आली. तेथें उभयतां सुभे जगंनाथ राजाराम व केशवराव माहडीक येऊन दाखल झाले. पलटणचा बैदा त्यांत जगंनाथ राजाराम यांजकडील पलटणवाले यांनीं चालून घेतले. मग तुळसाबाई आदी करून खटल्यास काढून रामपुऱ्यास रवाना करून, बाळारामशेट व तात्या आळेकर व विठ्ठल महादेव हे भानपूर मुकामीं पलटणचे मुकाबल्यास राहिले. मग पलटणवाल्यास कायल केलें तुह्मी सरकार चाकर, पोटास मागावें तें न करितां बाडावर चालून घेतलें याचें प्रयोजन काय ? मग पलटणवाले कायल होऊन सांगितलें कीं, आम्हांस लक्ष्मीचा पेगाम आला कीं, तुम्हीं चालून याल तर पैका मिळेल. म्हणोन आम्ही आलों. यांत कांहीं फितूरसा उत्पन्न झाला. मग लक्ष्मीस कैद करून इंदुरास पाठविलें. दोन हुजरे तोफेचे तोंडीं दिल्हे. पलटणचें कुमेदानं कैद करून शिपाई फोडून तलब वांटितों म्हणून गणपतराव दिवाण व कुशाबा बक्षी तीन हजार स्वारानिशीं तलब वांटितों म्हणून पलटणांत गेले. दोन दिवस राहून गोड गुळचट बोलून विश्वास देऊन बेफाम केले. तिसरे

४८. अकलेश=अक्लेश=सुदामत.

४९. तगीरी करणें=कामावरून दूर करणें.

५०. कायल =खजील.

५१. ही लक्ष्मीबाई कोण ?

दिवशीं सुर्योदयाःप्राग तयारी करून पलटणें लुटून घेतलीं. तोफा बंदुखा टाकून निघून गेले. यांणीं तोफा बंदुका गोळा करून आणल्या. ढुंदरनेकाचे हातचा कंपू त्यांतील पलटण जयद बरबाद झाली तींही माणसेंही पुनः मिळालीं नाहींत व पलटणेंही भरलीं गेलीं नाहींत. ही जरब केशवराव माहाडीक याचे बरोबरील पलटणावर पडून, त्यांत पांच पन्नास दगाई होते ते काहडून दिल्हे. वरकडाचा फडशा केला. असा त्यांनीं करून घेतला.

मल्हारराव होळकर (तिसरा.)

पुढें सन १२२१ कार्तिक शुद्ध ११ स्वारी भानपुरे मुक्कामीं असतां यशवंतराव महाराजांचा काळ झाला. दिवस करून मल्हारराव महाराज गादीवर बसण्याचे प्रसंगीं जालमसिंग कोटेकर व लालाजी बल्लाळ आदी करून आले होते. समारंभ होऊन त्यांस विदा केलें. नंतर ढाबळ्यावर छावणीस गेले. तेथून दोन पलटणें दोन पागा समागमें देऊन राजेश्री बाळोजी इंगळे याची रवानगी खेचीवाड्यांत केली फौज पलटणें यांची समजूत काढून पुनः छावणी कोहोळ्यास येऊन केली. तेथें महाराजांस देवी निघाल्या. नंतर अग्नि संस्कार छावणीस झाला. त्यांत वडिलोपार्जित कागदपत्र व कांहीं जवाहीर दग्ध जालें. नुकसानी गोष्ट फार मोठी झाली. तेथून कूच करून नजीक भानपूर इंद्रगडा खालीं मुक्काम झाला. तेथें तीन रोज मुक्काम झाला होता. त्यांत महामारीचें उपद्रवानें शेंकडों माणसें गारद झालीं. त्रासरूप होऊन तिसरे दिवशीं अर्ध रात्रीस कूच केलें. शामगड तालुके गरोट येथें छावणीस आले. प्रावृट्काळ चार महिने तेथेंच काढले.

त्यांत तात्या आळेकर यानीं हवा पाहून तीर्थरूपांचे भेटीस जातों, महाराजांचे प्रतापें कडून मूळबाळ दृष्टीस पडलें आहे, देवदर्शन करून आपल्याला काम पडल्यास बोलावाल ते वेळेस हजरच आहों, अशा भावीं साकर पसरून मैनाबाई अनुकूळ, तेव्हां तुळसाबाई अर्थातच, अशा संधींत दौलतींत हिडल्या वागल्याचा मोहाजबा व बो ला पेशां सारखा नमोद सिद्ध करून गौरव पुरस्कर निघाले. तों उष्ण काळ दिवस मूल लहान येविषयींचा जाबताही पुसला तथापि कसें घडेल काय घडेल यास्तव तीर्थरूपांस पत्रें लिहून महेश्वरास भेटी व्हाव्या असा बेत केला. महेश्वरीं भेटी झाल्या. तेथें मुलास विकृति होऊन मूल मेलें. यामुळें बहुत उदास. हें वर्तमान तुळसाबाईस मैनाबाईस समजल्यावर यांचे अंतःकरणास वाईट वाटून मातंगपोसीस, अपशकून जाला, यामुळें माघारी आणावें

---

५२. जयत बरबाद=अगदींनष्ट, उध्वस्त.
५३. दगाई=दगाकरणारे, बखेडाघालणारे.
५४. मातंगपोशी=दुखवटा, समाचार

त्याज करितां रेवाजी फणसे यांची रवानगी केली. ते महेश्वरीं आलियावर यजमानाचें गौरवपूर्वक भाषण श्रवण करून, तीर्थरूपांस देशीं रवाना करून माघारी यावयाचा बेत ठरला.

तों देशीं नथू फणसे याणीं बंड करून महिपतराव होळकर याचा मूल खों-सा व विदूर[५५] दोन्हीं बगलेंत मारून फौज ठेवून उद्योग आरंभिला. या गोष्टीस पांच विश्वे समंत भी त र पे टे श्रीमंतांचे ही होते. त्या आधारावर फणसे मज-कूर मुलास घेऊन जेजोरीस जाऊन मार्तंडाचें दर्शन केलें. पुढें पुण्यास जा-ऊन एखादी मसलत उभी करावी. हें वर्तमान रामगड मुक्कामीं सरकारांत, सम-जल्यावर त्यास धरून आणावें असा बेत ठरून आळेकर यांस पत्रें तावडतोब गे-लीं कीं, परशराम होळकर बमैय[५६] फौज पलटणें सुद्धां व रघुनाथ आपाजी उ र्ग बा-बा पागे व रोशनबेग नर्मदेचे आसपास नेमाड प्रांतीं त्यांजला चार रुपये ख-र्चाची अडचण असल्यास कार्याकारण मदत करून, फौज हामराहा होऊन, खा-नदेशांत उतरून, नथू फणसे पोरा सुद्धां धरून आणावे. असा बेत करून मग तुम्हीं यावयाचें करावें. मग हीं पत्रें इंदुरचे मुक्कामीं आलीं. तेथें मास पक्ष मुक्काम करून सरदाराची व फौज पलटणांची दीलजमाई करून, पंचवीस हजार रुपये खर्चास देऊन, सहा आणे पागे मजकूर याचे बेल्यांत व दहा आणे परशराम होळकर याचे बेल्यांत हा शिरस्ता जातीनें खर्चास दिले. पुढें उत्पन्न होईल त्याचा घांट घालून देऊन अपसांत हिल्ला हरैकत[५७] लौकिकी न दाखवितां एक दिलीनें र वा ब जमवून पोरें व फणशा हस्तगत करावे असा बंदोबस्त क-रून देऊन, फौजा तावडतोब सेदव्याचा घांट उतरून तापीतीरास दाखल झाल्या. पुढें दरकूच येणार हा इरादा खानदेश स्वदेश यांस समजल्यावर मागें जातीनें यशवंतराव होळकर मालक असतां पृथ्वीचा पाटावरवंटा झाला त्याचा अद्याप उश्वास टाकिला नाहीं, तेव्हां ही फौज आली असतां प्राण राहणें कठीण. महाराजांचे प्रतापाचा जलूष[५८] भारी, फौज अनिवार, श्रीमंत[५९] धैर्याचा व खंबीराचा गोंढा. फणसे याशीं बोलण्याचें व इरादे एकीकडे ठेवून सरंजाम जेजोरीस पा-ठवून, दोन्हीं मुलें व फणसे मशारनिल्हे यांस निजलेले हस्तगत करून खंडो महादेव यांचे जिमेस केले. आणि फौज तापी उतरून जय अशीं पत्रें फौजेस व फौजेवाले सरदारांस थेट लगत पाठवावीं म्हणून आज्ञा केली. मग खंडो म-हादेव याणीं त्रिवर्ग फौजेंत पोहोंचवून पत्रें दिलीं कीं, तुम्हीं तापी उतरतां आ-

५५. विदूर=राखपुत्र.
५६. बमय फौज=फौजेसुद्धां.
५७. हिल्ला हरकत=उडवा उडवो अगर बयाद अडथळा.
५८. जलूष=तेज, जरब, धाक.
५९. हो व्याशोक्ती बाजीरायास लागू आहे.

पत्ता मुद्दा घेऊन घांट चढून जावें. असाच लेख सरकारांतही गेला. तेथूनही आज्ञा आली कीं, तुम्हीं पोरें घेऊन हुजूर यावें. फौज पोरें घेऊन घाट चढून गेली.

इकडे शामगडावरून मुक्काम रामपुऱ्यास आला. तेथें शिलेदार याचा बइदा मोठा जाहला. सात दिवस धरणें एक एक बाडा सुद्धां जाहलें. पाणी देखील बाडांत जाऊं दिलें नाहीं. त्याची कांहीं तोडजोड होत आहे तों मीरखान येऊन दाखल जाहले. तेव्हां मोठाच राडा पडला. मग नबाबाची समजूत गुगलछबडा व निंबोहाडा दोन महाल लाऊन दिल्हे. त्यांत गुगलछबडा किल्ला मातबर. कुटुंबें ठेवावयास म्हणोन दिल्हा. आणि निंबोहडा मामलत म्हणून सांगितली. नबाबाचें कूच झालें. राहिले सिल्लेदार त्यांजला दम दिल्हा. तुझांस शेडगडावर शह देऊन तुमचा फैसल्ला करून देऊं. असें बोलण्यांत आणून रामपुऱ्याहून कूच करून नजीक म्हसरोडगड मातेसरीस मुक्काम झाला. पुढें महाराजांचे लग्नाकरितां इंदुरास ताब्बडतोब जावयाचें. फौज तलबे विशीं बेबहा. आळेकर लष्करांत ग्वालेरीस गेले. शेटजीचे निवावर अवघी करामत तोड-जोड फौज पुढें जुमस खाईना. तेव्हां मराठी फौज यासि कळविलें कीं, " तलब आज अथवा उद्यां मिळावयाची तशी मिळेलच. परंतु धनी बाळराजा, बायकाशीं गांठ, लग्न ये वर्षी न झाल्यास पुढें होईल, परंतु जन्मभर ठोसरा तुम्हांवर राहील कीं, आमचे सोयरेधायरे आप्त यांनीं पैक्यावर नजर ठेवून मुलाच्या लग्नांत वेध पाडला. महाराज असतां असें कोणीं केलेंच नाहीं, बायका माणसें पाहून ओळख सोडली. याचा मात्र विचार करा. तेव्हां मराठमंडळ यास अंदेशा पडून, मेळ अपसांत विचार करून, कूच करावें असें ठरलें. पठाण यांची समजूत झाली नाहीं. मग सरकारचें कूच होऊन दरमजल इंदुरास आले. शेटजी पठाण मंडळ घेऊन भानपूर मुक्कामीं राहिले. नित्य धरण्यापारण्याशीं गांठ. तथापी शेटजी [ची] माया विशेष. मास पक्ष फोडा भागून दम देऊन लग्नाचे पहिले दिवशीं येऊन दाखल झाले. वैशाख शुद्ध सन १२२४ चे सालीं [लग्न] झालें. सोयरीक त्रिंबकराव देशगावडे यांचे कन्येशीं झाली. समारंभ फार मोठा झाला.

नंतर सन १२२५ चे अव्वलीस आषाढमासीं कूच करून धनवडचे मुक्कामीं आले. दरम्यान कळशास मुक्काम झाला होता. तेथें गांववाल्यांनीं गोळी बांजविली. याजमुळें स्वारी चालतां चढे घोड्यानिशीं हल्ला केला. कांहीं रांगडे पळाले. कांहीं रांडापोरानिशीं धरून आणले. धनपटेस आल्यावर सिल्लेदाराचा

६०. बेबहा=उलटून जाणारी? बहक-लेली ?

६१. स्वारीवर गोळा सुरू केला.

बइदा पुन्हा झाला. तात्या **आळेकर** **शिंद्यांचे** लष्करांतून **शिंदे** यांचे विशीं सावकार घेऊन आले होते, ते परभारें **कोट्यास** राहिले. लष्करांत आले नाहींत. त्यासि आणावयासि **विठ्ठल महादेव** व **शामराव पांडुरंग** प्रथम गेले. यांची दाद न लागतां फिरून आले. मग **मैनाबाई** जातीनें गेली. हिनेंही बहुत प्रकारें समजाविलें. तथापि न येतां **मैनाबाई** फिरून आली. **तात्याचें** येणें न होय ही गोष्ट **तुळसाबाईचे** मनांत वाईटशी वाटून **गणपतराव नारायण** याचे हातें कामकाज घ्यावें, ऐसा भितरपेट्या[62] कार[63] ठरला. हा **मैनाबाईस** टाकून संचणी होऊं लागली. ही गोष्ट तिजला असाह्य होऊन पलटणचें काम **मैनाबाई**-कडे, पलटणांत बैदा होतांच, त्याचे समजुतीस जातें असें म्हणून पलटणांत गेली. **रामदीन मैनाबाईचे** पेट्यांत, तेव्हां खूळ करावें अशा करण्यांत प्रवर्तक होऊन, बाईस[64] समजल्यावर **रामदीनास** परभारें कैद करून पलटणवाल्याची खातरतसलीम करून **मैनाबाईस** कैद करून **बिजलपुरास** पाठविलें.

तात्या आळेकर याजला कसेंही करून आणावें. आपले कृत्यास विपर्यास होऊं पावणार नाहीं. असा निश्चय करून **कपूरखां** याजला व **मिरसेदूद्दीन सारंगपूरकर** पठाण मडळ पैकीं शहाणा माणूस व जमियतीचा धनी आणि प्रामाणिक. उभयतांस पाठवून, भुलथाप देऊन, **तात्यास** घेऊन आले. इकडे **विठ्ठल महादेव** व **गणपतराव नारायण** यांणीं कारभार करावा असें खचीत ठरून, **तात्या आळेकर** याज पासून पैका घ्यावा, असे उ का ल निघूं लागले. तेव्हां **आळेकर कपूरखांचे** गोठांत जाऊन राहिले. त्याचे मुनीम **माधवराव गणेश** हे खासगीचे कामांत. याजवर हुजुरात वगैरे याचीं धरणींपारणीं होऊं लागलीं. त्यांत **बाळा रामशेट** व **माधवराव गणेश** यांणीं शक्कल ही काढली होती, कीं ज्यांत दौलतीचा बंदोबस्त प्रतिकूळ त्याचें पारपत्य पारंपरी बोधास उचीत अशी शक्कल. परंतु **आळेकर** हवालदील होऊन रुकारांत आले नाहींत. याजमुळें ती पैरवी मनचे मनांत राहून **विठ्ठल महादेव** व **गणपतराव नारायण** यांणीं पर्याय काढला. शिल्लेदार पलटणाची निकड स त ल बसावी असा ठिकाण दिसेना. सबब **गंगसडचे** किल्यावर जाऊन फौजेस जाब द्यावा. असा नमुद भितरपेटे[65] सिद्ध करून, जावयास निमित्त सरकारांत पांच खण दुमजला बांधले होते, त्याजवर दिवाभीत येऊन बसलें, तेव्हां येथें राहणें चांगले नाहीं, **गंगराडास** चालावें, असा निश्चय करून कूच केलें. **गंगराडास** येतांच बायांच्या पा-

६२. भितरपेट्या=गुप्तरीतीनें, आंतल्याआंत.

६३. कार=बेत, ठराव.

६४. बाई=तुळसाबाई.

६५. वर टीप ६२ पहा.

लढ्या व महाराज किल्ले दाखल झाले. त्या संधींत आळेकर टोळा[६६] देऊन कोटयास गेले. पुढें फौज तरंगली; शेटजी सुद्धां व कारभारी सुद्धां शहरांत दाखल. फौज शहरांत येण्याची परवानगी नाहीं. फौज बाहेर, हे आंत. असे चार महिने निघोन, पुढें पलटणवाल्यांनीं कट करून, कांहीं पहारे किल्यावर अरदली खांशापाशीं होते, कार्तिक शुद्ध १५ ग्रहण होतें, त्या संधींत पांच चारशें माणूस हल्ला करून दरवाज्यावर आले. गणपतराव दिवाण याजला धरून दरवाज्यावर आणलें. विठ्ठल महादेव सावध होऊन किल्यावर गेले. तों लष्करांत जोतिबा नाईक याजला समजतांच शंभर बारगीर घेऊन दरवाजे अवघे पलटणवाल्याचे स्वाधीन तेव्हां मधींच गांवकूस चढून शंभर बारगिरानिशीं किल्यावर गेला. किल्ला आंवळून पलटणचीं माणसें दामदस्त अरदली सुद्धां काहडून दिले. पलटणवाल्यांनीं गणपतरायास पलटणांत घेऊन गेले. तेथें तलबेचा फडशा करून घेऊन तोफा बंदुका मुकुंद दऱ्याचे आंत दाखल झाल्यावर तुमचे स्वाधीन करूं असें बोलण्यांत आणोन, वाली दोन घेऊन, कूच करून गेल्यावर गणपतराव किल्यावर पोहोंचऊन दिल्हे. गणपतराव किल्यास आल्यावर हुजूरच्या पलटणीचा बइदा झाला. पुढें बाहेरील पलटणें रोशनबेग वगैरे तेही येऊन पोहोंचले. तात्या आळेकर तर निघून गेलेच होते. राहिले बाळाराम शेट व माधवराव गणेश, त्यांत माधवराव गणेश पाहऱ्यांत होतेच. राहिले बाळारामशेट तेही कैद केले. मासपक्ष कैद होते. पुढें त्यांचे शरीरास विकार होऊन काळ झाला. तों पलटणें बाहेर तैनातीस होतीं तीं अवघीं जमा होऊन आलीं. त्यांची निकड. त्यांत मैनाबाईकडील हरीसिंग कपतान जिनसींत होता. तो कैद करून मारहाण केली. तों माघ शुद्ध १४ स पलटणें चढून आलीं. इकडूनही हुजरात पुढें होऊन बाया निघून भोजखेडीस आल्या. पलटणें व पठाण मंडळ व कपूरखां अवघे एकत्र होऊन, गांठ बांधून, रामपुऱ्यास आले. भोजखेडीचे मुक्कामीं रामदीन कैद होता. त्याजकडे कांहीं ऐवज घेणें ठरला तो विठोबा तात्याकडे भरणा करावा असा करार. त्यांत कांहीं देऊन कांहीं देऊं दिल्हाऊं अशावर काळ काढला. एके दिवशीं जोतिबा नाईक शेपन्नास बारगीर घेऊन जाऊन ऐवजाविषयीं तगादा रामदिनास सक्त केला. त्यानें चोहों दिवसांचा करार करून रामजी सेडगे वगैरे सिल्लेदार फाडून पळून गेला. तोही जाऊन पलटणांत सामल झाला. मग सरकार रामपुऱ्याचे मुक्कामीं येऊन, तेथून विठ्ठल महादेव जालमसिंगाकडे जाऊन त्याजला दरम्यान घालून, पलटण सिल्लेदार यांची तोड काहडून, पलटणें सिल्लेदार

६६. मूळांत "बाळा" असें दिसतें.

सरकारास भेटावें असें ठरलें. नंतर तुळसाबाईचा इरादा श्रीमंतांस[६७] जाऊन सामल व्हावें. विठ्ठल महादेव यांणीं जालमसिंगास दरम्यान घालून फौजेचा मार्ग काढला. परंतु पैक्यास ठिकाण कोणता? तेव्हां ठाकूरदास याचे विद्यमानें दिल्लीचा फिरंगी लोणी अक्त्यार[६८] याजकडील पैगाम आणिला कीं, "तुमचे फौजेचा हिशेब होऊन पैका निघेल तो आम्हीं देऊं, व तुमचा मुलूख तुम्हांकडे आहे, तो आहेच. दहा लक्षांचा मुलूख तुम्हांकडे आणखी अंतरवेदींत देऊन तुम्हीं माळव्यांत स्वस्थ असावें, श्रीमंतांकडे जाऊं नये व आम्हांकडेही सामल होऊं नये." असें बोलणें खचीत करून भौलवणीची[६९] चक्ती[७०] जहन साहेब व मालकम साहेब पेंढारी यांचे पारपत्यास नर्मदा उत्तर तीरास होते त्यांजवर आणिली. हें राजकारण घेऊन विठ्ठल महादेव पाटणचे छावणीहून अहूरचे मुक्कामीं आले.

तों गणपतराव दिवाण व तुळसाबाई व जोती नाईक यांचा विचार खचीत होऊन इकडे तिकडे मन न कचवितां वडिलोपार्जित श्रीमंतांचे गादीशीं क्रिया आहे तिजवरच मुस्तकीम[७१] राहून श्रीमंतांकडे जावें. यांतच जें होईल तें होवो. शिळास बट्टा लाऊं नये. पलटणें फौजेची अडचण आहे, त्यास आपण जाऊन पोंचले असतां श्रीमंतही पैका देतील. त्यांचेंही बोलणें खचीत आहे. तेपक्षीं नेक[७२] सल्ला हीच. विठ्ठल महादेव यांणीं फिरंग्याकडील राजकारण आणलें होतें तें कांहींएक ध्यानास न आणितां आपले इतिकर्तव्यास विठ्ठल महादेव प्रतिकूळ. तेव्हां यांजपासून चार रुपये घेऊन पलटण फौजेची थोडीबहुत समजूत करूं हें मनांत बाळगून विठ्ठल महादेव यांणीं पलटण सिल्लेदार यांजला दीडलाख रुपये देऊन सिल्लेदार यांशीं बोलणें खचीत केलें कीं बाईसाहेबांची भेट झाल्यावर तुम्हांशीं बोलण्यांत आलें आहे. याप्रमाणें उलगडा करून देतील असें बोलोन सिल्लेदारांस बरोबर घेऊन आलेच होते. पलटणाचे खातरींत कांहीं कसर होती. तों शिल्लेदार भेटल्यावर रामदीन पलटणांत होते, यांणीं त्यास सोडून सरकारांत पैगाम लावून काहुराहून कूच झालें. ते दिवशीं चालते स्वारींत येऊन मुजरे झाले. तोफा सुटल्या. स्वारी पुढें मुक्कामास गेली. मागें पलटणें आलीं तीं कोस दोन कोसाच्या अंतरानें राहिलीं. तुळसाबाई व दिवाण यांचे मनांत विठ्ठल महादेव यांज विषयीं पाप होतें. सिल्लेदाराचें ठरावाचें बोलणें ऐकून घेऊन, सिल्लेदारास आंतून सांगून दिल्हें कीं, तुम्हीं आपले तलबेचा

---

६७. श्रीमंत=बाजीराव पेशवे.
६८. लोणी अक्त्यार=अक्तरलोनी?
६९. भलावणीची?
७०. चक्ती=टिकीट, चिट्ठी.
७१. मुस्तकीम=दृढ, ठाम.
७२. नेक सल्ला=उत्तम विचार.

फडशा मशारनिल्हे पासून करून घेणें तेव्हां सोडणें. मग सैदुदीन सारंगपूरकर यांजला किल्लेदारांनीं पुढें करून विठ्ठलपंत तात्यास देवडीवर बिचोबा देऊन ठेविलें. भवंताले सारंगपूर वाल्याचे चवकीस पठाण. चालते स्वारींतही त्यांचे पालखी समागमें शें दोनशें स्वार. त्यांचेच सरकारचा रामराम झाला. दरकूच महत्पुरास आले. तेथेंही पलटणें हीं दाखल होऊन पाठीमागें अदकोसाचे अंतर राहिलें. विठ्ठल महादेव देवढीवर नजरबंदींत महत्पुरास आले. तेव्हां पलटणें फिरंग्यांचीं नर्मदातीराहून उज्जनीस आलीं. पुढें लाला सीताराम कायथ सरकारांत पाठविला कीं, "तुमचें आमचें बोलणें विठ्ठल महादेव याचे विद्यमानें ठरलें आहे. त्याजवर मुस्तकीम होऊन फौजेचा राडा उरकोन श्रीमंतांचा सेवाधर्म कायम ठेवूं. कंपणीच्या घरचीही दोस्ती संपादावी. आपलाही वोहोमाँ शाबूद राखावा." अशा भावीं बोलावयास पाठविलें. श्रवण करून लाला राखावा, त्या संधींत फौजेची तोड पाडून सडी स्वारी घोडा राऊत दोहों दिवसांत नर्मदा पार होऊन तापीतीर पहावें, आपले पलटणाची समजूत जाल्यावर आंवळून सांभाळून मागाहून येतील, असा बेत ठरावून आपल्याकडून बोलण्यास बहिरो अनंत सबनीस पाँठविले.

मशार निल्हे रवाना केलियावर तिसरे दिवशीं पलटणवाले व हुजरात एकत्र होऊन पलटणवाल्यांनीं गणपतराव नारायण दिवाण धरून पलटणांत नेले. महाराज बांडांत कचेरीचे जागा खेळत होते तेथून हुजरातवाल्यांनीं बाहेर आणोन हात घोड्यावर बिचोबाँ देऊन कनात लावून तेथें ठेविले. तों मागाहून मुख्य मासाहेब बाहेर पडून महाराजांपाशीं आलीं. तुळसाबाईही यावयास लागलीं. तों पलटणाचे आपसर व बारगीर आडवे होऊन धमकाऊन आंत घातलें. विठ्ठल महादेव पाहऱ्यांत होतेच. त्यांजला मार्गशीर्ष शुद्ध ११ स प्रेमसिंग कपतान याणें पलटणांत नेलें. तेव्हां माणूस कोणी राहिले नाहीं.

मग रोशनबेग वगैरे आपसर एकत्र होऊन हुजरातवाले सदरदीन हवालदाराकडील त्यांत कपूरखां कमकसर दोन अडीचशें माणूस मसलतीस बसलें. त्यांत विचार होऊन बहिरो अनंत सबनीस दसनँ साहेब मालकीण साहेब याजपाशीं पाठविलें होतें. त्यांजला पत्र ल्याहावें असें ठरून सरकारचे नांवें कागद लिहिला कीं, "सरकारांत पलटणचा दंगा जाला आहे. एक दोन रोजांत बंदोबस्त होऊन तिकडील बोलण्याचा क्रम आहे त्यांतील हांसल ध्यानास

७३. वोहमा=वहमा=बाज.

७४. पाठविले इंग्रजांकडे.

७५. बिचोबा=लहान तंबू. यास खांब नसतात.

७६. मागें 'दहन' असें आहे. हा 'दसन' किंवा 'दहन' साहेब कोण ? 'मालकण' 'मालकीण'=मालकम.

आणोन उत्तर लिहिण्यांत येईल याप्रमाणें बोलावें. दोन दिवस मह्कुबी असावी." असें पत्र रवाना करून सरकारचा खेळखाना व लष्कर पलटणचे बुणगे सडे झाडून नरवर मुक्कामीं राहिले. द्वादशीस रात्रीं तुळसाबाईस कांहीं विकृत होऊन देहावसान झालें. बाहिरो अनंत हवा पाहून, तांब्रांस पुसून लष्करांत आले.

तों मागोमाग पॅलटणें मुकाबल्यास आलीं. सरकारचें पलटन पैकीं रोशनबेग व रोशनखा दोघांचीं पलटणें दोन मुकाबल्यास क्षिप्रा आडवी होऊन लयन बांधली. त्यांचा यांचा अदकोस पाऊण कोसाचे तफावतीनें गोळा सुरू झाला. दोन पलटणांनीं असा मार दिल्हा कीं, तांब्रांचीं दोन पलटणें बरोबैरे झालीं. सहाशें गोरा, अठराशें पलटणचें माणूस, मारले गेले. त्यांत मुख्य दहन साहेब कामास आले. महाराजांचें बारा वर्षांचें वय, परंतु दोन तरवारा, खांद्यावर बांसडीं, सडा घोडा घालावा हेंच बोलणें. गोळे चालत आहेत. महाराज उभे त्या ठिकाणीं गोळ्यांचा पाऊस होता. त्या संधींत श्रीमंतांकडील दोन हुजरे पत्रें घेऊन आले. त्यांत जेवीत असाल तरी आंचवावयास येथें येऊन सामल होणें. पत्रें श्रवण करून लढाई तांब्राची सिकस्त होऊन दोन कोस दाखविली. अशा संधींत स्वारांनीं हल्ला करावा, फौजही मुबलख, परंतु कारभारी याचें आळाबंधन नाहीं.

दुसरे द्वादशीस रात्रीं चार पांच खासे पठाण मंडळ पैकीं व मराठ्यांकडील पैकीं मिळोन, कारभारी तरी कोणी नाहींच, तेव्हां प्रथम सदरदीन हवालदाराकडे गेले. बोलले कीं, " सांज सकाळ लढाईचा इरादा. फिरंग्याशीं लढाई. घोडें माणूस पडेल, जखमी होतील, याचें बोलणें आम्हीं कोणाशीं बोलावें ? आमची बरदास्त कोण करील ? कोणीही कारभारी असतां तुम्हांकडे यावयाचें कारण नाहीं. धनी बालराजा. यास्तव तुम्ही दौलतीचे पुराणे रफीक यास्तव तुह्मांपाशीं आलों आहोंत. याचा विचार आम्हांस काय सांगतां ?" सदरदीन हवालदारांनीं उत्तर केलें कीं, तुम्हीं चौघेही बेडेवाले तसा माझाही एक बेडा मानावा. कारभारी कोणी राहिलाच नाहीं. तेव्हां धनी आपला बारा वर्षांचा, त्याजवर लक्ष ठेवून, सर्वांनीं एकदील होऊन नक्षा राखावा. नक्षाचे पोटीं आपला जखमाना मोताना तलब धनी देईल. आपण घेऊं. या समयीं

७७. तांब्र=इंग्रज.
७८. पलटणें—इंग्रजांचीं.
७९. बरोबर=जमीन दोस्त.
८०. बांसडा=भाला.
८१. नक्षा=लौकिक, वरचढपणा.
८२. जखमाना=जखमी लोकांस देणगी. मोताना (मोत=मरण)=लढाईंत मारले गेल्यांच्या मुलांबाळांस देणगी.

चारा अंदेशा काढले असतां आपल्या हातून कांहीं होणार नाहीं. आणि दौलत गैरद होईल. ते पक्षीं आपले कूळ शिळावर नजर देऊन, आज पावेतों कैलासवासी महाराजांनीं आपल्यास कांहीं एक कमी न करितां लढाईचे प्रसंगीं जातीनें तरवारा मारून आपला वोहोमी ठेवीत होते त्याचें स्मरण आजचे प्रसंगीं ठेवून, आपला बाळराजा याचे नक्षास्तव आपला प्राण वेंचून दौलत कायम राखल्यापोटीं आपली अडचण भरून घेऊं व सरकारही देईल. " अशा भावीं काव्यादाव्याच्या गोष्टी सांगितल्या. यांत सिल्लेदाराची हिंमत कांहीं एक राहिली नाहीं. तेथून उठोन बाहेर आल्यावर अपसांत बोलूं लागले कीं, सदरदीन हवालदार म्हणजे महाराजांनीं चिरंजिवासारखा मरातब राखून मागें पुढें वक्त बेवक्त पडल्यास डोकी देईल अशा भरंवशाचीं माणसें त्यांचा शक्कल तरी ध्यानास आली. पुढें पलटणवाले व कपूरखां याजकडेही जाऊन त्याची उमेद काय आहे ती पाहूं. बाकी देणेंघेणें सन्मान करणें हा धनीचा धनीच करील. कोणी घरींहून देत नाहींच. परंतु तोंडाचे बोलण्यास याचें काय वेंचतें ? असें बोलून पलटणांत गेले. तेथेंही बारा हुकूम. त्यांनींही अशाच गोष्टी सांगितल्या. तेथून कपूरखांचे येथें आले. त्यांनीं तरि नेहमींच हिंमत सोडली. मोठा भरंवसा मीरखानाचा त्याजला मनसोब्याचा आकार ध्यानास आणून सामल होण्याविषयीं हुजरे व पत्रें दररोज रवाना होत गेलीं. त्यांचीं उत्तरें आलों म्हणून मात्र आलीं. भविष्यानुरूप बुद्धीस विपर्यास होऊन बंधुत्वाचा शिरोभाग केला. इकडे येतों म्हणून उत्तरें येत गेलीं. तिकडे कोणी आप्त यांशीं मेळ करून त्याची कन्या आपले पुत्रास केली. याप्रमाणें फितूर होऊन सिल्लेदारास कोणी अंग न दिल्यामुळें आपले ठिकाणीं बाज खाऊन तांत्रांनीं पाठ दिल्यावर कोणीही जीव झोंकिला नाहीं.

इतक्यांत हरामखोर होते त्यांनीं हलकारे पाठविले कीं तुह्मीं कां पळतां ? आमचे पळण्याची तयारी झाली.' तेव्हां उलटून माघारां ठिकाणास येऊन, पेमसिंग सहा पलटणाचा मालक हा फितुरास आला होता, तो क्षिप्रेतीरीं मागें बाजूस होता; मग त्यांनीं रोशनबेग व रोशनखां मुकाबल्यास होते त्यांचा मोहोरा सोडून, पेमसिंगाचे पलटणांतून उतरून, तीन हजार स्वार एकदां तीन हजार

८३. गारद=नष्ट.
८४. ह्म० यशवंतराव.
८५. वोहमा=बोज, अब्रू.
८६. शिरोभाग केला=शिखरास, कळसास पोंचविलें. (व्याजोक्ती)
८७. बाज खाणें=धास्ती, जरब वाटणें.
८८. पाठ दिल्यावर=पळून गेल्यावर.
८९. जीव झोंकणें=जिवावर उदार होऊन हल्ला करणें , जीव धोक्यांत घालणें.

पिस्तोलांची देवढ. दिल्ही. त्यांत सरकारी सरंजाम यांचे पाय उठले. ते समयीं महाराजांबरोबर हुजरात पैकीं शें पन्नास स्वार व ब्रह्मवृंद मंडळी इतक्यानिशीं अ मे ट चा रस्ता धरिला. फिरंग्यांनीं तीन कोस पिच्छा केला. येणे कडून पार पडले. मागें बायका देव जामदारखाना हत्तीचे निशाण अवघें त्यांनीं समेटलें. त्या प्रसंगीं मिराभाई यानें हत्तीचें निशाण आणलें. बायका काढून आणण्यांत सुलतानजी बाहड व हरिबा होळकर व सदरदीन हवालदाराचा जांवई व लालमण होळकराचा पुत्र हिरामण व दलसिंग कुंवर इतक्यांनीं घोडे घालून श्रीमंत सौ जिजीबाईसुद्धां काढून आणल्या. सदरदीनाच्या जांवयास जखम तोंडावर आली. परंतु बायका काढून आणल्या. बाकी अवघी दौलत गारद झाली.

सरकार निघून एकटेच चार घटका दम खाऊन अर्ध रात्रीचे समयीं गडगुच्याचे समीप दम खाल्ला. तेथें पलटणची माणसें गणपतराव दिवाण व विठ्ठल महादेव यांजला घेऊन आले. मग तेथून पुढें चालले. तों चर्मण्वती

१०. देवढ=एक सारखी सरबत्ती.

११. पाय उठले=ते पळूं लागले.

१२. ही महत्पूरची लढाई.

. डफ साहेबाच्या ग्रंथांतील हकीगत बखरींतील हकीकतीशीं ताडून पाहण्यासाठीं थोडक्यांत येथें देतों:—

(१) होळकराच्या दरबारांत २ तट—मराठ्यांचा व पठाणांचा.

(२) मराठी तटांत तुळशीबाई होती—त्यांणीं बाळाशेट यास मारविलें.

(३) तात्या जोगाच्या हातीं सर्व अधिकार आला. गणपतराव दिवाण हा मनाचा दृढ नव्हता. पण तुळशीबाई त्याजवर फिदा होती.

(४) बाजीरावाची खटपट या दरबारीं सुरू होतीच गणपतराव व तुळशीबाई यांणीं त्याचा पक्ष स्वीकारला. गव्हरनर जनरलाकडून बोलण्यास मेटकाफ साहेब आला होता. त्याकडे तात्या जोगाचा कल आहे असें पाहून त्यास कैद केलें.

(५) पण पुनः तुळशीबाईनें तात्याच्या मार्फत इंग्रजांचा आश्रय मागितला. गणपतरावही कबूल झाला; परंतु ते सर्व पडले लष्करच्या ताब्यांत. तेव्हां तें त्यांचें कांहीं चालेना. आणि शेवटीं बाजीरावाचा पक्ष उचलण्याचा निश्चय त्यांणीं केला. रोशनबेगही त्यास महीदपुराच्या आलीकडे मिळाला. पठाण लोकांनीं सल्याचें बोलणें चालणें सुरू ठेविलें होतेंच पण त्यांच्या मनांत तह करण्याचें नव्हतेंच. कदाचित् दरबार तह करील असें वाटून त्यांणीं गणपतराव यास कैद केलें व तुळशीबाईचा जीव घेतला, व म्हैसुरच्या पागेवर चालून घेतलें.

(६) ता० २० दिसेंबर १८१७ रोजीं जनरल हिस्लाप व मालकम यांणीं क्षिप्रा उतरून लढाई केली. होळकरास नदीचा आश्रय चांगला होता. नदी उतरून पलटणें पुनः उभीं राहतां राहतां त्यांची रोशनबेगच्या लोकांनीं फार नासाडी केली. इंग्रजांचे ७७८ लोक पडले. होळकराचे सुमारें ३००० पडले पण ते विशेषतः पळांत पडले. पण पळालेले लोकही मोठ्या व्यवस्थेनें परतले.

(७) रोशनबेगचें पलटण रामपुऱ्यास गेलें. त्याचा ब्राऊनसाहेब यांणीं पराभव केला. रामदीन हा आपले लोकांसह बाजीरावास कोरेगांव येथें मिळाला.

उतरून मुक्काम केला. जखमी व घोड्यास चंदी मुदबखे[13] कांहींएक नाहीं. तारोळीं[14] एकसारखा. मग मासाहिबानीं बाडांत कांहीं ऐवज शिलकेस होता त्यांतून कांहीं ऐवज देऊन चंदी मुदबख केलें. मग विचार करून विठोबा तात्या याजला पलटणांतून आणून, त्याची खातरी करून, ते दिवशीं मार्गशीर्ष १४ स उभयतांस वस्त्रे दिल्हीं. तेथून कूच करून सिता मह मंदोसर याचे मधीं मुक्काम करून पुढें प्रतापगडावर मुक्काम केला. तेथून राजश्री विठ्ठल महादेव सलूखाचे बोलण्यास मलकम साहेबाकडे पाठविले. तेच दिवशीं छापा फिरंग्याकडील आला. परंतु छापेवाल्यांस आज्ञा होती कीं, त्यांजकडील पुढें बोलण्यास येऊन मार्गांत तुमची त्यांची भेट झाल्यास तुम्हीं त्याशीं खटका न करितां व पुढेंही न जातां माघारीं यावें. असें सांगितलें होतें. तो मार्गांत छाप्याची व विठ्ठल महादेवाची गांठ पडली. मग छापेवाले व मशारनिल्हे पलटणांत दाखल झाले. नंतर यांचीं त्यांचीं बोलणीं बहुतां प्रकारचीं होऊन कौर[15] ठरला. मुकुंद-दऱ्यापासून सेंदव्याचे डोंगरपर्यंत होळकर बहादर यांचा अंमलफैला राहील. त्यांत मीरखां व कपूरखां यांची जहागीर चालत आली त्याप्रमाणें चालावी. याशिवाय पंचपहाड, गंगराड, डग, आहूर हे चार महाल कोटेवाल्यास दिल्हे. दोन्ही डोंगरांमध्यें तुम्हीं स्वस्थ असावें. जेथें रहाल तेथें तुम्हांशीं आमचा गोरा व दोन कंपण्या राहतील. तुम्हां पासून पांच कोसांवर दोन पलटणें आमचीं राहतील. असा तह ठरून तहनामे यांच्या यादी परस्परें जाल्या.

इकडे सरकारचा मुकाम प्रतापगडावर होता. तेथून कूच करून भाऊगड परगणे मंदोसर येथें आले. तेथें सिल्लेदार रामजी शेडगे वगैरे कांहीं पठाण व [illegible]दीन व दीक्षित यांणीं विचार केला कीं, विठ्ठलपंत तात्या आल्यावर आपला प्रांत शुद्ध नाहीं पक्षीं येथें राहून अब्रू मलीन करावी हें चांगलें नाहीं. कमकसर पांच हजार स्वार कूच करून श्रीमंतांकडे गेले. मागाहून फिरंग्यांच्या रजबणाही[16] धांवल्या. परंतु गांठ पडली नाहीं. हे जाऊन श्रीमंतांस सामल झाले. मागाहून विठ्ठलपंत तात्या भाऊगडास येऊन पोंचले. कांहीं ऐवज फौजेचे समजाविसी करितां मालकम साहेब यांणीं दिल्हा. मग तेथून कूच करून रामपुऱ्याहून मौजे देवरी तालुके भानपूरा चर्मण्वतीचे कांठीं छावणी झाली. तेथील मुक्कामीं इंग्रजांकडन अ मी साहेब उंटाच्या रजबणीचा मालक [illegible]पुऱ्यास मुक्काम करून होता. तहनाम्यांतील कराराप्रमाणें छावण्या जाह-

१३. मुदबख=स्वयंपाक.
१४. तारोळा=अडचण, संकट.
१५. कौर=करार, ठराव.
१६. रजबण=रेजिमेंट.

ल्या. मागाहून मलकण साहेबही पैरामर्षास आले. ते मास पक्ष राहून असेरीचे किल्यावर बाजीराव साहेब होते त्याचे तोडजोडीस गेले. नंतर देवरीहून कूच होऊन भानपुऱ्यास मुक्कामास आले. दसऱ्यापावेतों भानपुरीच होते. सिल्लेदारांची वगैरे कैबजे करून तोड पाडली. महालानिहाय व पागा व सिल्लेदार पुढील वीस रोजे वगैरे धरबंध करून कोणेही गोष्टीचा कब्जा ठेविला नाहीं. दौलतीचा अजमास पाहून सिल्लेदार जितके ठेवावयाचे तितके ठेविले. भाजीभाकर देणेती समयास ज्याची त्यास प्रविष्ट व्हावी. महालाचा बंदोबस्त रसदेची कवडी न घेतां चोहों हप्त्यानीं ऐवज घ्यावा असा धरबंध करून, भानपुऱ्याहून इंदुरास येण्याचा विचार करून, दिपवाळी उज्जनी मुक्कामीं झाली. कार्तिक शुद्ध ५ स इंदुरास दाखल झाले.

महत्पूरचे लढाईंत दौलत बरबादे होण्यांत कसर राहिली नाहीं. इंदूर मुक्कामीं आल्यावर मलकण साहेब यांणीं श्रीमार्तंडादि देवपूजा मात्र आपले फौजेंत गोळा करून आणून दिली. बाकी कांहीं एक राहिलें नाहीं. ते विठ्ठल महादेव यांणीं बैठकीचे पोटीं जवाहीरखाना कापड हत्तीचें सरंजाम घोड्याचे सरंजाम चांदी सोन्याचे तयार केले. भांडीं बाडांत न ताट न वाट्या [न] पलंग. सोहलतीचे पोटीं दौलत पुनः उभी केली. दौलतीचीं माणसें दरखदार मामलेदार वगैरे कोणास उपोषित राहूं दिलें नाहीं. ज्याचें अन्नोदक उठलें त्यास त्यांनीं तरी काय करावें ! त्याजला स्थळांतर करणें प्राप्त झालें. ऐसे थोडे पांच चार असाम्या. वरकड थोड्या वहुतानें स्थापना केली. इंदूर मुक्कामीं आलियावर अग्नी साहेबाची बदली होऊन बलदली साहेब आले. मलकण साहेब होतेच. पुढे चौ का वर्षांनीं मलकण साहेबाचीही बदली झाली. मुंबईस जाऊन मुख्य विलायतीस गेले.

इकडे चार हलकीं माणसें धन्याचे तोंडीं लागून धनी बाळराजा दूरादेशविचार न होतां कांहीं. फितूर झाला. सांज सकाळ मसलत नमूद व्हावी. तो मग भेद झाला. बडे साहेब महाराजांपाशीं आले. महाराजांस विचारलें हा विचार आपले आज्ञेवरून झाला किंवा कसें आहे ? तेव्हां महाराजांनीं कानावर हात ठेविले आणखी विचारलें कीं, विठ्ठल महादेव यांनीं बंदोबस्त करावा कीं न करावा ? अशी आज्ञा झाली. मग उठोन विठ्ठल महादेव याजकडे गेले त्यांचे पदरीं हा दोष घालावा कीं, दौलत तुमचे डोकीयांवर. दोन महिने

---

९७. परामर्ष=समाचार.

९८. कबजा=पावती.

९९. बरबाद=खराब, उध्वस्त.

१००. मूळांत ' डोल्यावर ' असें आहे.

घटवटणा होत असतां तुम्हांस खबर नाहीं. यांतील अर्थ तो काय ? अतःपर बंदोबस्त करून सावधानी ठेवीत जावी. असा दोष लावून आपले ठिकाणास गेले.

नंतर बापू विष्णूस विठ्ठल महादेव यांणीं मासाहेबांकडे पाठविलें कीं, मासाहेबांस पुसावें. झालें तें बरेंच झालें. पुढें बंदोबस्ताविषयीं आज्ञा कशी? मासाहेबांनीं खातरी केली कीं, तुम्हीं कांहीं एक मनांत अंदेशा न आणितां जे हरामखोर या मसलतींत असतील त्यांचें पारपत्य करावें. या भावीं खातरतसलीच्या गोष्टी बापू विष्णू यांनीं येऊन सांगितल्या. त्याजवर जे जे या मसलतींत होते त्यांजला धरून आणले. त्या संधींत रावजी त्रिंबक, नर्मदेचे पुराने महेश्वर वाहून गेलें, शेटसावकार यांचें नुकसान सर्वोपरी झालें, त्यांचे खातरतसली करून आबादी करावी याजकरितां गेले होते, त्यांजकडे सांडणीस्वार पाठवून तावडतोब घेऊन आले. रावजी त्र्यंबक आल्यावर जसा ज्याचा आचार तसें त्यास शासन करून काढून.देण्याचे ते काढून दिले. कामांतून काहाडावयाचे तेही काढून टाकिले. किल्यावर पाठवावयाचे ते किल्यावर पाठविले. याप्रमाणें आचरण यथाशिक्षा करून पुढें बंदोबस्त पूर्ववत् केला. त्याजवरही पांच चार वर्षें राजास राज्य प्रजेस चैन असें चाललें. सन १२३५ चे सालीं माघमासीं विठ्ठल महादेव यांचे पाठी पुटकळी झाली. त्याचा उपाय करतांना गुणावह न होतां दिवसांदिवस अधिक होत चाललें. छावणींतील डाक्तर उपाय करीत होता. त्यानें छावणींत हवा खाण्यास नेलें. एक दिवस तेथें होते. तेथें कांहीं प्रकृतीस ग्लानी विशेष आढळून आली. बडे साहेब हवा खाण्यास गेले होते ते सांगून गेले कीं, आम्हीं येऊं तोंपर्यंत तुम्हीं जाऊं नये. यांचे प्रकृतीस न मानें. तेव्हां फाल्गुन वद्य ५ प्रातःकाळीं घरास आले. घरीं येतांच सर्व प्रायश्चित्तपूर्वक तुळा केली. तों शरीर व्यापून अवसान-काळ प्राप्त ज़ाला. पंचमीस अर्ध रात्रीचे समयीं दत्तक घ्यावा असें ठरवून, लेकीचा मूल घ्यावा, असें मासाहेब महाराज दरखदार सरकार आश्रित, शास्त्री, पुराणिक वगैरे अवघे बोलावून सर्वानुमतें निश्चयांत आणून, सूर्योदयात्प्राक् दत्तविधान होऊन मांडीवर घेतला. नंतर वद्य ६ स दीड प्रहर दिवस चढतां देहावसान झालें. नंतर बडे साहेब आले. त्यांनींही बहूतच गमी[1] मानलीं. तात्यासारखे माणूस गेलें, आमची भेट झाली नाहीं. त्या संधींत बाईनें सहगमनाविशीं आग्रह विशेष केला. मग मासाहेब व बडे साहेब यांनीं खात्री फारशी केली तेव्हां महकूब होऊन दहन केलें.

१. गमी=दुःख, श्रम.

पुढें कारभार रावजी त्रिंबक करूं लागले. तों सन १२३६ चे वैशाख शुद्ध ११ पावेतों कारभार केला. खावंदाचें संधान ठेवून काम केलें नाहीं. सबब द्वादशीस रावजी त्र्यंबक यासि बिदाकीचीं वस्त्रें होऊन कारभाराचीं वस्त्रें दामोदर काशी किबे यांसि झालीं. त्यांनींही माहे जमादिलाखर ऊर्फ मार्गशीर्ष मास सन १२३७ पर्यंत वहिवाट केली. परंतु आक्रमणाचे कमती यामुळें बंदोबस्ताची गोष्ट दिसून आली नाहीं.

मग मासाहेब व महाराज एक विचार करून आपाजी कृष्णराव फिरंग्यांचे साहेबींत वागलेले. याचे कर्तृत्वाची व सौजन्याची कीर्त परस्परें ऐकिण्यांत विशेष. ते आंग्रेजांचा संबंध सोडून अनाहूत आले होते. त्यांचीं व सरकारचीं बोलणीं होऊन, कारभाराची सोंप झाली. या दौलतीस अनमाहीत, परंतु सौजन्यतेचे पोटीं सर्वांस आपलेसे करून दौलतीस आळा घातला. पुढें चैत्रमासीं यजमानाचे अनुषंगें महेश्वरतीस नर्मदातीरीं सोमयाग ब्राम्हणाकडून करवावा असें ठरवून वेदमूर्ति राजश्री नारायणबावा तळेगांवकर सत्पात्र पाहून, त्याजकडून आधान सिद्ध करवून, * * पूर्वक सोम केला. सरकार स्वारीही प्रसंगास गेली होती. अनुष्ठान मोठें, परंतु खावंद पुण्यवान, अंतःकरणपूर्वक मनोत्साह व कारभारी सुशिक्षित. इतिकर्तव्यता निर्विघ्न सिद्धीस जाऊन, समारंभ फार मोठा होऊन, कारभारी यांचे जपण्याचे पोटीं शोभा ही अद्वितीय झाली. धरला बेत न रहातां पैकाही विपुल लागला. ब्राह्मणांचा. लौकिक कीर्ति बरीच झाली. पुढें पुनः इंदुरास आले. पुढें पांच सात महिने वहिवाट एक विचारें बरीच चालली. त्यांत ज्याच्या माथां ओझें त्यांजला खावंदाचें संधान ठेवून-सर्वांचें मनोधारण राहील तें करावें ही नेक सल्ला. त्यांत मार्गाची गोष्ट नसल्यास न रुचली त्यांसि भवतव्यानुरूप अनुभव प्राप्त होऊन दौलतीचा क्रम चालविण्याचा तसा चालतच आहे. या अन्वयें सेवा सेवकत्वाचे संभाग चालतो. त्या प्रमाणें चालवून दौलतीचे विभागी गोरगरीब याजवरही कूर्मदृष्टि[१] राहील याचे पोटीं श्रीमार्तंड कृपनें पूर्व रंगास आणलें. परमेश्वरास अगाध नाहीं. अग्रे ईश्वरेच्छेति भावी पदार्थ आगमन ऐकिलें पाहिजे त्या धोरणावर इतिहास यच्चावत् लिहिला असे. मिती.

समाप्त.

---

१. कूर्मदृष्टि=कृपादृष्टि.

होळकरांच्या कैफियतीवर शुद्धिपत्रासहित अधिक टिप्पणें.

" होळकरांची कैफियत " या नांवाचें प्रकरण प्रसिद्ध झालें. त्यांत बहुत ठिकाणीं मूळ प्रतीची लिपी चांगलीशी नसल्यामुळें दुर्बोधता राहिली व कांहीं स्थलें संशयात्मक होतीं. अशा दुर्बोध, संशयात्मक शब्दांचा व शब्दसमूहांचा खुलासा आमचे इंदुरकर मित्र रा० बळवंत कमळाकर यांणीं बहुत परिश्रमपूर्वक व शोधपूर्वक करून आह्मांकडे पाठविला त्याबद्दल आह्मी त्यांचे फार आभारी आहों. कांहीं ठिकाणीं अर्थ सुबोध आहे असें वाटल्यावरून आह्मी शब्दार्थाच्या टीपा दिल्या नव्हत्या, अशा ठिकाणींही टीपा बळवंतरावजींनीं दिल्या आहेत त्यामुळें त्या त्या स्थलांना विशदता अधिक येईल. असो. ही सर्व त्यांची कृति वाचकांस सादर करितों.

शुद्धीकरण व अधिक टिप्पणें वगैरे.

पृष्ठ.	ओळ.	
४	१	दीलजमाई–समाधान, सांत्वन.
,,	टीप २५	"किस्सा" शब्दाचा मूळ अर्थ "गोष्ट, काम" इतकाच आहे.
,,	टीप २७	कथासंदर्भावरून तर " आवेशानें" असा ह्या शब्दाचा अर्थ असावासें वाटतें.
,,	टीप ३१	' बडवणी ' या नांवाचें एक संस्थान रजपुतांचें नर्मदेच्या कांठीं नेमाडांत आहे.
५	टीप ३५	कायल=निरुपाय.
७	१२	जुवामर्दी–शौर्य, पुरुषार्थ.
,,	टीप ५०	हमरा=हमराह=बरोबर, समवेत.
,,	टीप ५१	" अगला फत्ते बंदा हुषार " असेंच पाहिजे.
८	८	खातरतसलीम=खातरतसल्ली=विश्वासपूर्वक समाधान, आश्वासन.
,,	२१	सलतान=सलतनत=दौलत, फौज.
,,	,,	तहखाने–" तहखाना " ह्याचा अर्थ "तळघर" असा आहे. पण तो येथें लागू पडत नाहीं.

पृष्ठ.	ओळ.	
,,	टीप ६३	हमराहा=समवेत, बरोबर.
९	१	गांवखुद=निर्मूल, अर्थात् स्वाधीन असा भाव.
,,	१०	"श्रीमंतांचा" या शब्दा पुढचा स्वल्पविराम काढून "प्रताप" या शब्दापुढें घालावा. आणि "तरवारीचा" या शब्दापुढील स्वल्पविराम काढून "जळूस" या शब्दापुढें घालावा. जळूस=जलूष=उत्कर्ष, भरभराट.
,,	१४	रबाब–तेज, प्रभाव.
,,	१९	धुमा=धूम, लढाई, लुटालूट.
११	टीप ७१	नाकार=निकामी, टाकाऊ.
,,	१८	' धाग्के ' आहे तेथें ' धाकटे ' असें वाचावें.
१२	टीप ८४	मवसर=मवस्सर=प्राप्य, लभ्य.
१३	टीप ९१	कार=गोष्ट.
,,	१७	"कौलाचा" याजबद्दल "मौलाचा " असें असावें. मौल

पृष्ठ. ओळ.

म्हणजे कपट, इंद्रजाल. मौलाचा बाजार व मीनाबाजार भरविण्याची पूर्वी चाल होती श्री० कै० जयाजीराव शिंदे हे मीनाबाजार भरवीत असत असें ऐकिवांत आहे. ह्या बाजारांत मालाची विक्री करण्यास बहुधा वेश्या किंवा स्त्रिया बसतात. व त्या मागतील तीच किंमत द्यावी लागते. व एकदां रकम मागितल्यावर घेतलीच पाहिजे असा नियम असतो. हा बाजार रात्रीं भरतो. ह्याचाच दुसरा प्रकार खोट्या रकमा किंवा कपटानें रकमेचें रूपांतर करून बहुत किंमतीची रकम थोड्या किंमतीस द्यावयाची तो " मौलाचा बाजार. "

११ १७ शहरत=सुराख ?=मजकूर.

,, टीप ११ तिर्पुल्या=त्रियोळ्या दरवाजा =तीन कमानींचा मोठा दरवाजा. बाजारास असे दरवाजे रजपूत लोकांच्या शहरांत फार करितात. असा रतलामेस हल्लीं आहे.

१४ ७ " माचीशहर " हें एका ठिकाणाचें नांव आहे.

,, १४ 'दिल्की' बद्दल 'दिल्ली' असावें.

,, १५ "फरकाबाद" कानपुराजवळ आहे.

,, टीप १७ निशा=खात्री, जामिनी.

१५ टीप १ कायल-जेर, जर्जर.

,, टीप ३ आलेलें अरिष्ट टळलें असतां त्यास " खैर " म्हणतात.

१६ टीप ११ 'कलावा' असेंच असावें. कलावा म्हणजे गराडा.

१६ २० "तलावा" बद्दल "कलावा" पाहिजे.

,, २१ गाफली=सुस्ती.

१७ ६ दर्जात=स्थितींत.

पृष्ठ. ओळ.

२२ टीप ४२ मेकसू-खुंट्या ठोकण्याकरितां लांकडाचा ठोकळा करितात तो.

२७ टीप ७९ बरदास्त=सहन.

,, टीप ८२ हवापाहून=प्रसंग पाहून.

२८ २ भरा-भरी-जमाव, गर्दी.

,, ७ भारबरदारी-सामान लादण्याची साधनें, गाड्या, उंट, घोडे, तट्टें, वगैरे.

,, २५ दामदस्त=दरोबस्त, सर्व.

२९ ४ " कोठांवाले " याबद्दल " कोटेवाले " असें वाचावें.

,, टीप १४ बाजबरसात=बादबरसात=पर्जन्यकालानंतर.

,, १३ मंदोसर हें शहर इंदुराचे उत्तरेस ५० कोसांवर आहे.

,, २३ " जमेस " याबद्दल " जिम्मेस " असावें.

३० टीप ९८ ' तन देईना '-(तन=शरीर) झटून लढेना.

३० टीप १०० ' लांभाते ' हें उपनांव आहे.

,, टीप ४ फटकूं=तुरटी.

३१ २ गिरीफदारी=दुःख.

३२ १ दराबीवर धरून-तयार करून, सिद्धकरून. तोफेखालचा जो फळपैय्या (stand) त्यास दराब म्हणतात.

३२ टीप १२ पेटा=ताबा.

३३ १५ " सुरतसांभाळ्या " याबद्दल " सुरत सांभाळल्या " असें पाहिजे. सुरत सांभाळल्यापासून म्हणजे समजूं लागल्यापासून.

,, टीप * इलाजम=गुन्हा.

३५ टीप २८ गालब=गालिब-व्याप्त, आवृत.

३७ ४ " बदरून " बद्दल " दाखवून " तर नसेलना ?

,, ११ " गारद्यांखेडीस " बद्दल "गाडराखेडीस" असें असावें.

पृष्ठ. ओळ.

(गाडर+खेडी=गाडरखेडी. गाडर म्हणजे मेंढरें त्यांचें राहण्याचें गांव. हें इंदुरा जवळच आहे.)

३० ३४ अंकपात ह्या नांवाचा एक घाट उज्जनीस आहे.

,, २५।२६ दत्ताचे आखाड्यावर—हेंही स्थळ उज्जनींतच आहे.

,, टीप ३८ कस्त=परिश्रम.

३८ टीप ३९ अवसाफ=नष्टता, अभाव.

,, टीप ४० खुर्द-कमी किंवा लहान.

,, टीप ४१ मातंगपोशी=मातंपुरशीस= (मातं=दुःख. पुरशीस-विचारणें.)

३९ टीप ४५ जलूष=माहात्म्य, प्रभाव.

,, ११ "टिकावर्ख्रे" असा एक शब्द पाहिजे. टिकावर्ख्रे=राजतिलक होण्याच्या वेळचा आहेर.

,, टीप ४७ तराह खाणें=कानाडोळा करणें, दुर्लक्ष्य करणें.

४० १० "व" हा शब्द नको. काढून टाकावा.

,, १४ "पायावयास" याजबद्दल "पहावयास" असें असावें.

४१ ११-१२ पादभूषणादिक अलंकार—ही व्याजोक्ति आहे. वेड्या व हातकड्या असा अर्थ.

४२ टीप ६१ जलूष=प्रभाव, थाट.

४३ २३ 'तुह्मी' या शब्दापुढें पूर्णविराम नको. मलई म्हणजे दुधावरची साय, अर्थात् अधिकार-सार.

४५ १० कसांत घातलेला 'न' जरूर पाहिजे. मूळ बखरींत नाहीं ती नजरचूक होय.

,, टीप ७८ इतला=खबर असा अर्थ आहे.

४६ ९ "ही गडी नवाफेली" याबद्दल "हिंगली न वाफेली" असें पाहिजे. ह्याचा अर्थ अजून कशास कांहीं ठिकाण नाहीं.

पृष्ठ. ओळ.

,, १७ किलाफ=वाईट, वांकडें.

,, टीप ९३ जलूष=मोठेपणा, प्रभाव.

४८ २७ "बक्षीचा" याजबद्दल "बक्षीच" असें असावें.

४९ ४-५ "सारे दरवार [मध्यें] याजबद्दल "सरेदरबार" इतकें बस आहे. सरेदरबार=भरलेल्या दरबारांत.

,, १४ बसात=बसांत—ताब्यांत.

५० टीप ७ दूरंदेशी=दूरवर.

५१ १६ "खलत" याबद्दल "खिलत" असावें.

,, २५ उदया, उद्दी=वर्दी, ताकीद.

,, टीप १६ वादीष=सन्मान.

५२ १ दीलजमाई-आश्वासन.

,, २० इदमथ—"इदम्, अथ" भवतिनभवति या अर्थी तर नसेल ?

५३ २-३ "सला वदनेक" बद्दल "सुला बहुत नेक" असें असलें म्हणजे संबंध जुळतो. वदनेकानें जुळत नाहीं.

,, ५ बारायमसलत=बरायमसलत=मसलतीप्रमाणें, मसलतीस अनुसरून.

,, ९ असकच=अशक्यच.

,, १० या=अथवा.

,, १६ "लक्ष" ह्याबद्दल "नक्ष" असावेंसें वाटतें. नक्ष=इभ्रत.

५४ १ मूळ बखरींत "मु" नाहीं तो जरूर पाहिजे. मुकाबलीस=सामन्यास.

,, टीप २७ "वाजूं" असेंच असावें.

५६ १८ "अणउचागाळावा" याबद्दल "अफूचा गाळवा" असें पाहिजे. अफू पाण्यांत गाळून तें पाणी रजपूत लोक पितात त्यास कुसुंबा असें म्हणतात. हुक्का म्हणजे गुडगुडी.

५७ ३ "गोल" याबद्दल "गुल"

पृष्ठ. ओळ.

असेलसें वाटतें. गुलं ह्मणजे बैदा, दंगा.

५७ टीप ५२ खतम असें पाहिजे. खतम =समाप्त.

" २५ बिचोबा=दोन खांबाचा लहानसा डेरा.

" २८ " कच्छे " बद्दल "कच्छवे" असावें. जयपूरवाले रजपूत ह्या जातीचे होत.

५८ २३ " टाळे " बद्दल " टाळले" असें असावें.

" २७ रबाब=तेज, प्रभाव.

५९ १ गांवखुद=नाहींसे.

" १० " कार " हा एक शब्द. " कार " ह्मणजे कामें.

" टीप ५५ प्रश्नचिन्ह काढावें. कारण अर्थ तोच.

" १५ गर्दशी—आपत्ति, संकट.

" टीप ५८ " आग्लाब " बद्दल " अल्काब " असावें. अल्काब ह्मणजे पदवी.

६० २० जुवामर्द=पराक्रमी.

" २४ " ह्मणार " बद्दल " मरणार " असें असावें. मरणार मेला ह्मणजे जो मरावयाचा होता तो मेला.

" २१ " माचाहेडी " नांवाचा एक बराच मोठा गांव आहे.

६१ २१ " कदुप " बद्दल " लादून" असें असेलसें वाटतें.

" टीप ६६ " तुमची हत्तींची लढाई " असें असावें. म्हणजे मोठ्या मोठ्यांची लढाई. तुह्मी व ते मोठमोठे लढणार. त्यांत आह्मीं अल्पांनीं काय जबाब द्यावा ? असा भाव.

६२ १२ श्वेत=सेतु, पूल, रीग.

६३ ७ उदी=पिराजवळ ऊद जाळून त्याचा आंगारा प्रासदार्थ घेतात ती.

पृष्ठ. ओळ.

६३ टीप ७१ उजळणी न झाली=कलंक निघाला नाहीं.

६४ ५ फारबस=परबस=परवश.

" २२ गांवखुद=जमीनदोस्त, मृत.

६५ टीप ८४ या वाक्याचा आमचे लक्षांत अर्थ येतो तो असा " पाराजीपंत आणि खंडोपंत उभयतां काम पहात होते. पण पाराजीपंत हा "असे" "नाहीं" ह्मणजे "होय" "नाहीं" इतकें म्हणण्या पुरताच अधिकारी होता. सर्व काम खंडोपंतच चालवीत होता.

६६ २ " भार बरदारी " याबद्दल " भारबरदारी " असा एक शब्द पाहिजे. भारबरदारी= भरून, लादून.

" १६ " जहाला " याबद्दल " जहाल " असें असावें. जहाल= प्रखर.

" " चलण=चलन=वर्तन.

" " घटी=लक्षणेनें नशा पिणें असा अर्थ घ्यावा. नशा—अमली पदार्थ.

६७ ६ " झकली " याबद्दल झक्‍ली असें असावें. झक्‍ली= स्वच्छंदी वृत्ति.

" २४ दर्जे=दर्द=भेद.

६९ टीप ८७ कुरणीस—गुढघे टेंकून सलाम करितात तो.

" २५ दामदस्त=वसूल वासलात.

" टीप ८९ " बारबाद " याबद्दल " बरबाद " असावें.

७० ३ " भोपे सबळ "-भोपा—देवाचा पूजारी. तो देवापेक्षांही सबळ; म्हणजे यजमानापेक्षां कारभाऱ्याचें महात्म्य जास्ती.

" १३ " गुजरा " बद्दल "गुजारा" असावें. गुजारा=निर्वाह.

पृष्ठ. ओळ.

७० २० "प्रति बाबासाहेबांस" याजबद्दल "प्रतिबाबासाहेब" असें असावें. व पुढें पूर्णविराम करावा. प्रतिबाबासाहेब म्हणजे बाबासाहेबांसारखे.

७० २४ "दरम्यानवाल्यांनीं" हा एक शब्द. दरम्यानवाला–मध्यस्थ.

७१ १० दरम्यानकित=दरम्यानकींत. दरम्यानकी=माध्यस्ती.

७१ १५ आदौ घटत असावें–पूर्वीच विचार करीत असावें.

,, २५ दामदस्त=समग्र.

,, टीप १० कायल=निरुपाय होऊन.

७४ १ बोहोदे=ओहदे-हुद्दे.

७६ ३ संदेशा=अंदेशा, संशय.

७७ २४ पेंढारीस्वार मरतो कशास? =पेंढारी जिवापासून लढतो कशास?

७८ ६ साहा=शहा, राजा.

७८ टीप २४ 'हजारों बाजारों' हें अनुकरणवाचक आहे. हजार बिजार, दगड बिगड अशा तऱ्हेचें

७९ १७ "खतला" बद्दल "खतम" पाहिजे. खतम–समाप्त.

,, १९ नेमावर हा गांव हांडयाजवळ आहे.

,, २० "सरगोणचा" याबद्दल "खरगोण" पाहिजे. खरगोण हा नेमाडांत एक गांव आहे.

,, २७ ढाणकास. ढाणक-महारासारखे एक नीच जातीचे लोक.

७९ टीप २१ तलब–पगार.

,, टीप ३१ तऱ्हा देणें=टाळा देणें, सोडून देणें.

८० १ खातरतसलीम–खातरतसल्ली=समाधान.

पृष्ठ. ओळ.

८० ४ "सरगोणचे" बद्दल "खरगोणचे" असावें.

,, ८ मावशीबाई–अहल्याबाईची मावशी. महेश्वरीं रहात असे.

,, ९ "जावडाचावडी" बद्दल "नावडातावडी" असावें. नावडातावडी हा गांव महेश्वराजवळ आहे.

,, १७ "दुसारा" बद्दल "दुसरा" पाहिजे.

,, २० "समेरूढचा" बद्दल "शेमरूढचा" असें असावें.

८० २५ भांडींबरतन=(भांडीं+बरतन) भांडेंकुंडें.

८१ १ अडीरात देऊन=आडी रात देऊन=त्या कृत्यास सर्व रात्र आडवी देऊन, अर्थात् खर्चून.

,, १७ "सुजपालपूर" बद्दल "सुजालपूर" असें असावें. हें गांव माळव्यांत प्रसिद्ध आहे.

,, १७ "अष्टें" बद्दल "अष्टा" असें असावें. हा एक गांव आहे.

,, २० "समेरूड" बद्दल "शेमरूड" असावें.

,, २७ "केसुवाहूर" हें एका गांवाचें नांव आहे.

,, २८ खव=पेंव.

,, टीप ४१ रहबार=बोलणें.

८२ ३० पेगाम=निरोप.

८३ १६ "अबरूतलम"=बद्दल "अबरूतलब" असावें. अबरूतलब"=अब्रूची इच्छा करणारा, अब्रूची चाड ज्यास.

८३ ११-१७ दराबी=तोफेखालचा फडथैऱ्या (stand.)

,, १७ रसा=दोरखंड.

,, १८ "असल्यास" बद्दल "आसपास" असें असावेंसें वाटतें.

८४ १२ खतम=समाप्त.

पृष्ठ. ओळ.

८५ ११ ग्यारमाही=अकरामाही (पगार.)

,, १६ खाळ=ओढा.

,, २७ "करवन्या" याबद्दल "करवल्या" असें पाहिजे. करवली–घोड्यांवर बसून घोडेस्वार बोथाटी खेळणें, भाला मारणें, वगैरे जें करतब करितात ती.

८६ २१ चमेली-चंबल नदी. हीस चर्मण्वती असेंही नांव आहे.

८८ टीप ५१ मक्सद-कारण, हेतु.

,, ८ आसान-उपकार.

,, १४ "खासरोद" बद्दल "खाचरोद" असावें.

,, ,, "रतलाव" बद्दल "रतलाम" असावें.

८९ २१ बदखलींत-खळग्यांत.

९० २८ "सिउर" बद्दल "शिहूर" असें असावें.

९१ २८ अनीना=घोड्याच्या लगामा.

,, टीप ६७ कायल होणें=विरमून जाणें.

९६ ११ "जावत्याबरोबर नाहींत" याबद्दल "जावता बरोबर नाहीं" असें असावें. जावता=रक्षणाची सामग्री.

,, १६ "चालचीवर" बद्दल "लालचीवर" असावेंसें वाटतें.

९७ ८ "गालव" बद्दल "गालिब" असावें गालिब म्हणजे व्यास; अर्थात् मसलत आंगा-आली, मसलत करणें प्राप्त झालें असा भाव.

९७ टीप ७५ काटून=कापून.

,, १८ गुमराई=गर्व

९८ १० अंतूरचे घाटें–हल्लीं या घाटास आवऱ्याचा घाट म्हणतात.

,, ,, चर्मवती=चर्मण्वती, चम्मल, चंबल.

९९ ५ "सावर" बद्दल "साबर" पाहिजे.

पृष्ठ. ओळ.

९९ ७ "बुंदख" बद्दल "बंदूख" असावें.

९९ १० "शिकरी" बद्दल "शिप्री" असावें.

१०० २४ जाल=कपट, मायिक चिन्ह.

,, २५ "तवूर" बद्दल "तंबूर" असावें तंबूर म्हणजे नगारा.

१०१ २५ सोहलत=सुलभता, फुरसत, मोकळीक.

१०२ टीप २१ बरोबर आहे.

१०३ १० पुरकस=पूर्णपणें.

१०४ टीप ५ धाटा=दाढीवरून बांधण्याचा रुमाल.

१०५ २ शामखोर–हरामखोराचे उलट, इमानी.

१०५ १७ खासबरदार–खुद्द राजाची बंदूक वगैरे शस्त्रें बाळगणारा.

,, २१ तीन पांच–"बयाद" या अर्थी.

१०६ ४–५ सेखावाटीहरयाणा–दिल्ली जवळ गांव आहे.

१०७ टीप २६ अफलातून=बेफाम.

१०८ १० "बाराट" याबद्दल "बरोट" असावें. बरोट ही एक भाटांची जात आहे.

,, ,, जानबत्तीस=जॉन बॅप्टिस.

१०८ २४ लाचार या शब्दापुढील प्रश्नविराम काढून तेथें पूर्णविराम घालावा.

१०९ टीप ३१ गालब=गालिब-व्यास.

,, टीप ३३ हमरहा=पक्ष घेणें

११० ११ नर-तबेला–घोड्यांची पागा. ह्या पागेंत घोडी मुळींच नसते.

११० ३० बरायमसलत=संमतीच्या विचारानें.

१११ ७ भिमाबाई–ही यशवंतरावाची मुलगी.

११२ १९ "निवाहेडा" याबद्दल "निंबाहेडा" असावें. या नांवाचा एक कसब्याचा गांव आहे.

११३ टीप ४५ तात्या जोग–विठ्ठल महादेव

पृष्ठ. ओळ.

यांचेंच नांव तात्या जोग होतें. हे हल्लींचे किंवे त्यांचे पूर्वज [पण जोग ह्या आडनावांचे कऱ्हाडयांत कोणी असल्याचें ऐकिवांत नाहीं.]

१११ टीप ४६ कार=व्यवस्था.

११४ १२ फैल=कुभांड.

,, २१ गांगूरोणी=गांगरोणी-ह्या नांवाचा एक गांव आहे.

११५ ४ तरकीब-युक्ति, तोडजोड.

,, ८ टांका=खंडणी.

,, ८ "गाबावा" याबद्दल "गाबागुबा" असावेंसें वाटतें. गाबागुबा=किरकोळ खर्च-हा रांगडी शब्द आहे.

,, टीप ५० कायल=कुंठित, फजीत.

११७ ६ भीतरपेटे-आंतून.

,, १० "उर्ग" बद्दल "ऊर्फ" असावें.

,, १९ रवाब=दरारा.

११८ ७ "निबोहडा" बद्दल "निबाहेडा" असावें.

,, ११ मातेसरीस-मातेसरी म्हणजे मातुश्री-म्हसरोडगडास एक देवीचें प्रसिद्ध स्थान आहे ती

११८ २१ फोडा=अडचण.

११९ १४ 'कपूरखां' असें 'गफूरखां' यास कधीं कधीं म्हणत.

,, २५ "सतल" बद्दल "सजल" असें पाहिजे. सजल=मेळमाळ.

,, २६ "गंगसडचे" बद्दल "गंगराडचे" असें पाहिजे

१२० टीप ६६ "टाळा" च पाहिजे. टाळा=गुंगारा.

१२१ टीप ६९ "भालवणीची" बद्दल "भलावणीची" असेंच पाहिजे.

१२२ टीप ७३ हा "दसन" साहेब "डेविडसन" असावा.

१२३ टीप ३ नरवर हें प्रसिद्ध शहर आहे.

पृष्ठ. ओळ.

,, ११ रफीक=दोस्त, मित्र, हिताचिंतक.

१२४ १० 'शकल' या शब्दाचा अर्थ येथें चर्या, मुद्रा असा धरला आहेसें दिसतें.

१२५ २-हुजुरात-हुजरात पागा म्हणून एक रिसाला अद्यापि होळकरांच्या पदरीं आहे. हुजुरात पागेच्या घोड्यांचा खर्च सर्व कचा सरकारांत पडतो. इतर रिसाल्यांच्या घोड्यांचा खर्च स्वारांच्या पगारांतच असतो.

,, ३-अमेट-ह्या नांवाचें एक गांव असोन तेथे किल्लाही आहे.

,, ४-हत्तीचें निशाण-राजचिन्हाचें जें फौजेचें निशाण तें फौजेंत व स्वारींत हत्तीवर सर्वांच्यापुढें चालतें.

,, ३१-समेटलें—गोळा केलें.

१२६ ४-मार्गशीर्ष १४—शुक्ल कीं, कृष्ण ?

,, ५-सितामहू-सितामहू नांवाचें एक लहानसें रजपुतांचें संस्थान आहे. मंदोसरापासून ७-८ कोसांवर आहे.

,, ६-प्रतापगड-हेंही एक रजपुतांचें लहानसें राज्य आहे.

,, ७-मलकण साहेब=मालकमसाहेब.

,, १३-अमलफैल्ला-अम्मलदारी, सत्ता.

,, १४-मीरखां व कपूरखां=अमीरखां आणि गफूरखां.

१२७ १-असेरी-बऱ्हाणपुराजवळचा किल्ला.

,, ११-दौलत-(लक्ष्मी) राज्य. बरबाद=नष्ट.

,, टीप ९८-कबज-नोकर लोकांस खर्चास किती दिलें, नोकरीचे रुपये किती झाले व बाकी देणें

किती राहिलें अशी जी साल अखेरीस यादी होते त्यास ' कबज ' म्हणण्याचा परिपाठ आहे. हा शब्द अद्याप कांहीं जागीं चालू आहे. शिंदेशाईत त्यास " कबजूल " असें म्हणतात.

१२१ १३–महेषावती–हें महेश्वराचेंच नांव आहे माहिष्मती नगर हें त्याचें दुसरें नांव. प्राचीन काळीं हें नगर कार्तवीर्य अर्जुन याची राजधानी होतें. महेश्वर हें इंदुरापासून दक्षणेस नर्मदेचे कांठीं आहे. ह्याची रचना सुंदर आहे. होळकरांची मूळ गादी येथेंच होती. अहल्याबाई बहुधा येथेंच राहत असे.

१२१ १४–" करवून " ह्या शब्दापुढें–"पशुवध" असा शब्द असावा. सोमयज्ञांत बोकड लागतात.

कैलासवासी
...राम निळकंठ पटवर्धन
यांचे स्मरणार्थ,
मराठी ग्रंथसंग्रहालय ठाणें,
या संस्थेस नजर.
ग. स. पटवर्धन
९-१०-१९